

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
Історичний факультет
Кафедра археології та етнології України
Одеське відділення Національної спілки краєзнавців України

Кушнір В.Г.

**ГОСПОДАРСЬКО-ПОБУТОВА
АДАПТАЦІЯ УКРАЇНЦІВ
ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО СТЕПУ
І НИЖНЬОГО ПОДУНАВ'Я
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ - ПЕРША ПОЛОВИНА ХХ ст.)**

ОДЕСА
КП ОМД
2012

УДК 39:94 (477.7) (161.2) "18/19"
ББК 63.3 (4Ук-7) 5/6-7+63.52 (23=Укр)
К 965

Друкується за ухвалою Вченої ради Одеського національного університету імені І.І.Мечникова (протокол №1 від 25 вересня 2012 року)

Кушнір В.Г.

ГОСПОДАРСЬКО-ПОБУТОВА АДАПТАЦІЯ УКРАЇНЦІВ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО СТЕПУ І НИЖНЬОГО ПОДУНАВ'Я (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПЕРША ПОЛОВИНА ХХ ст.)

Одеса: КП ОМД, 2012. 192 С + кольор. вклейки

У монографії розглядаються питання господарсько-побутової адаптації українців у природно-географічних умовах порубіжжя степу і лісостепу, південно-західної частини степової зони і дельти Дунаю. Визначаються чинники адаптаційного процесу та їхній вплив на трансформацію традиційного житла, основних і допоміжних видів господарської діяльності – хліборобства, вівчарства, ткацтва. Визначено Нижньодунайський варіант традиційної культури.

Рекомендується етнологам та історикам, викладачам та студентам вищих навчальних закладів, краєзнавцям, поціновувачам етнографічної минувшини.

Рецензенти:

д.і.н., провідний науковий співробітник Українського етнологічного центру Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Рильського НАН України – Боряк О.О.
д.і.н. професор Одеського національного університету імені І.І.Мечникова – Дзиговський О.М.
д.і.н., професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка – Капелюшний В.П.
д.і.н., професор Чернівецького національного університету імені Ю.Федьковича – Чучко М.К.

Науковий редактор: д.і.н., академік НАН України, директор Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Рильського НАН України – Скрипник Г.А.

Історія українців південно-західної частини степової зони, до якої в адміністративному плані входить і територія в межах сучасної Одеської області, розпочинається з часів Великого князівства Литовського. Діяльність князів Ольгерда і Вітовта в північно-причорноморських степах супроводжувалась будівництвом поселень, фортець і портів, спрямовувалась на закріплення у цьому краї і подальше його господарське освоєння. Реалізація цих планів не обходилась без участі українського населення, передусім з Поділля. Вже тоді в українців порубіжних зі степом регіонах склалися досить конкретні уявлення про степ, його придатність для господарської діяльності. Наступні події не сприяли проникненню українців на південь до Чорного моря, однак зв'язок зі степом не перервався.

Непрості стосунки українських землеробів зі степовиками, передусім ногайцями, все ж спонукали до пошуку взаємовигідних форм співіснування, особливо в період входження Північного Причорномор'я до складу Османської імперії. Султанський уряд волів не тільки забезпечити спокій у північних еялетах імперії, але й намагався отримувати економічний і фінансовий зиск. Упроваджувалися компромісні моделі взаємостосунків васального степового населення і українців. Однією з таких в Очаківській землі – території між Дніпром і Дністром – стало адміністративно-територіальне утворення "Ханська Україна" – своєрідний накопичувач передусім переселенців з Поділля (переважно з Брацлавщини) та запорозьких козаків, які відіграли важливу роль у заселенні Буго-Дністровських земель. Згодом потік переселенців посилювався, у Нижньому Подністров'ї виникає ціла низка поселень українських козаків, ареал заселення охопив і Нижнє Подунав'я, де формується ще один український анклав. Тут постала Задунайська Січ і з'явилися десятки малих і великих українських поселень від Ісакчі до Чорного моря.

До кінця XVIII – поч. XIX ст. на обширній степовій зоні від р.Кодима до Чорного моря і на південь до Нижнього Подунав'я сформувалися достатньо потужні, як на той час, три українських анклавів – на теренах "Ханської України", у Нижньому Подністров'ї та у Нижньому Подунав'ї. Вони й стали основними орієн-

тирами для переселенців наступних міграційних хвиль з польської України і малоросійських губерній. Досвід першої хвилі поступової інфільтрації українців у степовий простір, адаптації господарської системи і побуту став особливо корисним для переселенців другої половини XVIII – першої половини XIX століття.

З цього часу відкриваються можливості для вивчення процесу адаптації українців до нових умов життєдіяльності, формування особливостей етнокультурного комплексу, відображених у сегментах традиційної культури. Деякі з них висвітлені частково, інші ще не стали об'єктом дослідження.

Поняття про адаптацію, її зміст сформувався ще у XIX ст. У першій половині XX ст. її називали "культурна екологія" і розглядали як частину культурної антропології¹, як процес чи результат взаємодії з природою, сутність якого у значній мірі визначає відповідний тип культури, а розмаїття культур відображає дії різних моделей адаптації. Називають її ще й так: "етнічна екологія"², яка вивчає способи пристосування етнічних спільнот до нового середовища.

Результатом адаптації вважають зміни у традиційній культурі переселенців, або відображення динаміки її розвитку, коли інновації з моменту їх стереотипізації, перетворення в органічну складову традиційної культури, стають підставою для висновку про завершення формування системи життєдіяльності і процесу адаптації.

Зміст поняття "життєдіяльність", "система життєдіяльності", "культура життєдіяльності" також має неоднозначні тлумачення. Її розглядають як систему із таких компонентів: поселення, житло, їжа, одяг³, або як систему життєзабезпечення, до якої належать усі компоненти культури⁴. Слушним є зауваження про доцільність оперування лише окремими ком-

¹Лурье С.В. Историческая этнология. [Текст] /Лурье С.В. //Учебное пособие для вузов. - М., 2004. - 624 с.

²Козлов В.И. Основные проблемы этнической экологии [Текст] /В.И. Козлов // СЭ.-1983.-№1. - С.3-16.

³Арутюнов С.А. Культура жизнеобеспечения и ее место в культурной динамике этноса [Текст] / Арутюнов С.А. //Народы и культура: развитие и взаимодействие.- М.,1989. - С.200 - 229.

⁴Козлов В.И. Жизнеобеспечение этноса: содержание понятия и его экологические аспекты [Текст] / В.И.Козлов // Этническая экология: теория и практика.- М., 1991.- С.28 - 29.

понентами культури, об'єднаними у термін "культура матеріального забезпечення"⁵. На цих методологічних позиціях базується і наше дослідження, насамперед тому, що час адаптації різних сегментів традиційної культури не однаковий. Швидкоплинно трансформуються господарство і побут, тоді як у календарній і родинній обрядовості новачії проявляються через відносно тривалий період. Подальші зміни у господарсько-побутовому комплексі є природною трансформацією, наслідком його удосконалення.

Однак особливості господарства і побуту місцевого населення та переселенців на цьому етапі не вивчені.

У даному дослідженні адаптація розглядається як результат процесу, в ході якого переселенці частково чи повністю (залежно від специфіки побуту, галузей господарства) переорієнтувалися на більш ефективну в нових умовах систему життєдіяльності. Розпочинається процес із заселення переселенцями нової території, відмінної, наприклад, своїми природно-географічними параметрами. Закінчується формуванням поселення, чи мережі поселень, облаштуванням побуту, налагодженням ефективної системи господарства. Після цього діє наступний, постадаптаційний, етап розвитку культури.

Співіснування переселенців з різних історико-етнографічних областей відобразилося в утворених етнокультурних комплексах з властивою унікальною регіональною своєрідністю, тому питання варіативності традиційної культури українців південно-західного степу і Нижнього Подунав'я особливо актуальні і потребують предметного вивчення.

Для розуміння її змісту і структури, регіональної специфіки розглядається традиційна культура українців південних районів Південно-Східного Поділля, степової зони Подністров'я, південного Буджаку і Нижнього Подунав'я. Об'єктом дослідження є господарство і побут українців південно-західного степу і Нижнього Подунав'я, предметом – специфіка господарсько-побутових комплексів, які сформува-

лися у процесі адаптації та трансформації господарської діяльності та побуту⁶.

Географічно-територіальні межі дослідження визначаються відповідно до мети і завдань. Вони охоплюють порубіжжя степу і лісостепу – територію Придністров'я в межах сучасної Одеської області і двох районів Молдови (Кам'янський і Рибницький), південну частину Буджака, Нижнього Подунав'я в межах сучасної Одеської області і повіту Тульча в Румунії.

Даний регіон представлений різноманітними природно-географічними і ландшафтними зонами, у яких найбільш виразно простежується процес господарсько-побутової адаптації, специфіка господарства і побуту. Такий підхід надає можливість залучення для розуміння власне степового комплексу порівняльних характеристик порубіжних комплексів традиційно-побутової культури. Такими є господарство і побут українців півночі Одещини, що репрезентують перехідний чи порубіжний варіант двох історико-етнографічних областей – Поділля і Степової України. Таким же контактним, порубіжним регіоном є Нижнє Подунав'я.

Хронологічні межі визначаються другою половиною XIX ст. – першою половиною XX століття. Вибір нижньої дати пояснюється наступним. До середини XIX ст. припиняються активні міграційні процеси, початковий процес адаптації для частини населення завершився, на завершальній стадії перебувало формування відповідної системи господарювання, культурно-побутового комплексу. Отже, з середини XIX ст. стає можливим вивчення розвитку традиційної культури протягом наступних ста років – до середини XX ст., коли традиційна система господарювання і побут в умовах функціонування колгоспної системи поступово розчиняється.

Метою роботи є вивчення специфіки господарсько-побутового комплексу українців як продукту адаптації до природно-географічних умов означеного регіону. Розглядаються лише окремі сегменти господарства і побуту, які найбільш виразно відображають наслідки трансформаційного процесу, механізми його

⁵ Ямсков А.Н. Социальная экология и этноэкология [Текст] / А.Н. Ямсков // Программы по экологическим дисциплинам. Географический ф-т. - М., 1999. - С. 111.

⁶ Поняття "побут" охоплює широкий спектр компонентів, які наповнюють його зміст. Ми акцентуємо увагу лише на одному з найвиразніших його компонентів - садиби, житла, його планування, інтер'єру.

формування. Це хліборобство і вівчарство як основні види господарської діяльності, які існували в українців і до переселення, але в степу зазнали певних трансформацій, як і житло, ткацтво, регіональна специфіка яких є переконливою ілюстрацією наслідків адаптації.

Зазначені положення формулюють відповідні завдання: аналіз особливостей заселення степових земель, характеру розселення переселенців, з'ясування тенденції розвитку традиції житлобудування в степових умовах, регіональної специфіки традиційного житла, системи степового хліборобства та його особливостей, адаптації вівчарства та характерних його ознак, особливостей розвитку ткацтва, чинників та наслідків господарсько-побутової адаптації, визначення варіативних комплексів традиційної культури українців.

По кожному із зазначених завдань відомості в історіографії відсутні або обмежені, тому робота розпочалась з формування джерельної бази. Для розкриття теми періоду другої половини XIX ст. пошук інформації здійснювався у

друкованих виданнях, документах із архівів. Матеріали періоду першої половини XX ст. в основному авторські, зібрані під час етнографічних експедицій. Використано також матеріали експедицій ІМФЕ, зокрема польові матеріали експедицій 1960-х – 1979-х років. Упродовж останніх двох десятиліть практично весь емпіричний матеріал автора, узагальнення і висновки теми що досліджується введено до наукового обігу у вигляді монографій і статей, що вийшли друком в Україні і за кордоном, пройшли апробацію на міжнародних конференціях в Україні, Молдові, Польщі та Румунії і значно розширили наші уявлення про господарство і побут українців цього унікального етнографічного регіону.

Вважаю за необхідне висловити щиро вдячність за допомогу у підготовці до видання Білоусовій Л.Г., Галкіній А.В., Красницькому В.І., Ніточко В.І., Петровій А.О., Петровій Н.О., Потаповій І.М., Слюсарю Ю.О., Солодовій В.В., Шеренговій С.Є., Щітченку А.К.

РОЗДІЛ I

**ТЕМА ГОСПОДАРСТВА
І ПОБУТУ УКРАЇНЦІВ
В ІСТОРИОГРАФІІ І ДЖЕРЕЛАХ.
МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ
ПРОБЛЕМИ**

Питання адаптації землеробів у степу розглядається не вперше. Про пристосування слов'ян до умов степової зони зі степовим населенням писали, зокрема, Максимов Е.В.¹, Седов В.В.², Козак Д.Н.³. Тему адаптації українців до Степу розглядали Балушок В.Г.⁴, Бломквіст Є.Е.⁵ та інші. Але вивчення господарства і побуту українців південно-західної частини степової зони розпочалося порівняно пізно, до того ж, опосередковано.

Комплекс знань про українців степу формувався поступово. Спочатку автори публікацій, особливо XIX ст., використовували спогади учасників військових кампаній, донесення розвідників, свідчення купців, мандрівників. Особливої уваги надавали працям насамперед М.Броневського, Гильбера де Ланнуа⁶, Г.Боплана⁷, Е.Челебі⁸, тобто насамперед тих, хто безпосередньо відвідував цей регіон і занотував побачене особисто, або отримав інформацію з доступних документів місцевого походження чи від місцевого населення.

Пріоритетними для дослідників того часу були питання історії заселення степу, а вивчення господарства і побуту українців не входило до першочергових завдань.

Першим, хто неодноразово згадував у своїх спогадах українців, був турецький мандрівник

Евлія Челебі. Подорожуючи Північним і Північно-Західним Причорномор'ям в середині XVII ст., він вказує на постійну присутність українців у Нижньому Придністров'ї і в районі Хаджибея. І хоча Е.Челебі не згадує про господарську діяльність і побут козаків, але зрозуміло, що українці, перебуваючи в степу, знали господарсько-побутову систему турецько-ногайського населення, молдован і могли, при потребі, використовувати їхні знання і досвід. Як уважного спостерігача і акуратного хроніста, челебі цікавили, передовсім, питання про безпеку і могутність його держави: кількість фортець і їхній стан, шляхи сполучення, дії місцевої адміністрації та окремих чиновників. Ці питання перебували на першому плані, всі інші, у тому числі і народознавчого характеру, були другорядними. Перед Челебі не стояло завдання етнографічного опису північних володінь імперії, але навіть побіжні його зауваження і спостереження складають загальні уявлення про побут та господарську діяльність населення: виноградарство, садівництво, соледобування, рибальство, бджільництво, землеробство та скотарство, ремісництво⁹.

Мешканці міст (вірмени, греки, євреї) торгували з навколишнім сільським населенням степу (волохами, молдованами, ногайцями) в основному пшеницею, ячменем, медом, м'ясом, рибою (білогубою, осетриною). Автор чітко вказує на господарську спеціалізацію: у містах розвивалися ремесла і торгівля, землеробством займалось переважно волосько – молдавське населення, скотарством – ногайці. Подністров'я славилось хліборобством, виноградарством, садівництвом, бджільництвом. Села поблизу Бендер постачали на ринок чимало меду.

Розвиток торгівлі сприяв зміцненню зв'язків між регіонами. Численні валки купців регулярно рухалися шляхами степу, перевозилися різноманітні товари. Вже в цей час степові шляхи стають важливими торгово-транспортними артеріями.

Хоча села і не стали об'єктом особливої уваги Е.Челебі, та все ж з окремих його зауважень зрозуміло, що вони мало чим відрізнялись від посадів. Крім житлових будинків, будували

¹ Максимов Е.В. Зарубинецкая культура на территории УССР [Текст] / Е.В. Максимов. - К., 1982. - 184 с.

² Седов В.В. Происхождение и ранняя история славян. [Текст] / В.В. Седов. - М., 1979. - 156 с.

³ Козак Д.Н. Етнічні процеси в Україні наприкінці I тис. до н.е. - у I тис. н.е. [Текст] // Етнічна історія давньої України / [П. П. Толочко, Д. Н. Козак, В. Ю. Мурзін та ін.] НАНУ ; Ін-тут археології; - К., 2000. - С. 118-194.

⁴ Балушок В. Роль Степу в етнокультурній та етнічній історії українців. [Текст] / В. Балушок // Матеріали до української етнології. - Вип. 3(6). - К., 2003. - С.23-28.

⁵ Бломквіст Е.Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов (поселения, жилища и хозяйственные строения) [Текст] / Е.Э. Бломквист // Восточнославянский этнографический сборник. - М., 1956. - С. 3-460.

⁶ Путешествие Гильбера де Ланнуа по Южной России в 1421 году [Текст] / пер. Ф. К. Бруна. - Одесса, 1852. - 33 с.

⁷ Описание Украины от пределов Московии до границ Трансильвании, составленное Гильомом Левассером-де-Бопланом [Электронный ресурс] / Гийом Левассер-де-Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России / пер. В.Г.Ляскоронского со второго французского издания 1660 года. - К., 1901. - Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus12/Vorlan/text1>.

⁸ Евлія Челебі. Книга подорожі. Північне Причорномор'я [Текст] / Челебі Евлія. - Одеса: Гермес, 1997 - 84 с.

⁹ Кушнір В.Г. Етнографічні записки Евлія Челебі про Північне Причорномор'я [Текст] / В.Г.Кушнір // Евлія Челебі. Книга подорожі. Північне Причорномор'я. - Одеса, 1977.-С.3-5.

мечеть чи церкву, лазні, караван – сараї (заїжджий двір), лавки. Описує мандрівник особливості планування, техніку будівництва житлових та господарських споруд. Будівельний матеріал для зведення жител різноманітний: камінь, глина, гумус, дерево, очерет. Більшість житлових будинків глинобитні, без фундаменту, вкривали тесом, дранкою чи очеретом. Відзначається, що на ділянках до будівництва зовнішньої фортечної лінії Очакова знаходились дерев'яні житла. Наймовірніше, це були споруди каркасно-стовпової конструкції, дерев'яна основа яких замазувалася глиною. Бракує відомостей щодо інтер'єру, зовнішнього вигляду, зокрема жител, але вказується, що 1700 будинків посаду Бендери мали верхній поверх.

Сезонні "літні" будівлі вкривали очеретом, облаштовували циновками, грубими килимами. Вкривали споруди і землею. Традиція такого перекриття збереглась у степового населення до наших днів.

Кожен з будинків мав подвір'я, а при наявності площі – ще й присадибну ділянку.

Прикметно, що уже на той час існували змішані, наприклад, ногайсько-волоські поселення (Чоплиджа), хоча люди селилися селами за етнічними ознаками. Буджацькі ногайці чисельністю в 45 тисяч мали 200 сіл, зимівок і стійбищ.

Етнографічні матеріали Евлії Челебі свідчать, що степова зона в етнічному відношенні була досить різнобарвною, а економіка степового Причорномор'я, яке хоча і характеризується як небезпечний і неспокійний регіон, не тільки забезпечувала потреби місцевого населення, але й дозволяла деякі види сільськогосподарської продукції продавати за межі регіону¹⁰.

Деякі свідчення етнографічного характеру знаходимо у виданнях кінця XVIII ст. З "Історії Молдавії і Валахії" дізнаємося про планування жител, інтер'єр, традиційну кухню, одяг, родинну обрядовість, традиції вівчарства мешканців Валахії¹¹, знання і досвід яких використовували переселенці з інших регіонів.

Про форми розвитку степового вівчарства у першій половині XIX ст. писав А.О.Скальковський¹². Змістовні відомості про формуван-

ня мережі поселень українців у Буго-Дністровському межиріччі знаходимо у А.Лебединцева¹³. Варті уваги документи про поселення, побут і господарську діяльність українців у південних районах степу¹⁴. Специфіку системи випасу і утримування овець вивчав М.Дерягин¹⁵.

У публікаціях Г. Афанасьєва¹⁶ йдеться про склад населення за часів існування фортеці Ені-Дунья (1764), згадував він і українців. Про те, що українці були одними з перших, хто заселив степ навколо Хаджибея, писав і В.Яковлев¹⁷.

Франц Павлович Де-Волян – один із розбудовників Одеси – після приєднання Буго-Дністровського межиріччя до Російської імперії зібрав різноманітні свідчення про край, зокрема про етнічний склад населення, господарську діяльність, що для нас мають особливе значення, оскільки йдеться про українців, їхню чисельність, господарство, взаємини з представниками інших національностей¹⁸.

З 30 – 40-х років XIX ст. обсяги емпіричного матеріалу помітно зростають. Створюються наукові товариства, з'являються наукові видання, удосконалюються методи польових дос-

Новороссийского края и Бессарабии : [в 2 ч.] [Текст] / А. А. Скальковский. - Одесса, 1853. - Ч. 2 : Хозяйственная статистика Новороссийского края. - [4], 552, III, [1] с.

¹³ Лебединцев А.Г. Ханская Украина [Текст] / А.Г. Лебединцев // ЗООИД. - 1844. - Т.1. - С.2.

¹⁴ Яковлев В. А. К истории заселения Хаджибея (1789-1795) : к столетию завоевания Хаджибея [Текст] / В. А. Яковлев. - Одесса, 1889. - 57, [1] с.; Яковлев В. Жалоба, поданная в 1791 году хозяевами двух хуторов на татарской балке (что близь Одессы) на руссаго офицера из Хаджибея и сопровождавших его сержанта, лекаря, солдат и матросов, уведших съ собою всех женщин изъ пяти дворов [Текст] / В. Яковлев // ЗООИД. - Т.ХV. - Одесса, 1889. - С.681-682.

¹⁵ Дерягин Н. Н. О цыгайском овцеводстве в Бессарабии и торговле шерстью в России [Текст] / Н. Н. Дерягин // Исследование современного положения тонкорунного овцеводства юга России. - М., 1882. - С. 122-132.

¹⁶ Афанасьев Г.А. История г.Одессы [Текст] / Г.А. Афанасьев // Одесские новости. - 1894. - 22 августа. - № 3047.

¹⁷ Яковлев В.А. К истории заселения Хаджибея ... - С.53.

¹⁸ Де-Волян Ф.П. Топографическое описание провинции: Отчет о географическом и топографическом положении провинции Озу или Едисан, обычно называемой Очаковской степью, служащей пояснением к картам и планам, снятым по высочайшему указанию к началу 1792 г. [Текст] / Ф.П. Де-Волян // Наследие Ф.П. Де-Волана. Из истории порта, города, края. - Одесса, 2002. - С. 98-110.

¹⁰ Кушнір В.Г. Етнографічні записки Евлії Челебі. . - С.3-5.

¹¹ Карра Ж. Л. История Молдавии и Валахии [Текст] / Жан Луи Карра. - СПб., 1791. - [4], 184 с.

¹² Скальковский А. Опыт статистического описания

ліджень, формуються етнографічні колекції. З'являються перші програми збору етнографічного матеріалу, порівняльні характеристики обрядовості, наприклад, українців і молдован¹⁹.

Етнографічні відомості про українців краю, насамперед їхнє господарство, знаходимо на сторінках відомого видання "Записки Императорского общества сельского хозяйства Южной России", що виходили в Одесі у 1832 – 1915 роках. Щоправда, основна мета Записок – не презентація традиційних форм господарської діяльності, а ознайомлення широкого громадського загалу з результатами діяльності його членів. На сторінках часопису чимало приділено уваги розвиткові важливих галузей господарства півдня тогочасної Росії, пропонуються поради і рекомендації для покращення результатів землеробської праці. Тут можна знайти важливу інформацію про специфіку степового господарства, деякі відомості, що безпосередньо відносяться до традиційного господарства.

Народознавчі дослідження цікавили і Одеське товариство історії і старожитностей²⁰. На засіданнях товариства обговорювали, готували до друку твори переважно зарубіжних мандрівників, які описували культуру населення, хоча про господарство і побут, зокрема українців степової зони, писали мало.

Високі темпи економічного освоєння степу викликали суспільний інтерес і розуміння необхідності використання комплексу джерел для аналізу процесів, що відбуваються, прогнозування майбутнього. Однією з таких узагальнюючих робіт є "Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния" А. Шмідта²¹. Дізнаємося про окремі види діяльності населення, специфіку степового господарства. І хоча об'єктом уваги автора є переважно поміщицькі господарства, знаходимо матеріали, що мають відношення і до традиційного господарства.

¹⁹ *Надеждин Н. И.* Об этнографическом изучении народности русской [Текст] / Н. И. Надеждин // ЗРГО. - СПб., 1847. - Кн. 2. - С. 61-115.

²⁰ Держархів Одеської обл., ф.93, оп.1, спр.1, арк.22.

²¹ *Шмидт А.* Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба: В 2 ч. [Текст] / А. Шмидт. - СПб., 1863. - Херсонская губерния. - Ч. II. - 680 с.

Перші спроби аналітичних узагальнень належать Скальковському А.О. Він один з перших, хто звернув увагу на залежність господарської діяльності і побуту від впливу різноманітних чинників, навіть зробив спробу виокремлення певних типів господарства, вказуючи на їхню специфіку. Так, землеробство Новоросійського краю поділяє на первісне (традиційне – В.К.) та раціональне, удосконалене²², з використанням сучасної, на той час, землеробської техніки, збирання та переробки врожаю.

У традиційному господарстві дослідник виділяє п'ять видів, серед них – "малоросійське", ознакою якого є збереження привнесених у степ українськими козаками традиційних форм господарства, що майже не змінилися. Зауважує, що запорожці "запозичили в XV – XVI ст. лише дещо від своїх сусідів татар ногайських"²³.

Не залишалось осторонь народознавчої тематики і духовенство. Слід відзначити деякі повідомлення з елементами аналізу повсякдення, розвитку сільської громади. Показовою у цьому плані є публікація священника Г.Сорокіна про містечко Дмитрівку Олександрівського повіту Херсонської області²⁴. Оскільки занотовані ним спостереження для нас важливі з точки зору пізнання і розуміння традиційно-побутової специфіки, що склалася на той час, зупинимося більш детально на кількох основних положеннях повідомлення.

Автор розглядає низку питань, пов'язаних з історією та етнографією. Для Г.Сорокіна це етносоціальна модель, яка реально існує і яку варто вивчати.

Те, що він описав як безпосередній спостерігач чи занотував з уст сучасників, стало надійним джерелом для вивчення розвитку культурно-побутових і міжетнічних процесів. Його цікавить не тільки сучасна конкретика, але й чинники, які впливали на розвиток культури – питання, важливі для розуміння процесу адаптації.

Історичні події, формування етнічного складу населення, міжетнічні стосунки та їхні на-

²² *Скальковский А.А.* Опыт статистического описания Новороссийского края и Бессарабии. . . С.13.

²³ Там само. - С.14.

²⁴ *Сорокин Г.* Местечко Дмитриевка (Александровского уезда Херсонской губернии) [Текст] / Г. Сорокин // ХЕВ. - 1891. - № 17. - С. 520-533; № 21 - С. 650-658; № 23. - С. 692-705.

слідки Г.Сорокін аналізує, використовуючи різноманітні джерела, тому його висновки обґрунтовані і викликають довіру. Так, акцентується увага на особливостях формування етнічного складу громади із переселенців не тільки різних регіонів, але й різних національностей, на механізмі формування змішаного суспільства. Автор зауважує, що містечко складалося з переселенців різних національностей, і доводить, що цей фактор визначив специфіку розселення в межах поселення: зокрема українці і росіяни розселялися компактними групами, в межах яких могли проживати тільки представники однієї національності. Наведені приклади з інших поселень підтверджують існування у степовій зоні полінаціональних поселень з такою ж традицією розселення (вулиця чи кут, з відповідними назвами, що відображали часто місцевість чи поселення, звідки прибули переселенці) як характерне явище²⁵.

Автора цікавило питання стійкості цієї традиції, її еволюції. Він її не спростовує, швидше навпаки: "На малоросійській стороні не зустрінеш садибу великороса, а на великоруській стороні не зустрінеш садибу малороса ... не зважаючи на те, що великороси і малороси 150 років живуть у Дмитрівці поряд один з одним"²⁶. Територіальна компактність розселення зберігалась, нові родини облаштовували свої господарства на території української чи російської громади. За 23 роки служби батька автора священиком у Дмитрівці було всього три випадки одруження росіян-вдівців на українках, та й ті двоє жінок з трьох не змінили мову, одяг, звичаїв²⁷.

Дослідник оцінює стосунки українців і росіян як достатньо жорсткі: "Малороси і великороси один на одного не мали майже ніякого впливу і не намагаються навіть по господарській частині запозичувати одні від інших"²⁸.

З'ясування причини таких стосунків автор перед собою не ставив, хоча, судячи з тексту, шукав відповідь у порівнянні культури двох громад, аналізуючи звичаєве право українців і росіян, родинну обрядовість. Конкретними прикладами ілюстрував відмінності у обрядо-

вості. Свідчення про господарство і побут скупі, але показові. Так, довідуємося, що механізм розподілу майна в українській родині при одруженні дітей, що діяв за звичасвим правом, дізнаємось про маловідомі деталі стосунків у родині. Зокрема, про те, що після одруження син міг залишатися в родині, поки не одружиться один з його менших братів. Але обзавестися своїм окремим господарством він мав обов'язково до одруження меншого²⁹.

Детально описано принцип розподілу між синами батьківського майна. Воно розподілялось не пропорційно. Найменше отримував старший, який одружувався першим і залишав майно для молодших, які також, одружившись, покидали батьківську хату. Менший син обов'язково залишався на "батьківщині", і не було випадку, щоб цей звичай порушувався³⁰.

Більшість одружених не могли самостійно вести своє господарство і отримували від батька частку майна для ведення власного господарства – телицю і пару невеличких бичків, яких тільки через рік-два можна було використовувати як тяглову силу, 2-3 вівці, свиню чи пару поросят. Звісно, що землю молодому господарю обробляти було нічим, тому наймався він на різноманітні роботи, щоб заробити 40-50 рублів для покупки пари волів³¹.

Не обходить автор і таких важливих етнографічних аспектів, які виявляються в описанні інтер'єру житла молодих господарів: 3-5 ікон, 2-3 дешеві картини, куплені на базарі за 10 копійок, стіл, лавка, скриня (придане молодої), 2-3 горщики, 3-4 миски, декілька ложок, одяг³².

Чимало відомостей з етнографії Півдня України, зокрема південно-західної частини, знаходимо в писемних свідченнях іноземців. Особлива цінність цих спогадів у тому, що, поперше, вони висвітлюють період, над яким народознавці на той час лише розпочинали системну роботу, по-друге, іноземці звертали увагу насамперед на "екзотичні" для них особливості народної культури, а відтак зафіксували важливу етнографічну інформацію про господарство, побут, обряди і звичаї. До того ж, часто спостереження, коментарі та висновки іно-

²⁵ Сорокін Г. Местечко Дмитриевка // ХЕВ.- 1891.- №17.- С.526, 527.

²⁶ Там само.- С.528.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само.- С.653.

³⁰ Там само.- С.654.

³¹ Там само.- С.653.

³² Там само.

земців зроблені на основі порівняння з культурою власного народу чи іншого, яку вони знали.

Одним з таких був Юзеф Ігнаці Крашевський. У 1843 році він відвідав Одесу. Це була не просто подорож. Дослідник виконав великий обсяг роботи історико-етнографічного характеру. Його доробок видано друком у трьох томах під назвою "Wspomnienia Odessy, Jedysanu i Budżaku. Dziennik przejażki w roku 1843 od 22 czerwca do 11 września"³³.

За характером інформації матеріали Ю. Крашевського можна розділити на дві групи – історичні та етнографічні. Описуючи під час подорожі ту чи іншу місцевість, поселення чи міста, автор зосереджує свою увагу на найбільш цікавих питаннях історії поселення чи місцевості, доповнює свої спостереження доступною йому історіографією. Але набагато ціннішими для нас є його етнографічні нотатки. Він спостерігав побут, громадські стосунки, антропологічні особливості людей, прикраси та вбрання тощо. Довідуємося про етнографічну своєрідність регіонів, зокрема Південно-Східного Поділля і степової зони, у конкретному хронологічному зрізі. Ю. Крашевський застосував елементи наукового аналізу, порівнюючи окремі сегменти традиційної культури різних регіонів, що викликає довіру до його висновків, які базуються на достовірних джерелах. Для першої половини ХІХ ст. бракує етнографічної інформації, тому спадщина Ю. Крашевського значно доповнює наші уявлення про традиційну культуру українців, розуміння тенденції її розвитку, трансформації³⁴.

Вельми змістовні спостереження Т.І. Осадчого, що мають відношення до проблеми адаптації переселенців, трансформації традиційної культури, її стану в кінці ХІХ ст.³⁵. Вони стосуються житла, господарської діяльності – землеробства і скотарства зокрема. Щоправда,

³³ *Kraszewski J.I.* Wspomnienia Odessy, Jedysanu i Budżaku: dziennik przejażki w roku 1843 od 22 czerwca do 11 września [Текст] / J.I. Kraszewski. - Vilno, 1845. -Т.1- 296 с.; 1845.-Т.2.- 316 с., 1846.- С.283 с.

³⁴ *Кушнір В.Г.* Етнографія Півдня України в спогадах Юзефа Крашевського [Текст] / В.Г. Кушнір // *Regiones euxinum spectantes. Stosunki kulturove, etniczne i religijne na przestrzeni dziejow.* - Krakow, 2012. -s.393-401.

³⁵ *Осадчий Т.И.* Щербановская волость Елисаветградского уезда Херсонской области. Историко-этнографическое и хозяйственно-Статистическое описание [Текст] / Т.И. Осадчий. - Херсон, 1891. - 112 с.

Щербанівська волость знаходиться поза географічними межами нашого дослідження, але в зоні, природно-географічні характеристики якої не відрізняються від умов південно-західного степу, тому використання висновків автора цілком прийнятне і коректне.

Неоднорідний склад населення, а значить і народної культури визначили мету дослідження Т.І. Осадчого. Він не обмежився збиранням емпіричного матеріалу, а зосередив увагу на етнографічних відмінностях різних груп населення. Таким чином, він занотував існуючі на той час етнографічні реалії, важливі для нас як джерело вивчення стану і розвитку традиційної культури.

У другій половині ХІХ ст. інтерес до народної культури проявляли представники різних верств суспільства: державні чиновники, військові службовці, освітяни. Об'єктом уваги дописувачів стали релігійні свята, казки, легенди, повір'я, історія населених пунктів. На жаль, відомостей про господарство і побут обмаль. Статті описового характеру потрапляли на сторінки регіональних періодичних видань, таких як "Одеські новини", "Одеський вісник". Періодичне друкування на шпальтах часописів етнографічних матеріалів не тільки засвідчує існуючий на той час інтерес суспільства до народної минувшини. Газети стали своєрідним джерелом інформації, накопичення емпіричного матеріалу для вирішення широкого спектру історико-етнографічних проблем краю, збудником інтересу до студіювання традиційної культури. Часописи стали, зокрема для професора Новоросійського університету О.І. Маркевича, одним із джерел етнографічних знань, тут він публікував свої народознавчі статті. Так, у його особистих архівах зберігаються вирізки з газет, якими він користувався для написання етнографічних розвідок. Хоча Олексій Іванович в історіографії більш відомий як історик, археограф³⁶, але досить професійно орієнтувався і в етнографії. Уже в той час він наголошував на важливості розвитку регіональних етнографічних

³⁶ *Алексей Иванович Маркевич* (1847-1903). Библиографический указатель. [Текст] - Одесса, 1997. - 151 с.; *Хмарський В.М.* Олексій Маркевич як археограф (до постановки проблеми) [Текст] / В.М. Хмарський // ЗІФ.- Одеса, 1999. - Вип. 8. - С. 234-240.

досліджень³⁷, чим і займався протягом тривалого періоду.

Етнографічна спадщина О.І.Маркевича порівняно невелика, але достатньо вагома, особливо в контексті регіональних досліджень. Як етнографа – регіоналіста О.І.Маркевича знали за межами Одеси і Новоросійського краю. В кінці XIX на початку XX ст. його роботи вивчали, рецензували³⁸. Так, І.Я.Франко, оцінюючи роботу О.І.Маркевича "Очерк сказок, обрашающихся среди одесского простонародия", відзначив фаховий підхід автора до систематизації 50 казок, записаних від одеських учнів, наголосив, водночас, що хоча казки й записані російською мовою, але мають домішки українських зворотів, та й тематично вони схожі більш до українських, ніж до московських³⁹. Крім сучасників, етнографічну спадщину О.І.Маркевича тривалий час не досліджували, хоча й згадували його як дослідника-народознавця⁴⁰. На основі матеріалів з архіву вченого, низки публікацій робимо висновок, що він заслуговує на увагу і як дослідник українського фольклору.

Народознавчі дослідження О.І.Маркевича припадають на другу половину XIX ст., коли етнографічні студіювання в Новоросійському краї помітно активізувалися, що сприяло накопиченню емпіричного матеріалу для вирішення широкого спектру історико-етнографічних проблем краю.

В кінці XIX – на початку XX ст. О.І. Маркевич, як дослідник народної культури українців, став найпомітнішою постаттю не тільки в Новоросійському університеті, а й за межами одеського регіону. Його здобутки в галузі етнографії – результат багатолітньої пошукової і збиральницької роботи. Він вводив

³⁷ Труды XII археологического съезда в Харькове: [В 3 т.]. / Под ред. П.С.Уваровой. - М., 1905. - С.290-292.

³⁸ Маркевич А. И. "Сказки, обрашающиеся среди одесского простонародья" : рецензия [Текст] / А. И. Маркевич // Дневник X съезда русских естествоиспытателей и врачей в Киеве / изд. Распорядительным комитетом съезда; под. ред. Л. Л. Лунда. - Киев, 1898. - № 10. - С. 487.

³⁹ Франко І. Юбилейный сборник в честь Всеволода Федоровича Миллера, изданный его учениками и почитателями под редакцией И. А. Янчука : рецензия. - Львів, 1901 [Текст] / Франко І. // ЗНТШ. - Рік 10. - 1901, кн. 5, т. 43. - С. 37

⁴⁰ Синявська О.О. Історик Олексій Іванович Маркевич: життя та діяльність [Текст] / О.О. Синявська. - Одеса, 2003. - 116 с.

до наукового обігу навіть невелику за обсягом інформацію (як то "Старинная свадебная запись"⁴¹), розуміючи її важливість як джерела. Джерельній базі дослідник приділяв особливу увагу. Інформацію він отримував навіть із епітафій (наприклад, із села Гурбинці Полтавської губернії, Прилуцького повіту) як джерела до вивчення історії роду, взаємин соціальних верств населення, як ілюстрації процесу втрати українцями етнічної ідентичності⁴².

У тій чи іншій формі О.І.Маркевича цікавила не тільки народна культура українців, яких, за існуючою на той час традицією називає малоросами, але й питання заселення південних регіонів, причини переселення українців у степову зону. Він стверджує, що процес колонізації українцями набув широкого розмаху тільки після приєднання Північного Причорномор'я до Російської імперії, оскільки Польща, на його думку, була неспроможною захистити інтереси українців або хоча б "... допомогти південній Русі організувати власний захист від татар"⁴³.

Незважаючи на твердження, що "малороси", "південноруський народ" і росіяни були раніше одним народом, ("... Великая и Малая Русь были одним народом"⁴⁴), О.І.Маркевич фактично визнає культуру українців як культуру окремого народу і доводить це на прикладі народної поезії Одеси. Варто зауважити, що О.І.Маркевича цікавив не лише український фольклор, але й російський, та його доробок тут виразно мінімальний⁴⁵.

Фольклор дослідник розглядав чи не як єдине джерело вивчення особливостей і умов формування регіональної ментальності населення як на регіональному рівні (південь чи окремі його регіони), так і на локальному, наприклад, міста Одеси. Ґрунтовність підходу до вивчення проблем фольклору простежується в методологічних підходах дослідника. Першо-

⁴¹ А.С. М-ч. Старинная свадебная запись [Текст] // КС. - 1897.- Т.9. - С.538.

⁴² Маркевич А. Образчик малорусских эпитафий XVIII в. [Текст] / Ал. Маркевич // КС. - июнь. - 1883. - Т.VI. - С.394.

⁴³ Маркевич А.И. Южная Россия при Петре Великом [Текст] / А.И. Маркевич // Одесский вестник. - 1891. - № 70.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Народные песни на русском языке // Архив профессора А.И.Маркевича. - Держархів Одеської обл., ф.150, оп.1, спр.13.

черговим завданням для себе він вважав необхідність формування джерельної бази і приділяв цій справі особливу увагу. Збір фольклорного матеріалу – народних пісень, анекдотів, загадок, казок – був тривалим і плідним⁴⁶. О.І.Маркевич застосовував можливі для нього у той час форми й методи збору фольклорних матеріалів й користувався принаймні чотирма групами джерел інформації: відомостями від безпосереднього спілкування з респондентами, листуванням із кореспондентами, матеріалами із регіональних газет, публікаціями результатів експедиційних етнографічних досліджень, монографіями статтями, надрукованими у визнаних на той час виданнях. Він занотовує імена та прізвища, професію і навіть соціальний стан носіїв інформації, оскільки вважав це важливим для розуміння процесу формування своєрідності місцевого фольклору. Аналізуючи одеський фольклор, О.І.Маркевич оперує вже існуючими у той час записами інших дослідників – факт, що засвідчує наявність інтересу одеської інтелігенції до фольклору, передусім українського, найбільш розповсюдженого в той час у місті. Зокрема, посилається на записані в Одесі на початку 1888 року А.С.Геккер і М.С.Гуковською низки українських народних пісень: "Сидить голуб на березі, голубка на вишні", "Та внадивсь журавель", "Ой спать мені не хочеться", "Діду мій, світе мій", "У сусіда хата біла", "Хилилися густі лози", "Підмовляла дівчина", "Чоловік сіє жито", "Ой у полі могила", "Дід рудий, баба руда", "Ой ти, дівчино, горда та пишна", "Ворскла річка невеличка", "Дівчино кохана, здорова була", "Ой вже чумаки дочумакувались", "Болить моя головонька", "Повій вітре, в ту країну", "Ой в долині вітер віє", "Ой на горі ячмінь", "Лугом іду, коня веду".

Крім власних спостережень, записів, дослідник користувався послугами знайомих і незнайомих людей як в Одесі, так і далеко за її межами. Матеріали надходили як від окремих осіб, так і від колективів. В архіві О.І. Маркевича зберігаються листи з текстами народних пісень, надіслані на його адресу 1874 року із Санкт-Петербурга. Під однією з чумацьких пісень (передана в 1869 році) значиться підпис:

⁴⁶ Одесские песни и стихотворения. Анекдоты // Архив профессора А.И.Маркевича. - Держархів Одеської обл., ф.150, оп.1, спр.11; Песни об Одессе. - Держархів Одеської обл., ф.150, оп.1, спр.12.

"твір домовласника Тимофія Івановича Василенка"⁴⁷.

О.І.Маркевич розумів, що збагнути регіональну специфіку фольклору можливо лише через його порівняння з фольклором інших етнографічних областей, тому підтримував зв'язки з кореспондентами із західних, центральних, східних губерній України. Народні пісні, казки, притчі, загадки надсилались О.І.Маркевичу з Полтавщини, Катеринославщини, із хутора Лебедин Переяславського повіту, інших регіонів і населених пунктів України. Чимало з кореспондентів мали українські прізвища, серед них: Головка, Клименко, Гончаренко та інші.

Чи користувалися кореспонденти методичними вказівками й рекомендаціями на зразок етнографічних програм і чи ставив О.І.Маркевич перед ними такі завдання, ми не знаємо, однак у його архіві зберігається "Програма для збирання етнографічних свідчень"⁴⁸. Вона досить детальна й охоплює широкий спектр питань з господарства, матеріальної та духовної культури, побуту. Зокрема, передбачає дослідження антропологічних та психологічних особливостей населення. За цією програмою дослідники мали вивчати основні й допоміжні види господарської діяльності, фіксувати інформацію про повір'я й вірування, пов'язані з господарством, торгівлею. Особлива увага приділяється народним знанням, методам народного лікування. У вивченні побуту передбачено з'ясування звичаїв, розпланування поселень, осель, інтер'єру житла. Окремі розділи програми присвячені студіюванню традиційного одягу, національної кухні, засобів пересування, фольклору, однак мало уваги приділено родинній обрядовості.

Цікавили О.І.Маркевича й матеріали етнографічних експедицій, зокрема праці П.Чубинського, хоча вони й не мали безпосереднього відношення до Одеси чи одеського регіону.

Фольклор для О.І.Маркевича – важлива складова духовної культури, де відображені характер господарства і побуту, ментальність,

⁴⁷ Одесские песни и стихотворения. Анекдоты // Архив профессора А.И.Маркевича. - Держархів Одеської обл., ф.150, оп.1, спр.11.

⁴⁸ Этнографические материалы // Архив профессора А.И.Маркевича. - Держархів Одеської обл., ф.150, оп.1, спр.72.

морально-етичні принципи людини і суспільства. У фольклорі віддзеркалюються зміни у суспільстві, в концентрованій лаконічній формі передаються настрої соціальних верств. Мабуть, тому О.І.Маркевич досліджує не народні пісні про Одесу, а складені в Одесі народні пісні про місто. Олексій Іванович писав, що публікація статті "Одесса в народной поэзии"⁴⁹ "звернула на себе увагу одеських окраїн, чому я як автор дуже радий". Варто додати, що не тільки одеських околиць. Учений отримує листи з піснями про Одесу з віддалених регіонів. Але зауважує, що йому потрібні пісні, складені в Одесі, а "не де завгодно", тому що там "одеського колориту мало". Тобто, для О.І.Маркевича українська народна пісня, що складена в Одесі, є виразником ментальності українця-одесита, в характері якого, на його думку, поєднуються традиційні риси селянина-землероба і специфічна атмосфера непересічного міста, яким була Одеса, до якого він, зрештою, або пристосовується, або гине морально чи навіть фізично. Адаптація, як процес тривалий, виявилася для багатьох переселенців складною й болісною, а то й трагічною, однак відбувалася вона в місті вільного життя, із перспективою достатку, (за умов реалізації власних можливостей). На цьому тлі й розвивався одеський фольклор з властивим лише йому колоритом.

Через народну поезію Одеси О.І.Маркевич намагався простежити еволюцію світогляду українського селянина, який перетворювався у міського мешканця, трансформацію народної традиційної культури. Тому, крім народної пісні, О.І.Маркевича цікавить і календарна обрядовість українців, якої в Одесі ще дотримувалися. Дослідник відстежує в народній поезії етнографічні особливості українців. Питання звичаєвого права, родинної обрядовості і навіть антропології у фольклорі не залишалися поза його увагою. Він спостерігав виконання різноманітних обрядів: "...бачив на вулицях одеських передмість перескакування через вогонь на Івана Купала". Хоча звичаї, обряди українців не були предметом дослідження О.І.Маркевича, деякі з них він прокоментував. Завдяки його зауваженням і роздумам ми

⁴⁹ Маркевич А.И. Одесса в народной поэзии [Текст] / А.И. Маркевич // Одесские новости. - 1894. - № 3047.

дізнаємося про існування чи зникнення, на момент написання автором статті, певних обрядів і звичаїв, зафіксованих у народних піснях. Так, коментуючи слова "Созови, созови, наш отамане, весь дівочий кол", відзначає, що в молодіжних об'єднаннях такого звичаю ще дотримуються. Дізнаємося і про існування такої форми молодіжного дозвілля як досвітки ("та не пускай їх на досвітки подовгу гулять").

Особливу увагу О.І.Маркевич приділяє дослідженню через фольклор специфіки Одеси. Йдеться про специфіку господарської діяльності мешканців міста й передмістя (чумацтво, візникування, соледобування тощо), про долю селян, про соціальні верстви населення. В народних піснях Одеса представлена як місто, де можна сховатися від важкої селянської праці, розбагатіти або збанкрутувати, стати розбійником, загинути. Атмосфера вільності й розкутості одеситів і Одеси лаконічно і ємко, на думку О.І.Маркевича, сформульована в прислів'ї "В Одесі хліб – білий, народ – смілий".

Отже, народну поезію Одеси кінця ХІХ ст. О.І.Маркевич показує в динаміці, як таку, що сформувалася на українській традиційній основі, але, розвиваючись під впливом специфічних умов, притаманних Одесі ХVІІІ – ХІХ століття, набула неповторної своєрідності й виразності⁵⁰.

Деякі знання про регіональні особливості матеріальної культури, побуту, господарської діяльності українців південних і північних районів Бессарабії, наслідків українсько-молдавських взаємин, відображених у традиційній культурі двох етносів, містяться в історико-етнографічному дослідженні Л. Берга "Бессарабия. Страны – люди – хозяйство". До цієї роботи залучені матеріали і письмові джерела, відомі автору станом на 1907 рік, про розселення українців у Бессарабії. Не залишилися поза увагою дослідника питання регіональної ідентичності українців. Але навіть невеликий обсяг інформації разом зі світлинами доповнюють уявлення про господарсько-побутовий комплекс півдня і півночі Бессарабії.

У 1920-ті роки, після невеликої перерви, знову зростає інтерес до народознавчих студій.

⁵⁰ Кушнір В.Г. Українці Одеси: до аналізу етнографічної спадщини О.І.Маркевича [Текст] / Кушнір В'ячеслав // ЗІФ.-Випуск 16. - Одеса, 2005. - С.29-34.

В одеському регіоні активно працювала Одеська комісія краєзнавства, яка друкувала доповіді різноманітної тематики членів етнографічно-лінгвістичної секції⁵¹ у Віснику Одеської комісії краєзнавства⁵². Спеціальних розвідок господарсько-побутової культури вони не здійснювали, і лише у деяких записах фольклорних творів відображена регіональна специфіка, зокрема господарсько-побутова, мовна⁵³.

У 1924-1931 рр. в Одесі під егідою Комісії функціонував музей "Степової України"⁵⁴, колекція ткацьких виробів якого відображала як регіональні особливості, так і наслідки трансформації ткацтва українців у степовій зоні.

Маловідомим історіографічним джерелом є румунські публікації, написані у період перебування Буджака і Буго-Дністровського межиріччя у складі Румунії. Це твори історичного, історико-етнографічного та краєзнавчого характеру, присвячені вивченню історії і традиційної культури окремих сіл Буджака, у тому числі і українських. Однією з таких є "Un sat din Budgeac (monografia satului Plătârești județul Cetatea Albă)"⁵⁵ (Монографія села Плахтіївка Білгород-Дністровського повіту).

Свідчення для монографії записували з кінця 1920-х років. Ймовірно, книгу готували до століття села Плахтіївка. Автори намагалися висвітлити комплекс різноманітних питань, починаючи з історії заселення, з'ясувати причини переселення плахтіївців, простежити динамі-

ку етнічного складу тощо. Значна частина книги присвячена аналізу економічного розвитку, освіти, побуту селян.

Видання вміщує низку світлин господарсько-побутового характеру. Вони доповнюють уявлення про житлові і господарські будівлі, споруди громадського значення тощо. Дізнаємося і про місцеві особливості одягу кінця XIX – початку XX ст.

Розповіді респондентів особливо цінні, оскільки це свідчення першого покоління переселенців – засновників села і свідків перших років його історії. Дізнаємося про переселенців другої хвилі і третього підселення – біженців⁵⁶, про морально-етичні норми, яких, дотримувались плахтіївці, про шлюб і сім'ю⁵⁷, поняття благопристойності і добробуту⁵⁸.

Чимало інформації у монографії про господарську діяльність, про землеробство і тваринництво, ремесла і промисли⁵⁹.

У 1920-ті роки етнографічні дослідження проводились і в Буго-Дністровському межиріччі. Влітку 1928 року (з 31 липня по 15 серпня) за дорученням історико-географічної комісії ВУАН Михайло Карачківський здійснив подорож по території Балтського повіту. За два тижні він побував у 22 населених пунктах⁶⁰. Розпочав з м. Кодими, рухався лівим берегом р.Кодима – притоки Південного Бугу – до м. Балта, відвідуючи на своєму шляху села Будеї, Обжилу, Євтодію, Оленівку, Мирони. З Балти берегом іншої невеличкої безіменної річки попрямував на Сінне, Мошняги, Фернатію, зайшов до Березівки, що на лівому березі Кодими, дійшов до Олександрівки, Французького, повернув до Лабушни і берегом річки Молокіш дійшов до Дністра, відвідавши села Плоть, Гараба, Молокіш. Був у селах на лівому березі Дністра – Гидиримі, Вихватинцях, Зозулянах, Попенках і в м. Рибниці. Повертався до Кодими через села Красеньке, Іванівку, Семенівку, Круті⁶¹. Територія достатньо велика, в адміністративному плані нині входить до Балтсь-

⁵¹ Волков Р.М. Звіт про діяльність секції етнографічно-діалектологічної [Текст] / Р.М. Волков // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Українській академії наук. - Ч. 2-3. - Секція етнографічно-лінгвістична. - Одеса, 1925. - С. 2-4.

⁵² Вісник Одеської комісії краєзнавства при Українській академії наук. - [Текст] Ч.2-3. - Секція етнографічно-лінгвістична. - Одеса, 1925. - 106 с.

⁵³ Юрківський Б.В. Весільний обряд у селі Дуфінці на Одещині [Текст] / Б.В. Юрківський // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Українській академії наук. - Ч. 2-3. - Секція етнографічно-лінгвістична. - Одеса, 1925. - С. 36-40.

⁵⁴ Мисечко А. І. До історії музею "Степова Україна" [Текст] / А.І. Мисечко, А.В. Шабашов // Софійські читання. Матеріали III міжнародної науково-практичної конференції "Памятки національного заповідника "Софія Київська" та сучасні тенденції музейної науки". - К., 2007. - С.332-338.

⁵⁵ Mircea I. Un sat din Budgeac (monografia satului Plătârești județul Cetatea Albă) [Текст] / Ispir Mircea, Antohi Paniat. - Cetatea Albă, 1932. - p. 259.

⁵⁶ Ibid. - S.263.

⁵⁷ Ibid. - S.264.

⁵⁸ Ibid. - S.262.

⁵⁹ Ibid. - S.281.

⁶⁰ Карачківський М. Північно-Західна Балтичина (історико-географічні матеріали на підставі подорожі влітку 1928 року) [Текст] / М. Карачківський // Історико-географічний збірник ВУАН. - К., 1929. - Т. 3. - С. 158-202.

⁶¹ Карачківський М. Північно-Західна Балтичина (мапа). - ІР НБУ, Ф.Х., од.зб. 11635.

кого, Кодимського, Котовського районів Одеської області та Рибницького району Молдови. Порубіжний статус регіону визначив наукові пріоритети дослідника. М.Карачківського цікавила більше етнографія, ніж історія. Застосований ним маршрутний метод дослідження виявився достатньо ефективним. Зібрано чимало інформації з етнографічної специфіки краю. Основна увага приділялася з'ясуванню етнічного складу населення та його динаміки, особливостей матеріальної і духовної культури, побуту та господарської діяльності. Він описував планування поселень, походження назв, занотовував місцеві діалекти.

Михайло Карачківський розумів роль етнічних процесів у розвитку регіону, тому одним із його завдань стало вивчення динаміки етнічного складу. Для цього використовував доступні і достовірні джерела, зокрема архівні матеріали. Частина із них пропала під час II Світової війни, тому деякі праці М.Карачківського особливо значимі, оскільки вміщують матеріали архівів, які зникли за різних обставин. Порівнюючи статистичні дані від кінця XVIII століття чи 1800 року та станом на 1928 рік, простежує динаміку етнічного складу, історію заснування сіл представниками різних етносів. Дослідника цікавлять також питання облаштування побуту, господарська діяльність, ремесла і промисли зокрема.

Він критично ставиться до історіографії, ретельно аналізує публікації попередників, співставляє, порівнює, вносить правки, уточнення, тому його висновки викликають довіру.

Дослідження традиційної культури українців, відновлені у 1920-х роках, не були продовжені через політичні репресії в 30-40 роки і навіть у післявоєнний період.

У кінці 40-х-50-х, 80-х років ХХ ст. етнографічні розвідки на Одещині епізодично проводились зокрема науковцями Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. Польові матеріали висвітлюють стан основних складових традиційно-побутової культури, господарства і побуту зокрема. Слід відзначити проведення у 1949 році першого на Одещині комплексного вивчення традиційної культури у Березівському районі, у подальшо-

фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім.М.Рильського НАН України (далі - АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.10, спр.1292, 1299; Матеріали етнографічної експедиції у складі Гаврилюк Н.К., Артюх Л.Ф., Курочкіна О.В. Родинні звичаї та обряди українців.-1974 р. // АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр.448; Гаврилюк Н.К. Матеріали етнографічної експедиції - родильні звичаї та обряди українців, зібрані в Київській, Полтавській, Черкаській, Дніпропетровській, Миколаївській, Херсонській, Одеській, Кіровоградській областях. 1974 р. // АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр.448; Прилипка Я. Щоденник експедиції. Одеська область (Болградський, Великомихайлівський, Ізмаїльський, Кілійський. 1965, 1967 // АНФРФ ІМФЕ, ф.14-к4, спр. 37, 39, 77, 241; Плісецький М.М. Фольклорні матеріали, зібрані під час відрядження в Одеську область // АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр.54; Шевченко Л.П., Сидоренко Г.К. Етнографічні матеріали, зібрані під час експедицій відділу етнографії ІМФ АН УРСР в Київську, Одеську та Сталінську області. 1949 р. // АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр.54; Салій П.О. Відрядження в Одеську область (колгосп ім. Будьонного, Березівського району) у жовтні 1949 року для збирання етнографічних матеріалів // АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр. 54-55, 78-85; ф.14, оп.9, спр. 15; Салій П.О. Етнографічні матеріали, зібрані під час експедицій відділу етнографії ІМФ АН УРСР в Київську, Одеську та Сталінську області. 1949 р. // АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр. 55; Стельмах Г.Ю. Етнографія та фольклорні матеріали, зібрані під час експедицій до колгоспу ім. Будьонного. 1949 р. // АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр. 78-85; Стельмах Г.Ю. Плани та малюнки, зроблені під час експедицій до колгоспу ім. Будьонного Березівського району в 1949 р. // АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр. 85, 124; Фотографії з побуту колгоспників і рибалок Білгород-Дністровського, Татарбунарського і Лиманського районів Одеської області (Матеріали відрядження Шевченко Л.П.). 1955 р. // АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.9, спр.71; Спінатев В.Г. Фотоматеріали, зібрані Кравець О.М. під час експедицій в Одеську область на тему "Сімейний і громадський побут" 1955 р. // АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр. 179, 179а; Комплексна фольклорно-етнографічна експедиція в Одеську і бувшу Ізмаїльську область // АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр. 191; Сухобрус Г.С. Фольклорні матеріали, зібрані під час комплексної фольклорно-етнографічної експедиції до Одеської та бувшої Ізмаїльської областей. 1955 р. // АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр. 191, 192; Матеріали експедицій до Одеської області Комінтернівського району. Село Свердлове // АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр. 438; Артюх Л.Ф., Гаврилюк Н.К., Курочкіна О.В., Пономарьов А.П., Клименко О.І. Матеріали етнографічної експедиції - родильні звичаї та обряди українців, зібрані в Брянській, Сумській, Харківській, Вінницькій, Одеській, Черкаській областях. 1977 р. // АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр. 451; Борисенко В.К. Матеріали експедицій (весільні звичаї та обряди) сіл Одеської, Запорізької, Донецької областей. 1977 р. // АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр. 454; Тестова Л.О. Родинно-побутові та календарні пісні (Одеська, Харківська, Донецька області). 1980 р. // АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр. 470; ф.14, оп.10, спр. 1513; Сироткін В.М. Експедиційний щоденник, записаний в Одеській та інших областях. 1989 р. // АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр. 516; Сироткін В.М. Експедиція у Вінницьку, Волинську, Хмельницьку, Тернопільську, Чернівецьку, Одеську (в межах бувшої Подільської губернії). 1989 р. // АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр. 516.

⁶² Матеріали експедицій до Миколаївської та Одеської областей // Архівні Наукові фонди рукописів та

му – і в інших районах області⁶².

Результати частково відображені в історіографії⁶³.

Опосередковано з темою адаптації пов'язані дослідження 60-х – 70-х років ХХ ст. І хоча етнологи та історики зосереджувались на вивченні інтернаціональних зв'язків, міжетнічній взаємодії у полікультурному середовищі, питання господарства і побуту не залишались осторонь уваги дослідників.

Господарство і побут російського населення через призму російсько-українських етнокультурних зв'язків у південних районах України у 1968 – 1969 роках вивчала Л.Н. Чижикова. Але інформації про господарство і побут українців обмаль. Дослідницею залучені лише окремі матеріали для порівняння з метою визначення спільного і відмінного у традиційних культурах українців і росіян⁶⁴.

Традиційне житло північної частини Одеської області, межиріччя Дністра та Дунаю у 1980 – 1982 роках досліджував Гребінь І.Ф. Вивчаючи регіональну специфіку житла молдован, він дійшов висновку, що в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. типи жител українців і молдован в окремих місцевостях подібні за більшістю ознак. Відмінності стосувалися особливостей декоративно-художнього оформлення, переважання в інтер'єрі жител молдован виробів із льону або вовни та конопель, а також наявності незначної кількості хат з коморою та хлівом через сіні⁶⁵. Дослідник визначає чинники, що зумовили регіональну специфіку планування житла: спосіб забудови садиби та поселення, матеріал і будівельна техніка – історичні, соціально-економічні, національні та місцеві традиції, природно-кліматичні умови⁶⁶. Щоправда, вказані тези автора не проілюст-

ровані конкретними матеріалами.

Про спільне і відмінне у житлі українців та молдован йдеться і в монографії "Украинско-молдавские этнокультурные взаимосвязи в период социализма"⁶⁷. Специфіка еволюції народного житла відображена у комплексних дослідженнях українсько-молдавської етноконтактної території. Доведено, що традиційне житло на півночі Одещини за період від початку ХХ ст. до 60-х років трансформувалось, але не втратило традиційної для регіону своєрідності. Зміни стосувалися переважно системи опалювання, внутрішнього планування – головним чином, за рахунок зведення перегородок. На півдні житловий комплекс ускладнювався за рахунок групування і перегрупування будівель⁶⁸. Наголошується, що модифікації житла на Одещині пов'язані з еволюцією регіональної традиції. Вона супроводжувалась новаціями – відокремленням функцій кімнат для урочистостей і повсякдення. Щоправда, відсутність ілюстративного матеріалу дещо ускладнює розуміння деяких елементів, які потребують додаткових роз'яснень, але зміни у плануванні житла, внутрішнього простору описані достатньо повно і цілком відображають загальні тенденції еволюції традиційного житла в 50-60-ті роки ХХ ст. Натомість залишилося поза увагою питання впливу на житлобудування такого важливого чинника адаптації, як природне середовище.

Дослідники відзначають й таку виразну особливість традиційного житла, як декорування його стін розписом, наголошуючи, що традиція стінопису в українців була більш розвинутою, ніж у молдован⁶⁹.

Українсько-молдавські взаємини достатньо повно висвітлені, і зазначена тема не належить до числа малодосліджених, що і відображено в історіографії 1970-80-их років⁷⁰. Зав-

⁶³ Гаврилюк Н.К. Общее и особенное в семейной обрядности украинцев и молдаван [Текст] / Н.К. Гаврилюк, С.С. Курогло, Л.Д. Лоскутова // Украинско-молдавские этнокультурные взаимосвязи в период социализма. - К., 1987. - С. 319-341; Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине (историко-этнографический очерк) [Текст] / В.И. Наулко. - К., 1975. - 274 с.

⁶⁴ Чижикова Л.Н. Русско-украинские этнокультурные связи в южных районах Украины [Текст] / Чижикова Л.Н. // Культурно-бытовые процессы на юге Украины. - М., 1979. - С.12-73.

⁶⁵ Гребінь І.Ф. Традиційне народне житло молдавського населення України (кінець ХІХ - початок ХХ ст.) [Текст] / І.Ф.Гребінь // НТЕ. - № 4. - 1983. - С. 64.

⁶⁶ Там само. - С.65.

⁶⁷ Украинско-молдавские этнокультурные взаимосвязи в период социализма [Текст] / [Лидия Федоровна Артюх, Наталья Константиновна Гаврилюк, Тамара Николаевна Голенко и др.] - Кишинев, 1987. - 381 с.

⁶⁸ Там само. - С.108-109.

⁶⁹ Там само. - С.114.

⁷⁰ Бостан Г. Українсько-молдавські паралелі в старовинній та сучасній весільній обрядовості [Текст] / Г. Бостан // НТЕ. - 1971. - № 6. - С.24-28; Бостан Г.К. Украинско-молдавские фольклорные связи на Буковине (обрядовая поэзия): автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филолог. наук / Г.К. Бостан. - К., 1971 - 24 с.; Захарова Г.Н. Современные украинско-молдавские

дяки проведеному значному обсягу польових етнографічних досліджень в українських і молдавських селах України і Молдови визначено українсько-молдовську етнокультурну зону з існуванням у ній трьох підзон – північної, центральної і південної⁷¹. До здобутків слід віднести й певні узагальнення щодо етнографічної характеристики кожної із трьох виокремлених підзон, глибину та інтенсивність українсько-молдавських взаємовпливів⁷² насамперед у сфері календарної, родинної обрядовості, українського та молдавського фольклору етноконтактної зони. Разом з тим, найменш дослідженою залишається південна підзона, і першочерговим завданням у її вивченні є формування відповідної джерельної бази.

З 1930-х і практично до 1990-х років ХХ ст. етноукраїністика в Одесі і в Одеському університеті не розвивалася. За вказаний період була написана і захищена одна кандидатська дисертація⁷³. Її автор Розуменко Ю.Г. опублікував низку статей з історії розвитку етнографії на півдні України в ХІХ – на початку ХХ ст., дослідив і проаналізував діяльність відділення етнографії "Русского географического общества", Одеського товариства історії і старожитностей,

межэтнические связи [Текст] / Г.Н. Захарова. - Киев, 1985. - 84 с.; *Зеленчук В.С.* Східнослов'янські риси у молдавській весільній обрядності [Текст] / В.С. Зеленчук // НТЕ.-1959.- № 3.- С57-65; *Зеленчук В.С.* Молдавско-украинские общности в традиционных обычаях и фольклоре семейной обрядности [Текст] / В.С. Зеленчук // Дружба народов, отраженная в фольклоре. - Кишинев, 1961.- С.74-90; *Зеленчук В.С.* Население Бессарабии и Поднестровья в ХІХ ст. (Этнические и социально-демографические процессы) [Текст] / В.С. Зеленчук. - Кишинев, 1979. - 287 с.; Культурно-бытовые процессы на юге Украины [Текст] / Отв. ред. Ю.В.Иванова.-Москва: Наука,1979.-191 с.; *Наулко В.И.* Развитие межэтнических связей на Украине ... - К., 1975. - 274 с.; *Приходько М.* Житло українців у межиріччі Дністра та Дунаю [Текст] / М. Приходько // НТЕ.-1972.-№ 3. - С. 30-34; *Селівачов М.Р.* Сучасна народна образотворчість українсько-молдавського села [Текст] / М.Р. Селівачов // НТЕ.-1982.-№ 5 - С.69-76; *Орлов А.В.* Деякі аспекти сучасних українсько-молдавських зв'язків [Текст] / А.В.Орлов // НТЕ.-1984.- № 1- С.61-66;. Украинско-молдавские этнокультурные взаимосвязи в период социализма.-381 с.

⁷¹ Украинско-молдавские этнокультурные взаимосвязи в период социализма. ... - С.242.

⁷² Там само.

⁷³ *Розуменко Ю.Г.* Этнографическое изучение населения юга Украины в ХІХ - начале ХХ века. [Текст] / Ю.Г.Розуменко: Автореф. канд. диссертации. - Минск, 1986.- 18 с.

Новоросійського університету, роль у справі поширення етнографічних досліджень на Півдні України VI Археологічного з'їзду, що відбувся в Одесі 1884 року; роботу музеїв, окремих дослідників. І хоча Розуменко Ю.Г. зосереджував увагу на вивченні народної культури українців краю, він, опрацювавши мало-відомі архівні матеріали,⁷⁴ показав, що культура українців у зазначений період (щоправда, здебільшого лісостепової зони) не вивчалася народознавцями.

В Одеському державному університеті імені І.І.Мечникова в радянський період етнографічні дослідження не належали до пріоритетних, але окремі питання етнографічної проблематики розглядалися в роботах А. Д. Бачинського, Н. І. Букатевича, Ю. О. Карпенка, П. Т. Маркушевського та ін. А.Д.Бачинський увів до наукового обігу низку біографій, які засвідчують не тільки факт присутності українців у тій чи іншій місцевості. Особливо цінними є відомості про умови і механізм переселення на південь України, інтенсивність міграції селян і міщан у межах степової зони півдня України, місця виходу переселенців – носіїв регіональних культур, чинники формування варіативності традиційно-побутової культури українців Буджака і причорноморської зони⁷⁵.

Новий етап в етнографічних дослідженнях українців Одещини розпочинається з 90-х років ХХ ст. з відкриттям на історичному факультеті Одеського національного університету кафедри археології та етнології України. Об'єктом етнографічних досліджень стає матеріальна і духовна культура усіх етнічних груп

⁷⁴ *Розуменко Ю.Г.* Етнографічні джерела другої половини ХІХ ст. у фондах Одеського обласного державного архіва [Текст] / Ю.Г. Розуменко // НТЕ.- 1984.-№1.- С.29-33; *Розуменко Ю.Г.* Етнографічне вивчення Півдня України в ХІХ ст. (На матеріалах архіву Географічного товариства СРСР) [Текст] / Ю.Г. Розуменко // НТЕ.- 1985.- №4.- С.37-39 та інші.

⁷⁵ *Бачинський А.Д.* Січ Задунайська. 1775 - 1728. Історико-документальний нарис [Текст] / А.Д. Бачинський - Одеса, 1994.-124 с.; *Бачинський А.Д.* Джерело для вивчення соціально-економічних відносин і культурно-побутових особливостей задунайських запорожців [Текст] / А.Д. Бачинський // СП.- Вип.1. - Одеса, 1995.- С.53-65, інші.

⁷⁶ *Кушнір В.Г.* Основні проблеми етнографічного вивчення Південної України [Текст] / В.Г. Кушнір, А.В. Шабашов // Етнонаціональний розвиток в Україні та стан української етнічності в діаспорі: сутність, реалії, конфліктності, проблеми та прогнози на порозі ХХІ ст.

Одещини і українців⁷⁶. За останні десятиліття предметно вивчалися питання традиційного весілля⁷⁷. Інші сегменти традиційної культури українців розглядалися у контексті вивчення культури слов'янського населення регіону. Завдяки польовим етнографічним розвідкам до наукового обігу введено значний пласт інформації про традиційну культуру етнічних груп на Одещині⁷⁸, видано друком серії статей про традиційне житло⁷⁹. Особлива увага надавалася дослідженням маловивчених регіонів, таким, як, наприклад, Степове Побужжя. Підсумком про-

ведених розвідок є робота О.Прігаріна і О.Марченко, в якій відображена специфіка традиційного житла українців, а також пов'язана з житлом обрядовість. Автори не обійшли достатньо складне питання еволюції житла в степу з XVII ст., визначення чинників формування регіональної специфіки народної архітектури, серед яких виокремлюють традиції ногайського населення, переселенців з різних регіонів⁸⁰.

З кінця 90-х років XX ст. стали можливими історико-етнографічні дослідження задунайських українців, зокрема румунської частини дельти Дунаю, де оселилися запорозькі козаки, до яких згодом приєдналися тисячі селян з України.

Українці Добруджі об'єктом дослідження стали порівняно недавно, якщо не брати до уваги спорадичну інформацію державних чиновників, військових, які згадували українців у контексті російсько-турецьких відносин. Однак ці відомості фактично не висвітлювали господарство й побут задунайських українців, їхньої традиційної культури загалом. Навіть на сьогоднішній день історіографія тамтешніх українців, зокрема у Задунайській Січі, нерозвинена. Це зазначав ще 1949 року відомий історик В.О.Голобуцький, але відтоді ситуація майже не змінилася. Причина цього вагома – відсутність архіву Задунайської Січі (а джерела в архівах Туреччини і Росії належно не вивчені). Такі праці останніх двох десятиліть, як монографія А.Д.Бачинського "Січ Задунайська"⁸¹, двотомне видання "Історія українського козацтва"⁸², "Українське козацтво у післякозацьку добу" О.Бачинської⁸³, дисертація С.Каюк "Задунайська Січ (1775-1828)"⁸⁴, можна вважати лише початком ґрунтовних студій.

З етнографічними розвідками ситуація складніша. Лише наприкінці XIX ст. етнічну

// Тези допов. науков.конф.К., 1997. - С.427-429; *Глиняний В.П.* Джерело вивчення родинних відносин в Південно-Східному Поділлі [Текст] / Глиняний В.П., Кушнір В.Г. // Вісник Одеського державного університету. - Одеса, 1999. - Том 4. - Випуск 2. - С. 39-42; *Кушнір В.Г.* Передвесільна та весільна обрядовість українців Південно- Східного Поділля [Текст] / В.Г. Кушнір // Археологія і етнологія Східної Європи.-Одеса, 2000.- С. 311-328; *Кушнір В.Г.* Народознавство Одещини. [Текст] / В.Г. Кушнір. Навчальний посібник, видання друге. - Одеса, 2008.-208 с.; *Бачинська О.А.* Польові дослідження "Пам'ятки українського і російського населення Північно - Західного Причорномор'я" [Текст] / Бачинська О.А., Кушнір В.Г., Прігарін О.А // ЗІФ.-Вип. 12.-Одеса, 2002.- С.536-538; *Кушнір В.Г.* Весільна обрядовість українців південно-західної України: порівняльний аналіз [Текст] / В.Г. Кушнір, Н.О. Петрова // Проблеми етнології, фольклористики, мистецтвознавства Поділля та південно - східної Волині: історія і сучасність.-Кам'янець-Подільський, 2002.- с.118 - 126; *Кушнір В.Г.* Исследования традиционной культуры народов Юго-Западной Украины в Одеском университете в конце XX - начале XXI вв. [Текст] / В.Г. Кушнір, А.В. Шабашов // Revista de etnologie culturologie.- Vol. 2.-Kishineu, 2007.- С. 68-76.

⁷⁷ *Петрова Н.О.* Українська традиційна весільна обрядовість Одещини (20 - 80-ті рр. XX ст.) / Петрова Наталія Олександрівна: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.05 / Н.О. Петрова. - НАН України. Ін-т мистецтвознав., фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського. - К., 2004. - 20 с.; *Кушнір В.Г.* Традиційна весільна обрядовість українців Одещини (20-80-ті роки XX ст.). [Текст] / Кушнір В'ячеслав Григорович, Петрова Наталія Олександрівна. - Одеса, 2008.- 256 с.

⁷⁸ *Кушнір В. Г.* Культурно-побутові процеси на Одещині у XIX-XX ст. в дослідженнях кафедри археології та етнології України Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова у 1999 - 2003 рр. [Текст] / В. Г. Кушнір, О. А. Прігарін, А. В. Шабашов // ЗІФ.- Вип. 15.- Одеса, 2004.- С.528-539.

⁷⁹ *Прігарін О. А.* Будівельні обряди та звичаї Степової України: матеріали до семіотичної характеристики української хати [Текст] / О.А. Прігарін // НЗ. - 2001. - № 3. - С. 486-493; *Прігарін О. А.* Сільські поселення і житло Степового Побужжя / О.А. Прігарін, О.М. Марченко. - Одеса, 2003.- 56 с.

⁸⁰ *Прігарін О. А.* Сільські поселення і житло Степового Побужжя.- С.45.

⁸¹ *Бачинський А.Д.* Січ Задунайська. 1775 - 1728... -124 с.

⁸² *Історія українського козацтва: Нариси у 2 т.* [Текст] [Відп. ред. В. Смолій] - К., 2006. - Т. I. - 800 с.; *Історія українського козацтва: Нариси у 2 т.* [Текст] [Відп. ред. В. Смолій] - К., 2007.- Т. II. - 724 с.

⁸³ *Бачинська О.А.* Козацтво у "післякозацьку добу" української історії (кінець XVIII - XIX ст.) [Текст] / О.А. Бачинська. - Одеса, 2009. - 251 с.

⁸⁴ *Каюк С.* Задунайська Січ: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. / С. Каюк. - Дніпропетровськ, 1999.-16 с.

групу українців у північній Добруджі одним з перших почав досліджувати відомий етнограф Ф. Вовк. Перебуваючи певний час в українському середовищі, він мав змогу спостерігати побут громади, отримувати інформацію про Задунайську Січ безпосередньо від дітей і онуків козаків, внаслідок чого висловлював їхнє ставлення щодо минулого і сучасного. Саме з особистістю Ф. Вовка слід пов'язувати перший етап етнографічних досліджень українців за Дунаєм і безпосередньо в Дельті.

Особливу історико-етнографічну цінність мають три роботи Федора Вовка – "Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам)"⁸⁵, "Русские колонии в Добрудже"⁸⁶, "Українське рибальство в Добруджі"⁸⁷.

Історико-етнографічні розвідки Федора Вовка особливо цінні, адже вони дають досить повне уявлення про стан традиційної культури українців в останній третині XIX ст. за межами етнічної території.

До початку 1880-х років українці пройшли майже столітній період адаптації, в традиційній культурі з'являлися нові елементи, які невідомі історіографії, як і історія Задунайської Січі. "Усі історичні свідчення про Задунайську Січ обмежуються ... кількома вказівками на те, що вона постійно служила прихистком для втікачів від кріпосного права і рекрутчини українських селян... стосовно ж внутрішнього побуту ми не знаходимо ніяких свідчень у відомій нам історичній літературі"⁸⁸. Власне, брак інформації і викликав інтерес дослідника до Задунайської Січі. Та не тільки до історії українського козацтва за межами України, але й до історії тисяч селян, що переселилися в дельту Дунаю та північну частину Добруджі. Власне, питання традиційної культури для Ф. Вовка стали не менш актуальними, ніж питання історії, а окремим темам, наприклад, рибальству, присвя-

чено спеціальну розвідку⁸⁹.

Ф. Вовка цікавили насамперед дві загальні проблеми: оцінка стану традиційної культури українців на чужині і, на що мало звертають увагу, – рівень української ідентичності переселенців. Для висвітлення зазначених проблем дослідник обрав відповідну методіку. Безперечно, він мав можливість безпосередньо спостерігати за життєдіяльністю українців і, володіючи значним обсягом етнографічних знань, міг репрезентувати етнографічний комплекс без залучення додаткових джерел. Однак, він їх використав, а основним джерелом обрав свідчення респондентів. Імовірно Ф. Вовк вважав, що інформація від носіїв традиційної культури є більш повною, до того ж вони розповідали ще й про невідоме минуле. Дослідник не обмежувався публікацією емпіричного матеріалу. Він коментував розповіді, використовував різні джерела, акцентував увагу на ключових питаннях, які і сьогодні потребують більш повного і глибокого вивчення.

Одними з таких, наприклад, є питання міграції, вельми важливе для розуміння природи формування етнічної групи українців, або питання специфіки культури цього своєрідного регіону. Ф. Вовк з'ясував, що процес був двосторонній: українці переселялися за Дунай, але за виникнення негативних обставин – господарсько-побутових, соціальних тощо, якась частина поверталася до Російської імперії. Міграційний процес виявився тривалий – від 2-3-х до 11 років, як у випадку зі 120-літнім Ананієм Івановичем Коломійцем – основним його респондентом. Навіть запорожці переселялися групами впродовж багатьох років⁹⁰. Вони освоювали Дельту поступово, наприклад, із Сеймен входили переважно в Кілійське гирло 80-100 рибними заводами⁹¹.

Слід додати, що інший характер мало переселення за Дунай українських селян. Залежно від умов, воно було короткочасним або розтягувалось на роки, коли переселенці, за різних обставин, могли залишатися впродовж кількох років на транзитних територіях, наприклад, у Буджаку. За таких умов окремі сегменти традиційної культури (господарство, побут) трансформуються ще до переселення за Дунай, де

⁸⁵ Кондратович Ф. Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам) [Текст] / Ф. Кондратович // КС. - 1883. - Т.1. - янв. - С.27-66; Т.5. - февр. - С. 269-300; Т.5. - апр. - С. 728-773.

⁸⁶ Лупулеску І. Русские колонии в Добрудже [Текст] / І. Лупулеску // КС. - 1889. - Т.24. - янв. - С.117-154; Т.24. - февр. - С.314-336; Т.24. - март. - С.685-703.

⁸⁷ Вовк Ф. Українське рибальство в Добруджі [Текст] / Ф.К. Вовк // Матеріали до укр.-рос. етнології / Наукове т-во імені Шевченка у Львові. - Львів, 1899. - Т.1. - С. 33-52.

⁸⁸ Кондратович Ф. Задунайская Сечь... - Т.5. - янв. - С. 28.

⁸⁹ Вовк Ф. Українське рибальство... - С. 33-52.

⁹⁰ Кондратович Ф. Задунайская Сечь... - С.42.

⁹¹ Там само. - С.56-57.

розпочинається наступний трансформаційний період. Ця інформація особливо важлива для визначення часу формування мережі українських поселень в Нижньому Подунав'ї і безпосередньо в Дельті, оскільки тільки громада поселення чи громада кількох поселень можуть бути суб'єктами міжкультурної взаємодії. Ф.Вовк мав намір з'ясувати час заснування поселень, але не вирішив цього завдання, оскільки цікавився насамперед питанням локалізації першої Задунайської Січі. А оскільки Січ є крупним поселенням, то у бесідах з респондентами він намагався отримати інформацію саме про такі поселення і дізнався, що у Дельті, принаймні у наступному десятилітті після 1775 року, таких не існувало, за винятком Кілії, Вилкового, Леті, Караорману, заселених старообрядцями⁹². Натомість у плавнях існувало чимало рибальських стійбищ козаків⁹³, на основі яких формувався український анклав у Дельті. Після 1812 року українці тут уже домінували.

Насамперед він з'ясував, що при можливості переселенці намагалися дотримуватися своїх вікових традицій в усіх сферах життєдіяльності. Але умови для різних сегментів традиційно-побутової культури були неоднакові.

Деякі слова Ананія Коломійця вказують на непросту для переселенців проблему – адаптацію до природних умов Дельти: "Не орали і не сіяли цілих три роки, їли "папору" і якісь "водяні горіхи"⁹⁴. Тому основу харчування, особливо на початковому етапі, складали продукти рибальства та полювання.

Але прагнули оселитися все ж у степу, де є земля і можливість її обробляти⁹⁵. Ця обставина стала однією з основних щодо вибору місця для облаштування Січі у Верхньому Дунавці. Після 1813 року (перенесення Січі до Верхнього Дунавця) умови для розвитку традиційного побуту і хліборобства суттєво покращилися, особливо після виділення турецьким урядом значних земельних угідь для козаків⁹⁶.

Важливі свідчення зафіксовані дослідником про житло, яке він вважає важливою етногра-

фічною ознакою, зауважуючи, що на той час воно нічим не відрізнялося від Придніпровського⁹⁷. На початку XIX ст. українці будували хату з чамуру – битої глини чи землі, змішаної з гноєм, соломною чи травою⁹⁸. Вкривали житло очеретом. Планування житла традиційне – хата+сіні+хата. У сінях облаштовували пічку для приготування їжі влітку⁹⁹. Скриня, ікони, мисник, піч знаходилися на тих же місцях, що і в житлах в Україні¹⁰⁰.

Традиційною застав дослідник систему харчування і номенклатуру страв. Ранній сніданок, обід близько 9-ї ранку, полудник і вечеря. Із страв готували борщ з салом, м'ясом, інколи з солоною рибою, галушки, мамалигу¹⁰¹.

Відзначено суттєві зміни в одязі, спричинені, зокрема, і особливостями місцевого клімату. А.Коломієць запевняв, що одяг козаків був напівтурецьким. Українці ще носили традиційні шапку, чоботи, широкі штани¹⁰² заправляли у халяви. Одягали капаран з верблюжого чи овечого сукна синього або чорного кольору, червоний пояс, сіру або чорну смушкову шапку. У 80-х роках XIX ст. носили жилети¹⁰³, рідкістю стала вишиванка¹⁰⁴. Та незважаючи на запозичення, дослідник доходить висновку, що одяг ще вирізнявся властивою українцям специфікою¹⁰⁵.

Особливу увагу у розповідях А.Коломійця Ф.Вовк приділяє питанню освіти і просвітництва як важливої і значимої практики для усієї райї. Ймовірно, інтерес дослідника викликала фраза останнього задунайського запорожця про те, що "На Січі було мало неграмотних, а то більше письменними були"¹⁰⁶. Такий стан освіченості громади у той час, звісно ж, не можна було обійти увагою. Це результат довготривалих системних колективних дій, що базуються насамперед на відповідних традиціях,

⁹⁷ Лупулеску І. Русские колонии в Добрудже - Т.24. - февр. - С.325.

⁹⁸ Кондратович Ф. Задунайская Сечь - Т.5.-апр.- С.758.

⁹⁹ Там само.- С.761.

¹⁰⁰ Лупулеску І. Русские колонии в Добрудже - Т.24. - февр. - С.327.

¹⁰¹ Кондратович Ф. Задунайская Сечь - Т.5.-апр.- С.762.

¹⁰² Там само.

¹⁰³ Там само.- С.763.

¹⁰⁴ Лупулеску І. Русские колонии в Добрудже - Т.24. - февр. - С.327.

¹⁰⁵ Там само.- С.328.

¹⁰⁶ Кондратович Ф. Задунайская Сечь - Т.5.-апр.- С.766.

⁹² Там само.- С.51.

⁹³ Там само.- С.52.

⁹⁴ Там само.- С.56.

⁹⁵ Там само.- С.64.

⁹⁶ Кондратович Ф. Задунайская Сечь - Т.5.-апр.- С.743.

свідчення функціонування організованої, усталеної системи життєдіяльності за межами етнічної території, в іншому природно-географічному і культурному середовищі. Важливо, що автор не скорочує розповідь А. Коломійця у цій частині, адже деталі сукупно формують достатньо зрозумілі уявлення по суті проблеми.

Порівняно високий рівень грамотності, обізнаності українців райї пояснюється підвищеним інтересом до історії українського народу, козацтва, переказів і народних пісень. За відсутності на Січі кобзарів і лірників носіями історичних знань і українського фольклору були окремі люди, – такі, як Іван Глухий¹⁰⁷. Завдяки таким особистостям формувались історичні уявлення, передавалися наступним поколінням знання про минуле. Було серед переселенців і чимало таких, які володіли французькою, німецькою мовами, навчалися у гімназіях, семінаріях¹⁰⁸. Ця категорія переселенців сприяла створенню атмосфери підвищеного інтересу до освіти і просвітництва.

Інтерес до знань підтверджується і наявністю січової бібліотеки. І хоча не вдалося встановити обсяг книжкового фонду, ймовірно, він незначний, але факт отримання знань із бібліотечних книг не тільки на Січі, але і за її межами, наприклад, на рибних заводах, вказує, що читання не були епізодичними. Показово, що "читці" користувалися повагою, для них не шкодували пригощань і заохочень, як казав А. Коломієць: "відер п'ять вина було дадуть, аби читав"¹⁰⁹.

Підтримкою "письменництва" на Січі займалися військові священики і писарі. Мали навіть школу, у якій навчалися діти райї і навіть дорослі¹¹⁰.

Загальний рівень освіченості, професійна майстерність судноводіння, знання географії Дельти забезпечували українцям роботу у престижних на той час сферах господарської діяльності, підвищували престиж української мови. Українці відігравали настільки важливу роль в дунайському судноплаванні і європейській Дунайській комісії, що "майже всі службовці євро-

пейської Дунайської комісії – німці, французи, англійці ... зовсім не знають російської, говорять достатньо добре українською"¹¹¹.

Ф. Вовк доходить важливого висновку – гуманітарна діяльність Дунавецької Січі слугувала важливою основою формування "своєрідної культури ... на ґрунті історичних народних традицій"¹¹², а відтак необхідною умовою підтримки української ідентичності, українців, яких у цьому краї називали руснаками¹¹³.

Щоправда, проблема збереження ідентичності перед українцями все ж стояла. Чимало новацій у господарстві і побуті не відповідали усталеним традиціям. Традиційна культура трансформувалася під дією низки чинників, зокрема природного середовища, в якому господарство і побут зазнали помітних корегувань.

Стійкість української ідентичності підтримувалася дотриманням традиційної обрядової практики, насамперед календарної і сімейної. "... Сімейні і громадські урочистості ... весільні обряди – все це здійснювалося з дотриманням старих українських обрядів..."¹¹⁴. Весільні чини, обрядові атрибути, структура весілля здійснюються за дотриманням традиційної обрядової практики.

Дослідник відзначає прикметну особливість і вказує, що найменше запозичень простежується саме в обрядовості українців і помітно більше їх у звичаях, побуті. Українці стали рідше знімати шапки у приміщенні, з'являються нові, не пов'язані з традиційними, форми дозвілля тощо¹¹⁵.

Важливі суспільно значимі питання вирішувала сільська громада під керівництвом сільського старости¹¹⁶, який виконував свої обов'язки за звичаєвим правом, постановами місцевої адміністрації. Об'єднуючим фактором української громади, а відтак і чинником її консолідації – необхідної умови збереження ідентичності, була церква. Узгоджена взаємодія громади і церкви мала позитивні наслідки: свя-

¹⁰⁷ Кондратович Ф. Задунайская Сечь - Т.5.-апр.- С.762.

¹⁰⁸ Лупулеску І. Русские колонии в Добрудже - С.320.

¹⁰⁹ Кондратович Ф. Задунайская Сечь ... - С.765.

¹¹⁰ Там само.- С.766.

¹¹¹ Лупулеску І. Русские колонии в Добрудже - Т.24. - февр. - С.325.

¹¹² Кондратович Ф. Задунайская Сечь ... - С.766.

¹¹³ Лупулеску І. Русские колонии в Добрудже ... -1889. - Т.24. - янв. - С.127.

¹¹⁴ Лупулеску І. Русские колонии в Добрудже - Т.24. - февр. - С.329.

¹¹⁵ Там само.- С.329-330.

¹¹⁶ Кондратович Ф. Задунайская Сечь ... - С.55.

ценнослужителі обиралися прихожанами і знаходилися на утриманні сільських громад, ще дотримувалися старого звичаю – обирати священика не із стану духовенства. Наприклад, о. Василій із Катирлезу був рибалкою¹¹⁷. Тому Ф.Вовк і відзначає, що церковні справи відіграли якщо і не основну, то вельми вагомую роль у громадському житті українців як зв'язуючий елемент української громади¹¹⁸.

Традиційна обрядовість і українське духовенство консолідували українську громаду, укріплювали українську ідентичність. Українська складова в полікультурному краї виявилася настільки значимою, що було "... в Тульчі дуже важко знайти... хто не говорив, або не розумів по-руснацьки"¹¹⁹.

Другий етап вивчення традиційної культури почався з 1960-х років. Низка відомих науковців українського походження (Микола Павлюк, Іван Робчук, Іван Ребошапка, Корнелій Регуш, Василь Хорват, Микола Чередарик, Іван Лоб'юк, Юрій Чега, Леся й Олекса Горбач) студіювали українські говірки Сучавщини, Мараморщини та Банату і зокрема Добруджі¹²⁰. Хоча це були діалектологічні дослідження, однак вони мають і етнографічну цінність, адже носії української мови надали чимало інформації про традиційно-побутову культуру. Якщо Ф. Вовк у своїх публікаціях зафіксував стан народної культури у другій половині XIX ст., то респонденти 1960-х років репрезентували традиції першої половини XX ст. Записи про родинну й календарну обрядовість, народні вірування, господарство, знаряддя праці, побут дають чимало інформації для порівняної характеристики регіональних етнокультурних комплексів, вивчення проблем, що не мають однозначного тлумачення.

Третій етап почався в 1990-х роках і здійснювався за двома напрямками – вивчення архівів і польові дослідження. З'явилися публікації архівних матеріалів, зокрема із фонду "Управління новоросійського і бессарабського генерал-губернатора", а саме справи "Про різного звання людей, що переселяються з-за кордону на мешкан-

ня в Бессарабію. 1816 – 1821 рр.". Ідеться про карантинні свідоцтва, заведені відповідними службами на задунайських запорожців, які переселялися на територію Російської імперії з Добруджі¹²¹. У документах зафіксовано відомості про членів родини, майно, предмети побуту, знаряддя праці. Дізнаємося про одяг та його назви, ткацькі виробы, орнаментику рушників і килимів. З'явилася можливість простежити еволюцію ткацтва, знарядь для обробки землі, догляду за рослинами і збору врожаю. Перші публікації архівних документів довели перспективність їх використання у вивченні процесу еволюції традиційної культури українців Добруджі кінця XIX – початку XX ст. – періоду, культурні надбання якого вже неможливо досліджувати за свідченнями респондентів. У 1999 році в румунському місті Галаці відбувся I-й форум "Єврорегіону "Нижній Дунай". Цією подією розпочався черговий етап етнографічних розвідок. Головна його особливість – об'єднання зусиль громадських і державних установ України та Румунії (історичний факультет Одеського національного університету імені І.І.Мечникова, Одеська обласна державна адміністрація, Союз Українців Румунії). Завдяки такій співпраці досліджувалася традиційна обрядовість населення низки українських сіл дельти Дунаю і степової території. Особлива увага приділялась вивченню сегментів народної культури, що не мали належного висвітлення: планування поселень, житлобудування, особливостей господарської діяльності, родинної обрядовості. Результати такої роботи частково опубліковані.

Слід виокремити фольклористичні та краєзнавчі розвідки В. Річка, який зібрав і видав сотні українських народних пісень різних жанрів. В україно- і румуномовних періодичних виданнях опубліковано чимало матеріалів з історії церковної архітектури, історії української діаспори в Добруджі¹²², специфіки фольклору, структури та варіативності обрядовості українців Добруджі¹²³.

Отже, накопичення інформації про тради-

¹¹⁷ *Лупулеску І.* Русские колонии в Добрудже ... Т.24. - март. - С.689-690.

¹¹⁸ Там само. - С.691.

¹¹⁹ Там само. - С.702.

¹²⁰ *Павлюк М.* Українські говори в Румунії. Діалектичні тексти [Текст] / М. Павлюк, І. Робчук. - Едмонтон - Львів - Нью-Йорк - Торонто, 2003. - 784 с.

¹²¹ *Бачинський А.Д.* Джерело для вивчення соціально-економічних відносин ... - С.53-65.

¹²² *Їхав козак за Дунай* / [Текст] [Збір. і впоряд. В. Річка] - Бухарест, 2005. - 386 с.; *Ой Дунаю, Дунаю* / [Текст] [Збір. і впоряд. В. Річка] - Бухарест, 1980. - 128 с.

¹²³ *Леснікова Г.В.* Регіональні особливості балад українців румунської Добруджі [Текст] / Г.В. Леснікова // НТЕ. - 2008. - Вип.6. - С. 111-114; *Леснікова Г.В.* Родинно-

ційну культуру українців актуалізувало проблему адаптації переселенців до природних умов в румунській частині дельти Дунаю в межах України і Румунії, порубіжжі степу і лісостепу, степовій зоні Буго-Дністровського межиріччя, Буджака. Знання накопичувалися поступово. На ранніх етапах пріоритетними були питання історії заселення причорноморських степів, формування етнічного складу населення. Приблизно з середини ХІХ ст. акценти переміщуються на проблеми економічного освоєння краю, видаються друком численні статті, присвячені аналізу розвитку економіки населення степу, однак традиційні форми хліборобства, вівчарства, допоміжних видів господарської діяльності не стали предметом ґрунтовних студіювань, а деякі важливі для розуміння механізму і наслідків господарсько-побутової адаптації види діяльності, як, наприклад, ткацтво, не відображені в історіографії.

Більш змістовні розвідки другої половини ХХ ст. І хоча вони ґрунтувалися переважно на вивченні міжетнічної взаємодії та її проявів у кожному сегменті традиційної культури, до наукового обігу введено великий обсяг емпіричного матеріалу, значимість якого в етнології регіону з часом зростає. Однак питання традиційного господарства для науковців і цього періоду також не стали пріоритетними. Досягнення у вивченні традиційного побуту хоча і вагомі, але потребують суттєвих доповнень з питань еволюції типів житлових і господарсь-

ких споруд, місцевої специфіки житла, характеристики господарсько-побутового комплексу як продукту складного процесу адаптації. Для цього потрібні залучення додаткових джерел, що і є одним із наших завдань.

Оснoву джерельної бази дослідження складають матеріали польових етнографічних розвідок автора 1993 – 2012 років. Емпіричний матеріал репрезентує господарство, матеріальну й духовну культуру з українських поселень Одеської області (Андрієво-Іванівка, Антонюки, Байбузівка, Балта, Баштанівка, Баштанків, Березівка, Білоч (Молдова), Борисівка, Будеї, Великий Молокіш (Молдова), Верхній Дунавець (Румунія), Вилкове, Гараба (Молдова), Глибоке, Гольма, Десантне, Дмитрівка, Журовка, Загнітків, Іванівка (Молдова), Івашків, Ізмаїл, Ісаєве, Кам'янка (Молдова), Караорман (Румунія), Крішан (Румунія), Кислиця, Кілія, Кодима, Красеньке (Молдова), Круті, Лабушна, Левадівка, Лиман, Лисогірка, Махмудія (Румунія), Миколаївка, Михайлівка, Муріґйол (Румунія), Настасіївка, Нерушай, Нижній Дунавець (Румунія), Новопетрівка, Одеса, Олександрівка, Оленівка, Осички, Перейма, Першотравневе, Петрівка, Писарівка, Плахтіївка, Плоть (Молдова), Подойма (Молдова), Познанка, Покровка, Полезне, Приморське, Пужайкове, Ракулове, Рашків (Молдова), Рєвове, Райлянка, Скосарівка, Стрюкове, Сфинту Георге (Румунія). Татарбунари, Телиця, Трудове, Тульча (Румунія), Утконосівка, Шевченкове, Шер-

побутовий пісенний фольклор українців Добруджі [Текст] / Г.В. Леснікова // ЗІФ. - Вип.17. - С. 107-114; *Леснікова Г.В.* Народнопісенна традиція українців Нижнього Подунав'я: до постановки проблеми [Текст] / Г.В. Леснікова // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету - Вип. 22. - 2008. - С. 256-261; *Петрова Н.О.* Українці Добруджі: до питання структури та варіативності передвесільного циклу обрядів [Текст] / Н.О.Петрова // Видатні науковці Чернівецького університету. Р.Ф.Кайндль. Матеріали V Міжнародної наукової конференції "Кайндлівські читання", 16-17 травня 2008 р. Частина 1.- Чернівці, 2008.- С.125-128; *Петрова Н.О.* Весілля українців Добруджі: до питання структури та варіативності [Текст] / Н.О.Петрова // Етнічна історія народів Європи. Збірник наукових праць.-вип.25 - Київ, 2008.- С.127-133; *Петрова А.О.* Україно-російські паралелі у весільній обрядовості (за матеріалами досліджень Нижнього Подунав'я) [Текст] / А.О. Петрова, Н.О. Петрова // Лукомор'я: археологія, етнологія, історія Північно-Західного Причорномор'я. - Випуск 3.-Одеса, 2009.- С.112-117.

¹²⁴ *Кушнір В.Г.* Етнографічні дослідження в Південному Поділлі в 1994-1995 роках [Текст] / В.Г. Кушнір // Етнографія Півдня України.- Вип.І.-Одеса,1997.- С.3-18; *Кушнір В.Г.* Особливості житлових та господарських споруд Побужжя [Текст] / В.Г. Кушнір, П.І. Литвинов // Етнографія Півдня України.- Вип.І.-Одеса,1997.- С.19-23; *Кушнір В.Г.* Кам'яні хрести степу [Текст] / В.Г. Кушнір // Археология и этнология Восточной Европы.- Одесса,1996.- С.273-285; *Кушнір В.Г.* Багатонаціональна культура Одещини: проблеми дослідження [Текст] / В.Г. Кушнір // Конституція України та відродження культури національних меншин Одещини. Наук.практ. конф. (12-13 червня 1997 р.).- Одеса, 1998.- С.36-41; *Кушнір В.Г.* Козацький хрест [Текст] / В.Г. Кушнір // Етнонаціональний розвиток в Україні та стан української етнічності в діаспорі: сутність, реалії, конфліктності, проблеми та прогнози на порозі ХХІ ст. // Тези допов. науков.конф.- К.,1997.- С.422-423; *Кушнір В.Г.* "Козаки" і "райки" як субетнічні групи українського населення Буджака [Текст] / В.Г. Кушнір, О.А. Прігарін // Матеріали ІV міжнародного конгресу українців.-Одеса, 1999.- С.55-61; *Кушнір В.Г.*

шенці, Яківлівка).¹²⁴

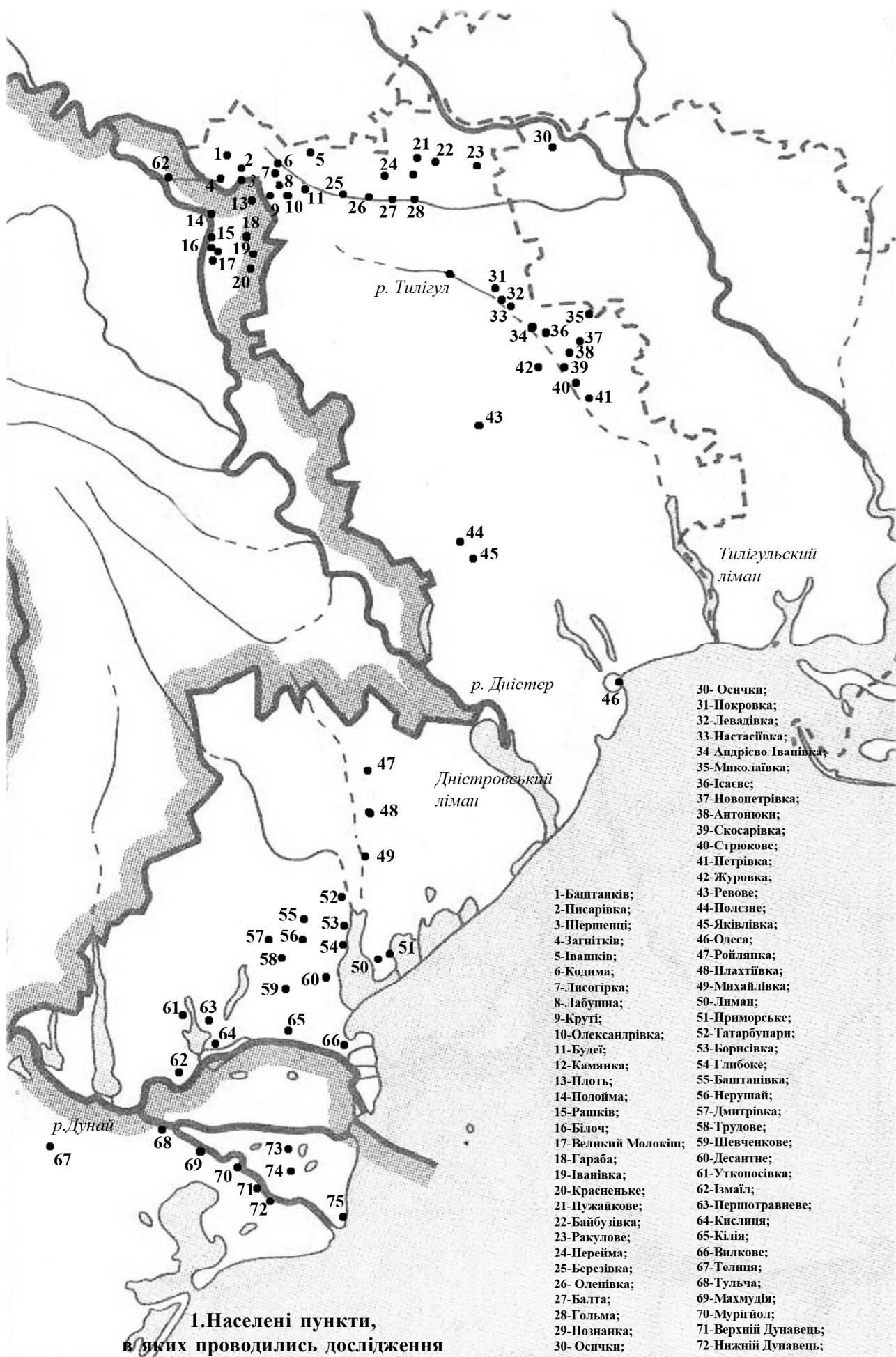
Збір інформації здійснювався методом безпосереднього спілкування з носіями інформації – жителями сіл. Використовувався метод біографічного опитування. Регіональна специфіка житла, господарської діяльності з'ясовувалась методом картографування. Метод спостереження використано під час виконання громадою колективних дій у процесі будівництва житла, доїння і стрижки овець, ткання в домашніх умовах

Дерев'яне житло села Баштанків [Текст] / В.Г. Кушнір // ЗІФ.-Вип. 11.-Одеса, 2001.- С.214-221; *Кушнір В.Г.* Пиріжнянський осередок керамічного ремесла [Текст] / В.Г. Кушнір // НЗ-Вип 4.-Львів, 2000. - С.-700-703; *Кушнір В.Г.* Особливості господарства добруджанських українців в Румунії [Текст] / В.Г. Кушнір // ЗІФ.-Вип. 12.- Одеса, 2002. - С.78-93; *Кушнір В.Г.* Українці за Дунаєм. [Текст] / В.Г. Кушнір - Одеса, 2002.- 138 с.; *Кушнір В.Г.* До питання про особливості вишиваних і тканих виробів українців румунського Подунав'я [Текст] / В.Г. Кушнір, Т.С. Приходченко // Українці за Дунаєм.- Одеса, 2002.- С. 121 - 128; *Кушнір В.Г.* Про ікони задунайських українців [Текст] / В.Г. Кушнір, Ю.Є. Горбунов // Українці за Дунаєм.- Одеса, 2002.- С.128 - 137; *Кушнір В.Г.* Тип народної ікони в Південно - Східному Поділлі [Текст] / В.Г. Кушнір // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць.- Т.3.- Кам'янець - Подільський, 2003.- С.241 - 246; *Кушнір В.Г.* Традиційне ткацтво на Кодимщині [Текст] / В.Г. Кушнір // ЗІФ.-Вип.13.- Одеса, 2003.- С.27 - 37; *Кушнір В.Г.* Житлові і господарські споруди українців Кам'яньського і Рибницького районів Молдови [Текст] / В.Г. Кушнір // Українці Придністров'я (Матеріали етнографічних досліджень) Вип.1.- Одеса, 2005. - С.6-22; *Кушнір В.Г.* Допоміжні види господарської діяльності українців Лівобережжя Дністра (Кам'яньський і Рибницький райони Молдови) [Текст] / В.Г. Кушнір // Українці Придністров'я (Матеріали етнографічних досліджень) Вип.1.- Одеса, 2005.- С.23-40; *Кушнір В.Г.* Обрядова лірика українців Добруджі [Текст] / В'ячеслав Кушнір, Ганна Леснікова // Р.Ф.Кайндль. Нові етноісторичні виміри. Матеріали II Міжнародного наукового семінару "Кайндлівські читання", 28-29 травня 2005 р.- Чернівці, 2005.- С.309-314; *Черняков І.Т.* Хрест з кириличним написом 1369 р. з села Тузла [Текст] / І.Т. Черняков, Е.Ю. Градун, В.Г. Кушнір // Праці центру пам'яткознавства.- Вип.9.- Київ, 2006.- С.151-178; *Кушнір В.Г.* Житло і господарські споруди крутянських євреїв [Текст] / В.Г. Кушнір // ЗІФ.- Вип.17.- Одеса, 2006. - С.77-87; *Кушнір В.Г.* Динаміка чисельності молдован Балтщини в XIX - 20-х рр. XX ст. [Текст] / В.Г. Кушнір // Revista de etnologie culturologie.- Vol. 2.- Kishineu, 2007. - С.257-260; *Кушнір В.Г.* Традиційна культура українців Нижнього Подунав'я [Текст] / В.Г. Кушнір // Покликання служити науці і людям / Наукова збірка на пошану д.і.н., професора Георгія Кожолянка.- Чернівці, 2008.- С.186-191; *Kuşhnr V.G.* Ucrainenii de dincolo de Dunare.- [Текст] / V.G.Kuşhnr.- Bucuresti, 2008. - 253 p.; *Kuşhnr V.G.* The evolution trend of the Balta region moldavian population in

тощо застосовано метод спостереження.

Особлива увага приділялася респондентам, які володіли знаннями чи навичками ведення традиційного господарства, облаштування традиційного побуту. До цієї (першої) групи належать особи старшого покоління і 1930-х років народження, які спостерігали чи брали безпосередню участь у традиційному селянському житті. Респонденти від 1940-х років народження пам'ятають із розповідей старших лише ок-

19th - 1920s// [Текст] / V.G.Kuşhnr //The annals of the universiti "Dunare de jos" of Galati - histori.- seria 19.-tom V.-2006.-p.209-215; *Кушнір В.Г.* Килимарство українців південного лісостепу і степової зони Буго-Дністровського межиріччя і Буджака [Текст] / В.Г. Кушнір // Етнічна історія народів Європи. Збірник наукових праць.-вип.25 - Київ, 2008.- С.127-133; *Кушнір В.Г.* Традиційна весільна обрядовість українців Одещини (20-80-ті роки ХХ ст.). [Текст] / Кушнір В'ячеслав Григорович, Петрова Нагалія Олександрівна. - Одеса, 2008.- 256 с.; *Кушнір В.Г.* У скорботних 1932-1933 роках. [Текст] / Кушнір В.Г., Петрова Н.О., Поломарьов В.М. - Одеса, 2008- 298 с.; *Кушнір В.Г.* Особливості декорування традиційного житла українців Буго-Дністровського межиріччя і Буджака [Текст] / В.Г. Кушнір // НТЕ.- № 4.-2011.- С.9-13; *Кушнір В.Г.* Українці Нижнього Подунав'я в Румунії [Текст] / В.Г. Кушнір // НТЕ.- № 6.-2010.- С.5-7; *Кушнір В.Г.* Землянка як тип житла: археологічна і етнографічна кореляції [Текст] / В.Г. Кушнір // Наука і освіта: крок у майбутнє. Матеріали VI Міжнародної наукової конференції "Кайндлівські читання", присвяченої 145-річчю від дня народження Р.Ф. Кайндля. Чернівці, 29 квітня 2011 року. - Чернівці-Вишніця, 2011.- С.293-301; *Кушнір В.Г.* До питання про формування мережі українських поселень у степовій зоні Буго-Дністровського межиріччя [Текст] / В.Г. Кушнір // ЗІФ.-Випуск 21. - Одеса, 2010.- С.23-33; *Кушнір В.Г.* Чинники трансформації календарної обрядовості українців Півдня Буджака і Степового Подністров'я [Текст] / Кушнір В'ячеслав // Календарна обрядовість у життєдіяльності етносу. Збірка наукових праць / Матеріали міжнародної наукової конференції "Одеські етнографічні читання".- Одеса, 2011.- С.223-228; *Кушнір В.Г.* Рушники українців Нижнього Подунав'я: традиції і інновації [Текст] / В.Г. Кушнір // Краєзнавство. - № 2.-2011.- С.282-289; *Kuşhnr V.G.* Ştergare din regaunea Dunării de Jos: tradiţii şi inovaţii [Текст] / V.G.Kuşhnr // La frontiereele civilizatiilor. Basarabia in context geopolitik, economic, cultural si religios.- Galati, 2011.-p.455-463; *Кушнір В.Г.* Румунські "монографії" як історико - етнографічне джерело [Текст] / В.Г. Кушнір // ЗІФ.-Випуск 20. - Одеса, 2009. - С.260-266; *Кушнір В.Г.* Формування регіональних груп українців Буджака, Нижнього Подунав'я та дельти Дунаю [Текст] / Кушнір В'ячеслав // Традиційна культура діаспори. Збірка наукових праць. / Матеріали міжнародної наукової конференції "Одеські етнографічні читання".- Одеса, 2012.- С.270-280; *Kuşhnr V.G.* Ştergarul din regiunea dunării de jos. Editura muzeului de istorie Galaţi. [Альбом] / V.G.Kuşhnr - Galaţi, 2012.-141 p.

ремі епізоди традиційної системи життєдіяльності, вони не стільки доповнюють джерельну базу, скільки володіють знаннями, важливими для з'ясування механізму трансформації традиційно-побутової культури.

Завдання польових досліджень формувались і корегувалися відповідно до специфіки регіону обстеження, типу поселення чи типу етнічного мікросередовища (монокультурного, полікультурного).

У монокультурних українських поселеннях основна увага зосереджувалася на вивченні тенденцій розвитку господарсько-побутової культури, традиційної практики у господарстві, житлобудуванні, облаштуванні побуту, виявленні компонентів культури населення сусідніх сіл.

У селах, утворених з представників двох етносів одним із основних визначено питань розвитку господарсько-побутового комплексу українців в умовах безпосереднього контакту з носіями інших традицій у межах конкретного села. Ця ж проблема актуальна і для сіл з полікультурним складом населення.

Значний інформаційний пласт використано із фондів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т. Рильського НАН України¹²⁵, КУ "Ізмаїльський архів", зокрема матеріали, що відображають динаміку чисельності населення в українських селах Буджака приблизно за сто років, починаючи з початку ХІХ ст. – періоду найбільш активного заселення краю українцями. Це списки парафіян-селян у вигляді церковних відомостей, які, крім кількості мешканців, містять інформацію про етнічний склад того чи іншого поселення, відображають динаміку чисельності українського населення в моноетнічних (українських) та бікультурних селах. Використані також статистичні матеріали 1817, 1827, 1850-х років, дані про чисельність українців станом на кінець ХІХ – початок ХХ ст.

Із Одеського обласного державного архіву

¹²⁵ АНФРФ ІМФЕ, ф. 14, оп. 5, спр. 78 (1949 р.); АНФРФ ІМФЕ, ф. 14, оп. 5, спр. 79 (1949 р.); АНФРФ ІМФЕ, ф. 14, оп. 5, спр. 80 (1949 р.); АНФРФ ІМФЕ, ф. 14, оп. 5, спр. 81 (1949 р.); АНФРФ ІМФЕ, ф. 14, оп. 5, спр. 82 (1949 р.); АНФРФ ІМФЕ, ф. 14, оп. 5, спр. 83 (1949 р.); АНФРФ ІМФЕ, ф. 14, оп. 5, спр. 84 (1949 р.); АНФРФ ІМФЕ, ф. 14, оп. 5, спр. 85 (1949 р.); АНФРФ ІМФЕ, ф. 14, оп. 5, спр. 279 (1955 р.); АНФРФ ІМФЕ, ф. 14, оп. 5, спр. 470 (1980 р.); АНФРФ ІМФЕ, ф. 14, оп. 5, спр. 516 (1989 р.).

залучена маловідома група джерел – рукописні звіти румунської повітової адміністрації періоду окупації 1941 – 1944 років, упорядники яких також назвали їх "монографіями". Наприклад, "Монографія Березівського повіту. Інструкція для упорядкування монографій" (Інструкція дирекції культури по упорядкуванню монографій районів повіту і чорнові матеріали до неї)¹²⁶. Деякі матеріали видані друком¹²⁷.

Авторами звітів-монографій були звичайні чиновники, які до науки ніякого відношення не мали, але занотовані ними свідчення, спостереження становлять певний інтерес, оскільки висвітлюють різноманітні сфери діяльності населення.

На відміну від згаданої монографії про село Плахтіївка, інформації у так званих "монографіях", а насправді – звітах окупаційної місцевої влади, значно менше, особливо історичної. Етнографічні свідчення практично відсутні, за винятком окремих зауважень чи відомостей про національний склад того чи іншого поселення. При написанні "монографій" не дотримувались єдиної усталеної структури. Ймовірно, таких вимог не існувало. Однак, основні розділи, що відображали стан економіки, культури, як обов'язкові форми звітності, є у кожній "монографії". За приклад наведемо подані матеріали префектури Балтського повіту під назвою "Доповідні записки преторів і адміністраторів підприємств про їхню діяльність. Монографія повіту"¹²⁸.

У цьому творі виокремлені розділи "промисловість", "індивідуальна промисловість", "торгівля", "навколишня територія", "ріки", "озера", "рослинність", "надра", "грунти", "садівництво", "виноградарство", "сільськогосподарський реманент", "тваринництво", "шляхи сполучення і комунікації", "залізниця", "адміністративний устрій", "етнічний склад населення", "історико-освітні і духовні установи" (театри, школи, церкви, бібліотеки тощо).

Якщо не зважати на певну упередженість і тенденційність в окремих випадках, наприклад, щодо оцінок діяльності радянських органів управління господарством і висвітлення на цьому тлі досягнень окупаційної влади, слід визнати, що "монографії" дають

¹²⁶ Держархів Одеської обл., ф. 2361, оп. 1, спр. 38а.

¹²⁷ Monografia judetului Ismail. / [Текст] Editura Universitatii din Pitesti, 2008.- 169 p.

¹²⁸ Держархів Одеської обл., ф. 2358, оп. 1, спр. 99.

важливу інформацію для з'ясування функціонування економіки і суспільства у конкретному часовому проміжку.

Так, у розділі "промисловість" вказується кількість підприємств і обсяги виробленої продукції, ринки збуту. Дізнаємося, що приватний сектор задовольняв потреби населення у найнеобхідніших виробках побутового характеру, тому від ефективності його функціонування залежав розвиток традиційних ремесел і промислів. Стає зрозумілим, що, зокрема, з припиненням за радянських часів вирощування приватним сектором конопель для домашнього ткацтва занепадає килимарство. Можливо, з метою засудження атеїстичної ідеології наводяться факти знищення на будівлях, огорожах, у вишивці традиційної української символіки.

Слід зазначити, що упорядники при написанні тексту зверталися до різноманітних джерел, щоб у порівнянні показати динаміку розвитку тієї чи іншої галузі, етнічного складу населення тощо.

Викликають інтерес і деякі питання суто етнографічного характеру. Вони стосуються житлобудування, історії заселення краю. Відзначаються особливості заснування поселень в долинах річок, планування, відстань між селами.

Як зазначалося, певний інтерес становить архів професора Новоросійського університету О.І.Маркевича¹²⁹.

Залучені матеріали Рукописного фонду наукової бібліотеки В.Вернадського. Цінними для нас є відомості, записані від респондентів у кінці XIX – на початку XX ст., зокрема інтерв'ю з мешканцями буджацьких сіл, зауваження і оцінки яких формують уявлення про стан традиційно-побутової культури на той час: господарської діяльності, молодіжного дозвілля, житлобудування, планування житла, деяких питань соціонормативної культури¹³⁰. Використані матеріали етнографічної експедиції Михайла Карачківського¹³¹.

У кінці 80-х, в 90-х роках минулого століття

до проблеми вивчення етнічних процесів в Степовій Україні залучається така група джерел, яка кам'яні намогильні хрести¹³².

Картографування і порівняльний аналіз типів кам'яних хрестів на території Одеської і Миколаївської областей дає додаткову інформацію про заселення краю, особливості еволюції специфічного елементу сакральної культури українців у полікультурному регіоні¹³³. Варто вказати на значимість намогильних пам'яток у вивченні етнокультурної ситуації – особливо періоду активних міграційних процесів: насамперед другої половини XVIII – першої половини XIX ст.

Окремі намогильні пам'ятники вказують на етнічну приналежність померлих (прізвища, мова тексту), місця локалізації українців, особливо в період до масового заселення краю. Картографування намогильних пам'яток за типологічними і хронологічними ознаками вказує на регіони, особливо привабливі для переселенців. Так, локалізація пам'яток раннього періоду в приморській зоні свідчить про прагнення селитися поблизу озер і лиманів, в яких добували сіль, ловили рибу. Такими є Хаджибейсько – Куяльницький район, Дністро – Дунайська приморська зона. Саме тут зосереджено найбільше пам'яток особливо першої половини XIX ст.

Картографування намогильних хрестів вказує також на зони побутування певних типів, що дає додаткову інформацію для вивчення механізму функціонування традиції в межах конкретної території.

Специфіка етнічної структури населення південно-західного степу, характер розселення українців (компактно, дисперсно), етнографічне розмаїття окресленої території змістовні і виразні настільки, що не виникає сумнівів необхідності виокремлення етнокультурних варіантів. Цей напрям в історичній регіоналі-

¹²⁹ Держархів Одеської обл., ф.150. Личный фонд Маркевича А.И.

¹³⁰ *Любарский Лев*. Селение Зельц, Одесского уезда, Херсонской губернии // ИР НБУ.-Ф. V.-№ 711.- С.3-18.

¹³¹ *Карачківський М.* Північно - Західна Балтщина (мапа).- Од.зб.11635; Карачківський М. Матеріали до історії міст на Поділлі в кінці XVIII в. // ИР НБУ, од.зб.11632; Карачківський М. Північно - Західна Балтщина... // ИР НБУ, Ф.Х, од.зб.11634, арк.11.; Ф.Х, од.зб.11635. Карачківський Михайло. До історії Поділля початку XIX в. // ИР НБУ, Ф. X, № 17441, арк. 14.

¹³² *Кушнір В.Г.* Нове джерело вивчення етноісторичних процесів на Півдні України [Текст] // СП.-Вип.П.-Одеса,1995.- С.12-15; *Сапожников І.В.* Кам'яні хрести Одещини [Текст]/ І.В. Сапожников, А.С. Островерхов, В.Г. Кушнір // СП. - Вип.2. - Одеса, 1995.- С. - С. 48-55; *Кушнір В.Г.* Кам'яні хрести степу ...- С.273-285; *Кушнір В.Г.* Козацький хрест.- С.422-423; інші.

¹³³ *Сапожников І.В.* Кам'яні хрести Одещини ...- С.48-55.

¹³⁴ *Верменич Я.В.* Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні [Текст]/ Я.В. Верменич. - К., 2003. - 516 с.

стиці – один із пріоритетних в Україні¹³⁴. І цілком логічно, що останніми роками активізуються теоретико-методологічні розробки регіональних, саме історико-етнографічних, досліджень, адже специфіка і унікальність кожного регіону потребує відповідних методів і методології, адекватних його специфіці і унікальності. І наш не є винятком.

Ключовим питанням нашої проблеми є з'ясування виразності традиційної культури українців південно-західної частини степової зони як продукту адаптації.

Тема адаптації цікавила дослідників ще в ХІХ ст. Так, український етнограф П.Несторовський наголошував на тому, що традиційна культура українських поселень в Бессарабії, які знаходяться в оточенні молдавських сіл і не мають безпосередніх зв'язків з основним українським масивом, перетворюються в етнографічну групу¹³⁵. Вище згадано про досвід А.Скальковського щодо виокремлення типів господарства, їхньої специфіки у степовій зоні¹³⁶.

Етнографічні дослідження у 60-х – 70-х роках ХХ ст. на теренах Молдавії і Одещини значно доповнили джерельну і збагатили теоретико-методологічну базу для вивчення питань, прямо чи пов'язаних з процесом адаптації, наслідки якої тісно пов'язані формування з варіативністю традиційної культури, історико-етнографічним районуванням, тощо.

Проблема регіоналізації набуває особливої ваги і в історичних студіях, але, можливо, з надмірною деталізацією. У радянській історіографії, наприклад, історія південного Буджака і історія його заселення розглядалися окремо¹³⁷.

І всеж, проблема етнографічної регіоналістики доповнена важливими висновками. Обґрунтовувалась теза, що державно-адміністративні кордони і етнічний склад населення – два важливі фактори утворення історико-етнографічних зон. Перший сприяв консолідації

населення в середині області і формуванню стійких локальних особливостей культури, інший пов'язаний з розселенням іноетнічних елементів, які у взаємодії з місцевою культурою надавали їй своєрідні риси¹³⁸. Розвиток традиційної культури етнічних груп у полікультурному середовищі, на думку В.С.Зеленчука, залежав від характеру розселення, а ступінь активності етнічних процесів пов'язаний з формами розселення контактуючих груп – великих, малих і дисперсно розселених. Критична чисельність дисперсно розселених етнічних груп (одне або декілька поселень) може тривалий час зберігати етнічну індивідуальність, але її традиційна культура консервується і не розвивається (за приклад наведено, серед інших, українське село Плахтіївку), на відміну від великих компактних груп, в яких, на думку автора, традиційна культура розвивається завдяки "обміну традиційними формами культури і передачі нових етнічних рис культури і побуту"¹³⁹.

На жаль, автор не підтверджує конкретним матеріалом деякі свої вельми дискусійні висновки щодо формування специфіки етнічної індивідуальності груп компактного і дисперсного розселення. Насправді факторів утворення історико-етнографічних зон більше, ніж два. Вони різноманітні і конкретні, але не універсальні. В одних регіонах окремі з них можуть бути вирішальними, тоді як в інших – другорядними, або і зовсім не мали ніякого впливу.

Ми виходимо з того, що адаптація переселенців до нових умов здійснюється під впливом цілої низки різноманітних чинників і супроводжується трансформацією більшості сегментів традиційної культури, та, як наслідок, формуванням її варіативності. Етнокультурна варіативність, як результат адаптації, як структурна складова етнічної культури – природне явище. Вона є відображенням регіональної специфіки традиційної культури. Разом з тим, варіативність структурована за змістом. Варіативність може існувати у вигляді мікролокального, локального чи регіонального комплексу. Вона формує етнорегіональну ідентичність. Для полікультурних регіонів проблема актуаль-

¹³⁵ *Несторовский П.А.* Бессарабские русины. Историко-этнографический очерк. [Текст] - Варшава, 1905. - 183 с.

¹³⁶ *Скальковский А.А.* Опыт статистического описания Новороссийского края и Бессарабии. .С.13-14.

¹³⁷ *Гросул Я. С.* Крестьяне Бессарабии (1812 - 1861 гг.) [Текст] / Я. С. Гросул. - Кишинев, 1956- 398 с.; *Анцупов И.А.* Народная колонизация Бессарабии в первой трети ХІХ в. [Текст] / И.А. Анцупов // Ученые записки Кишиневского госуниверситета. - Т.35. - 1958. - С. 3-29; інші.

¹³⁸ *Зеленчук В.С.* Население Бессарабии и Поднестровья... - С.47.

¹³⁹ Там само. - С.233.

на, оскільки пов'язана з питаннями етнічної ідентифікації, яку вважають емоційним неусвідомленим ототожненням себе як суб'єкта з іншим суб'єктом чи групою¹⁴⁰.

Варіативність притаманна кожній історико-етнографічній області, утворення якої є наслідком дії таких чинників, як історична доля краю, певна ізоляваність, зв'язки регіону з усім краєм¹⁴¹. Завершенням процесу формування історико-етнографічного регіону (області) вважають утвердження його історичної назви – крайового етноніму¹⁴², а на землі під цією назвою утворюється ядро традиційно-побутової культури¹⁴³. Периферійні ж землі, що знаходилися нетривалий час у межах тієї чи іншої області, є перехідними зонами¹⁴⁴.

Дослідники історико-етнологічного наукового напрямку в регіоналістиці виробили і застосовують відповідний понятійний і термінологічний апарат для вивчення структури і специфіки етнографічного простору. Щодо нашого регіону, то традиційно-побутова культура українців південно-західної частини українського степу розглядається А.П.Пономарьовим як буджацька периферійна зона "подільського" типу культури¹⁴⁵. До неї варто додати ще й степову зону Буго-Дністровського межиріччя. Цьому твердженню, на перший погляд, можна було б легко опонувати, оскільки традиційно-побутова культура населення степової зони відноситься до іншої історико-етнографічної області – "Степова Україна", та польові розвідки останніх років підтверджують поширення тут елементів традиційної культури подолян, принаймні у порубіжжі степу і лісостепу.

Проблема в іншому. У зоні Буго-Дністровського межиріччя і особливо у Буджаку регіональний етнокультурний комплекс має іншу структуру. Якщо на території Поділля виокремлюється ядро – найбільш типовий для регіону пласт

культури і периферійна зона – вкраплення елементів суміжних культур¹⁴⁶, то, наприклад, у Буджаку виокремлення ядра складно, принаймні на основі джерельної бази, яку ми маємо на сьогодні.

Постає питання виділення окремих регіональних (у межах Буджака, Буго-Дністровського межиріччя), локальних варіантів традиційної культури українців. Очевидна необхідність застосування відповідної методики. Вона дещо відмінна від методики визначення районів, областей з історичною назвою, яка відображає етнографічну специфіку краю (наприклад, "бессарабці").

Наприклад у Бессарабії свою культуру зберегли українці, болгары, гагаузи, молдовани, старовіри, але "бессарабці" не є етнічною групою і носіями конкретного етнокультурного комплексу. Та все ж, Зеленчук В.С. виділяє історико-етнографічну Бессарабсько-Придністровську область, до якої входили і райони Лівобережного Дністра на підставі двох специфічних ознак – багатонаціональності і схожості культурно-побутових рис населення, сформуованих під впливом молдавської народної культури¹⁴⁷. В середині цієї області, яка сформувалася до середини ХІХ ст., дослідник вказує на існування кількох етнографічних зон чи районів з локальними особливостями господарства, культури і мови¹⁴⁸. У Дністровсько-Прутському регіоні також виокремлено три етнографічні зони – північну, центральну і південну. Характерною етнографічною зоною вважав і Придністров'я¹⁴⁹. Формування північної і центральної відноситься ще до кінця ХІІІ ст. Їхня етнографічна специфіка – результат тісних економічних і торгових зв'язків з Буковиною і Поділлям, присутності українців, традиційна культура яких і вплинула на етнографічну своєрідність регіонів¹⁵⁰. Автор не локалізує і не називає конкретних етнографічних районів, як і специфічних етнографічних ознак, які їх характеризують, лише зазначає, що "утворенню земляцьких культур сприяло натуральне господарство в

¹⁴⁰ Файзуллин Ф.С. Грани этнической идентификации [Текст]/ Ф.С. Файзуллин, А.Я. Зарипов // Социологические исследования. 1997. - № 8. - С. 42.

¹⁴¹ Пономарьов А.П. До проблеми регіональних історико-етнографічних досліджень [Текст]/ А.П. Пономарьов // Поділля. Історико-етнографічне дослідження. - К., 1994. - С.6.

¹⁴² Там само.

¹⁴³ Там само. - С.7.

¹⁴⁴ Там само. - С.8.

¹⁴⁵ Там само.

¹⁴⁶ Там само. - С.12.

¹⁴⁷ Зеленчук В.С. Население Бессарабии и Поднестровья в ХІХ в. (этническое развитие и демографические процессы) // Автореф. дис. докт. ист. наук. М., 1981. - С. 15.

¹⁴⁸ Там само.

¹⁴⁹ Там само.

¹⁵⁰ Там само. - С.16.

¹⁵¹ Там само. - С.15.

окремих районах краю та їхня замкнутість"¹⁵¹. Слід зауважити одну деталь. Дослідник визначає етнографічну специфіку прудо-дністровського межиріччя, розглядаючи як об'єкт традиційну культуру молдован, а не українців чи інших етнічних груп. Тут, де "молдавське населення... ізольоване на протязі кількох століть від інших молдавських ареалів і відчуває вплив тюркомовних народів, склалися характерні риси матеріальної і духовної культури"¹⁵². Тобто, в основу визначення етнографічної специфіки кожної із трьох зон прудо-дністровського межиріччя і тієї частини Подністров'я, де проживають молдовани, покладені особливості традиційної культури молдован, що сформувалися під впливом взаємин з етнічними групами. Щоправда, відсутні характеризуючі ознаки, котрі визначають регіональну своєрідність, однак в цілому такий підхід цілком виправданий і зрозумілий, оскільки в основу покладена традиційна культура конкретного народу, який притаманна регіональна специфіка. Такий же підхід доцільно використовувати до кожної етнічної групи полікультурного регіону.

Основним критерієм виокремлення етнокультурного варіанту є набір специфічних компонентів, які властиві лише конкретній групі населення. Ще однією важливою визначальною ознакою варіативних комплексів є наявність елементів суміжних культур.

Отже, дослідження варіативних утворень потребує розробки, уточнень відповідних критеріїв і дефініцій. Термінологічний і понятійний апарат має відображати специфіку етнографічного ландшафту місцевості.

У Буго-Дністровському межиріччі він представлений етнокультурними комплексами кількох етнічних груп, але переважно на локальному (у межах села) рівні. Складніше з вивченням етнографічного ландшафту на регіональному рівні. Тому одним із першочергових завдань є розробка відповідної таксономічної шкали. Деякі узагальнення в дослідженнях традиційного весілля українців Одещини відображені на ареальному рівні¹⁵³, але у цілому про-

блема знаходиться на початковому етапі розв'язання. Деякий досвід маємо. Спробу виокремлення історико-етнографічного району "Степове Побужжя" здійснила О.М.Марченко. "Степове Побужжя" (район) вона розглядає як структурний компонент в межах ареалу – території поширення явища, який є складовою більш масштабного утворення – регіону¹⁵⁴. На жаль, у статті не узагальнені результати етнографічних досліджень, не сформульовано сутність етнографічної специфіки району, ареалу, регіону, на основі якої і слід виокремлювати Степове Побужжя як варіативний етнографічний комплекс. Натомість дослідниця посилається, зокрема, на археологів¹⁵⁵, які оперують зовсім іншими критеріями і визначають Степове Побужжя в географічних межах між Тилігульським лиманом (із заходу), р. Інгулець (на сході), Дніпровським лиманом (на півдні), лісостеповою зоною (на півночі)¹⁵⁶. Однак, цим проблема не вирішується, адже населення правого берега Південного Бугу є також носіями комплексу традицій культури Степового Побужжя, і як глибоко він поширюється від Південного Бугу у степ – питання, що залишається нез'ясованим, а значить – і не визначеним залишається західний кордон.

Здійснено спроби районування нижнього Подунав'я. Зокрема, І.Верховцева та А.Дізано-ва українську частину Подунав'я розглядають як окремий історико-культурний регіон¹⁵⁷. Автори запропонували критерії, на основі яких вони його виокремлюють – християнство як культууроутворюючу релігію, мирне, безконфліктне співіснування представників різних етнічних груп, обрядовість, традиції житлового будівництва, ведення господарства, особливості спілкування як у середині етнічної спільноти, так і з іншими етносами, інше¹⁵⁸. Однак, запропонований еkleктичний набір

¹⁵⁴ Марченко О.М. До проблеми визначення історико-етнографічних районів: Степове Побужжя [Текст] / О.М.Марченко // Інтелігенція і влада. Серія: Історія : громадсько-політ. наук. збір. - Одеса, 2009. - С.212 - 213.

¹⁵⁵ Там само.- С.215.

¹⁵⁶ Там само.

¹⁵⁷ Верховцева І.Г. Українське Подунав'я як історико-культурний регіон [Текст] / І.Г. Верховцева, А.В. Дізано-ва // Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць. - Черкаси, 2009. - С. 78-83.

¹⁵⁸ Там само.- С.81-82.

¹⁵² Зеленчук В.С. Население Бессарабии и Поднепровья в XIX в... – С. 16.

¹⁵³ Кушнір В.Г. Традиційна весільна обрядовість українців Одещини... - С.6-7.

критеріїв не відображає особливостей придунайського регіону. Вказані ознаки властиві всій історико-етнографічній області "Степова Україна", а не тільки вузькій смузі придунайської землі. Можливо, тому автори помилково отожднюють те, що в етнографічному контексті не є тотожним – Українське Подунав'я і південь Бессарабії¹⁵⁹. На жаль, автори не залучають етнографічний матеріал, який може стати достатньо переконливим аргументом. Навпаки, вони вважають, що "застосування терміну "історико-етнографічний регіон" ... не є правомірним, оскільки ніякої етнографічної культури тут не сформувалося". Насправді вона і не зникла і притаманна кожній із представлених у Подунав'ї етнічних груп, що стане підґрунтям для виокремлення територіально-культурних утворень. На сьогодні ж маємо територію під історичною назвою Буджак, до складу якого входять як придунайські, так і придністровські землі, котрі також не можна розглядати в історичному і тим більше в етнографічному контексті суцільно однорідними.

Якщо Верховцева І. і Дізанова А. називають історико-культурним регіоном порівняно невелику територію, то Добролюбський А.О. історико-культурним регіоном називає увесь південний захід України¹⁶⁰ – значно більшу територію: Буджак і Буго-Дністровське межиріччя. Але до південно-західної України відноситься ще і принаймні частина Південно-Східного Поділля, яку ще у ХІХ ст. називали "Побережжя" – місцевість між рр. Мураховою, Кодимою, Бугом та Дністром¹⁶¹.

Ще раніше, на початку ХІІІ ст., Побережжям називали Пониззя а вже у першій половині

ХVІІІ ст. Побережжям називали південно-Східну частину Брацлавщини (Балтський повіт). Відоме також Побережжя як база для руху колоністів на схід, Слобожанщину¹⁶².

Південна частина Південно-Східного Поділля до впадіння р. Ягорлик у Дністер належала Любомирським і мала назву "Побережжя Дністра"¹⁶³. Михайло Карачківський повідомляє, що район Подністров'я ще у ХVІІІ ст. відомий під назвою Побережжя і входив до складу так званого побережського маєтку князів Любомирських¹⁶⁴. У 1797 році Павло І затвердив доповідь сенату щодо комісії, яка продавала "Побережські маєтки" (чи маєток "Побережжя") князя О. Любомирського. До його складу входили 14 ключів (Чечельницький, Попелюський, Піщанський, Савранський, Конецпольський, Юзефградський, Ракулівський, Крутянський, Нестоїтський, Чорнянський, Ягорлицький, Рибницький, Рашківський, Цекинівський), в яких знаходилося 187 населених пунктів¹⁶⁵.

Такі райони, як "Побережжя", "Ханська Україна", "Пониззя Дунаю", окремі райони Буджака визначаються в основному за специфікою розвитку історичного процесу. Та особливої уваги заслуговує етнографічна складова.

Емпіричний матеріал, зібраний під час етнографічних розвідок, доводить, що в межах території, яка досліджується, традиційна культура українців неоднорідна. Цілком логічним є припущення, що на окресленому просторі існують конкретні, поки що не визначені комплекси у вигляді окремих етнокультурних варіантів, які потребують не тільки конкретних характеристик, але й з'ясування механізму їх формування, вивчення їхньої структури та змістовного наповнення.

Потрібна також, особливо на початковому етапі, розробка відповідної таксономічної сис-

¹⁵⁹ *Верховцева І.Г.* Українське Подунав'я як історико-культурний регіон ... - С.78.

¹⁶⁰ *Добролюбський А.О.* Південний захід України як особливий історико-культурний регіон [Текст] / А.О. Добролюбський // Теорія, методика і практика викладання історії та географії (Етнос. Територія. Державність). Матеріали доповідей та виступів на обласній науково-практичній конференції Одеського інституту удосконалення вчителів. - Одеса, 1993. - С. 26-30; *Добролюбський А.О.* Кочовики південно-західної України в Х - ХІ століттях [Текст] / А.О. Добролюбський, І.О. Смирнов. - Київ, 2011. - С.8.

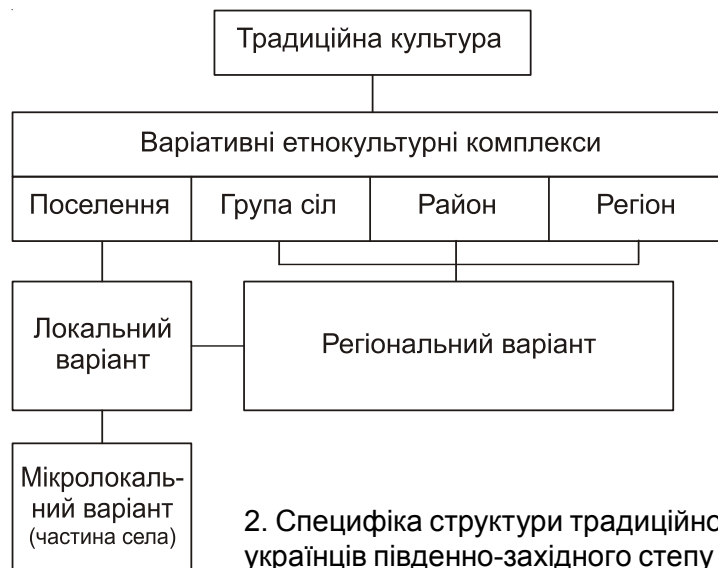
¹⁶¹ *Чубинський П.П.* Труды этнографо-Статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императ. Рус. Географ. О-вом. Юго-Западный отдел: [у 7 т.] [Текст] - СПб., 1872.-Т.3.-С.481.

¹⁶² Там само.- С.460.163.

¹⁶³ Приходы и церкви Подольской губернии. Ольгопольский, Балтский уезды [Текст] // Труды Подольского епархиального историко-Статистического комитета / под ред. Е. Сецинского. - Каменец-Подольский, 1901. - Вып. 9. - С.784, 786, 789.

¹⁶⁴ *Карачківський М.* Північно - Західна Балтщина (мапа).- Од.зб.11635.

¹⁶⁵ *Криськов А.* Польське землеволодіння і державна земельна власність в Подільській губернії (1793-1820-ті рр.) [Текст] / А. Криськов // *Polacy na Podolu.* - tom 7. - К., 2004.- S. 109.

2. Специфіка структури традиційної культури українців південно-західного степу

теми, в основі якої має бути "етнокультурний варіант" чи "варіант традиційної культури". Він може бути зональним, регіональним, локальним і мікролокальним (2).

Назва "зональний" виводиться від лексеми "зона" – поняття природно-географічного: лісостепова, степова. У кожній із них слід виокремити райони: придністровський, придунайський, причорноморський, інші райони. У кожній природо-географічній зоні і навіть в окремих районах формуються специфічні риси культури, на основі яких можливі виокремлення локальних і мікролокальних варіантів етнічної культури.

Регіональний варіант – сукупність специфічних ознак традиційної культури, поширених на території кількох сучасних адміністративних утворень (районів).

Локальний варіант охоплює культурно-побутову специфіку на рівні села. Для полікультурних регіонів, таких, наприклад, як Буджак, вивчення локальних етнокультурних комплексів є особливо актуальним, адже переселенці з різних історико-етнографічних областей України в іншопольському оточенні зберегли чимало елементів культури з місць виходу.

Мікролокальний варіант виокремлюється в полікультурних селах. На півдні України є чимало українсько-молдавських, україно-російських сіл, де представники етносів розміщені компактно в певній частині села і дотримуються усталених обрядів і звичаїв, в яких, разом з тим, мають місце і взаємозапозичення.

Не завжди історична назва території відображає етнографічну специфіку. Так, у XVII -

XVIII ст. більша частина степового Буго-Дністровського межиріччя входила до адміністративного утворення під назвою "Ханська Україна". У цей час на її території кочували ногайці, існували поселення українців і молдован. Зрозуміло, що Ханська Україна не існувала як моноетнокультурне утворення, оскільки в її територіальних межах функціонували принаймні три культури: українців, молдован і ногайців.

Не відображає етнографічну специфіку і назва "Буго-Дністровське межиріччя", хоча останнім часом її досить часто використовують в етнографічних публікаціях. У межах цієї території попередньо можна виокремити декілька районів: північні степової зони на пограниччі з лісостепом, придністровські, прибузькі і причорноморські.

У степовому Дунай-Дністровському межиріччі проблема районування ще більш складна. Українці розселені тут компактно і дисперсно, і етнокультурна варіативність більш розмаїта. Тому розглядати традиційну культуру українців Буджака як єдиний регіональний етнокультурний комплекс проблематично. Ймовірніше вже у найближчому майбутньому слід очікувати вирішення проблеми варіативності у конкретно практичній площині, можливо, у групі сіл, чи навіть окремого поселення, адже в структурі етнокультурних комплексів збереглися ознаки етнографічних регіонів, з яких виселились переселенці. Вони простежуються в орнаменті ткацьких виробів, календарній обрядовості тощо. Чимало з таких етнокультурних комплексів претендуватимуть на статус варіативного.

РОЗДІЛ II

ФОРМУВАННЯ МЕРЕЖІ УКРАЇНСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ

Українців південно-західного степу, Нижнього Подунав'я вивчають у двох площинах – історичній та етнографічній. В історичній одним із пріоритетів є з'ясування механізмів заселення земель, особливо на початковому етапі. Етнографія має інші завдання, які не обмежуються лише фіксацією присутності українців, визначенням їхньої чисельності. Предметом етнографії є традиційна культура переселенців у повному обсязі, її специфічні особливості і розвиток у полікультурному середовищі. Однак, такі дослідження можливі лише за умов наявності об'єкта – мережі поселень українців, адже традиційну культуру репрезентують поселення, і тільки населення групи, у складі кількох моноетнічних поселень чи хоча б одного, може бути активним носієм етнічної культури, суб'єктом міжкультурних і міжетнічних взаємин. Поодинокі, розсіяні між іншими етносами переселенці, є пасивними носіями традиційних знань. Тим більш, полонені наймити у чужому культурно-побутовому середовищі не мали можливості реалізації власних традицій життєдіяльності. Тому питання визначення часу формування українських поселень набуває особливого значення.

Процес заселення українцями Буджака, степової території Подністров'я і Нижнього Подунав'я можна розділити на два періоди. Під час першого відбувається спорадичне проникнення, поступова інфільтрація українців. На другому етапі формується мережа українських поселень, але не в усіх регіонах одночасно.

Через брак джерел найменш дослідженим є особливо важливий ранній етап, адже саме в цей час переселенці, не маючи необхідних знань та досвіду, вирішували складну проблему облаштування побуту, налагодження господарської діяльності в незвичних умовах степової зони. Його закінченням слід вважати появу мережі довготривалих поселень, які засвідчують наявність і функціонування системи життєдіяльності. Це значить, що принаймні два сегменти традиційної культури – побут і господарство – слід вважати адаптованими до степових умов.

Однак, питання визначення часу появи мережі довготривалих поселень українців у степовому Подністров'ї остаточно не з'ясоване.

Відомі і доступні на сьогодні джерела вказують на тривале і складне заселення регіону. Два суттєві фактори стримували рух на південь: скотарське населення – чинник конфліктів і нестабільності на порубіжжі з землеробським населенням і природне середовище, в якому традиційне для українців землеробство перетворювалося у ризикований вид господарської діяльності.

І тим не менш, перші проникнення українців у Причорномор'я відносяться ще до часів Великого князівства Литовського і носили мирний характер. У другій половині XIV ст. після розгрому татарських орд князем Литовським Ольгердом (1296-1377) у відомій битві на р. Сині Води (1362) і за Вітовта Кейстуовича (1350-1430) продовжилося практичне освоєння степової території. Поява таких міст, як Дашів (Очаків), Соколець (Вознесенськ), Балакли (у місці впадіння р. Чичиклея у Південний Буг), Чорноград (на Лівобережжі Дністра), Качибей-Коцюбієве (Одеса), постала в результаті литовсько-руської колонізації. Але відносно стабільним українське населення було лише в зоні басейнів річок Кодима та Савранка, прилеглої зони лівобережжя Дністра. Ще у першій половині XIV ст. тут з'являється низка поселень, про які згадується у письмових джерелах¹, функціонує переправа через Південний Буг – "брід Вітовта"².

У другій половині XIV ст. литовські шляхтичі отримують тут земельні володіння. Виникають поселення Молокіш, Калаур, Рашків та інші. В кінці XIV ст. вже існує поселення Саврань. Відома згадка Мартина Бельського про тутешніх козаків, які 1489 року, як добрі знавці місцевості, допомагали синові короля Казимира IV Янові Альбрехту переслідувати татар.

Велике князівство Литовське розпочало активну діяльність в глибинних районах Степу. Свідчення французького дипломата Ж. де Ланнуа дають підстави стверджувати, що українці брали безпосередню участь у розбудові краю. За наказом великого князя ли-

¹ *Петрунь Ф. О.* Нове про татарську старовину Бозько-Дністрянського степу [Текст] / Ф. О. Петрунь. - Східній-Світ, 1928. - № 6. - С.162.

² *Еварницький Д. И.* Вольности запорожских казаков [Текст] / Д.И. Эварницький. - СПб., 1898. - С.259.

товського Вітовта саме подільський староста Гедигольд для будівництва міста на лівому березі Дністровського лиману привів 12 тисяч робітників і доставив 4 тисячі возів з будівельними матеріалами³.

З приходом ногайців у Північне Причорномор'я в кінці XV – на початку XVI ст. і встановленням офіційного кордону між Туреччиною і Річчю Посполитою по річках Ягорлик і Кодима⁴ регіон офіційно визнається прикордонним, а колонізація українцями степової території тимчасово уповільнюється.

Але до цього часу українцям, перш за все з Поділля, ці землі були добре відомими. Северин Наливайко у 1595 році звертався до польського короля Сигізмунда III з проханням дозволу оселитися саме у Буго-Дністровському межиріччі⁵.

Новий етап заселення порубіжної зі степом території розпочався з 60-х років XVI ст. Після Люблінської унії 1569 року з дозволу сейму і короля почалось активне освоєння південних територій польськими магнатами. На початку XVII ст. кількість поселень, що знаходились у володінні Томаша Замойського, виявилась достатньою для створення територіально-адміністративної одиниці – Рашківського ключа, а 1606 року князі із роду Конєцпольських отримали у володіння землі між річками Савранка і Кодима – Савранський наділ і заснували на правому березі річки Савранка при її впадінні у Південний Буг фортецю Конєцполь⁶. У цьому контексті прикметним є зауваження Г.Боплана, який будував укріплення. "Виток Саврані, або Новий Конєцполь, є останнім поселенням, яке мають поляки зі сторони Очакова..."⁷. Це значить, що на південь від Конєцполя українських сіл під польським володінням не існувало.

³ Путешествие Гильбера де Ланнуа по Южной России в 1421 году... - С.7.

⁴ Крикун М. Розмежування володінь Речі Посполитої та Османської імперії 1703 року [Текст] / М. Крикун // ЗНТШ. - Т.СCLX. - Кн.2. - Львів, 2010. - С.68, 70-71.

⁵ Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків [у трьох томах] [Текст] / Д.І. Яворницький. - Т.ІІ. - Львів, 1991. - С.91.

⁶ Jabłonowski, A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Tom XI. Ziemia Ruska. Ukraina (Kijów-Braclaw). Dlas III [Текст] / A. Jabłonowski // Źródła dziejowe. - Т. XXII. - Warszawa: Skład główny w księgarni Gebethnera i Wolffa, 1897. - S.612.

⁷ Описание Украины от пределов Московии до границ Трансильвании, составленное Гильомом Левассером-де-Бопланом... - С.16.

ських сіл під польським володінням не існувало.

Однак, це не значить, що українці не розселились на турецькій території. З дозволу турецької адміністрації вони поступово заселяють степи Північно-Західного Причорномор'я. Спорадичність проникнення в край з XVIII ст. посилюється, особливо після доручення османського уряду місцевій адміністрації сприяти переселенцям, зокрема у Придністров'ї⁸. Міграції ще не набувають масових масштабів. Однак письмові джерела вказують на переселення різних соціальних верств – козаків, селян з різних областей України.

Картографічні матеріали і письмові джерела свідчать, що в середині XVII ст. Буго-Дністровське межиріччя, а саме терени навколо річок Савранка і Кодима були вже залюдненими. Так, відомо, що 1654 року татари спустошили в регіоні поселення на той час з уже вкорінившимся українським населенням, розвинутими господарством і соціальним устроєм. Про усталеність культурно-побутового життя, ефективне функціонування звичаєво-правової системи у цій місцевості писав Павло Алепський. Відвідавши Рашків та навколишні села, він відзначив освіченість населення. "Починаючи з цього міста і по всій землі русів, тобто козаків, ми помітили прекрасну рису, що збудила наш подив: усі вони, за винятком небагатьох, навіть більшість їхніх дружин і доньок, уміють читати й знають порядок служб та церковні наспіви; крім того, священники навчають сиріт і не залишають їх вештатися вулицями невігласами"⁹.

Однак з часом ситуація в краї значно погіршилася. Після Бучацького договору 1672 року Поділля перейшло до Туреччини, почастішали напади турків і татар на українські поселення, насамперед прикордонної Брацлавщини, а після Бахчисарайського мирного договору 1681 року землі Задніпров'я (Київщина, Поділля і Брацлавщина) визнано нейтральними, без міст і населення. Однак, польський король Ян Собеський (1629-1696) своїм універсалом дозволив українським козакам і се-

⁸ Бачинська О.А. Українське населення Придунайських земель XVIII - початок XX ст. (Заселення й економічне освоєння) [Текст] / О.А. Бачинська. - Одеса, 2002. - С.23.

⁹ Павло Халєбський. Україна - земля козаків. - К., 2008. - С.25-26.

лянам заселяти землі між Дністром і Дніпром¹⁰. В кінці XVII ст. саме на незаселених землях на берегах Кодими і Савранки чисельність переселенців зростає, на що вказують і свідчення білоцерківського та фахівського полковника Семена Палія, який 1693 року очолював козаків під час битви з татарами на річці Кодимі. На пропозицію перейти на службу до московського царя чи перебраться на Запоріжжя він відповів: "Шкода мені розлучатися з цим місцем не тільки тому, що там багато будівництва мого, велике поле хлібом засіяне, але й тому, що я взяв це місце порожнє й заселив його..."¹¹. Відомі села в кінці XVII ст. і на землях праворуч від р. Ягорлик. В одному з них – Красненському – церква існувала вже з 1690 року¹².

На початку XVIII ст. цей регіон частково входив до зони селянських повстань на Поділлі і Брацлавщині, і після поразки чимало українців знайшли притулок у С.Палія на землях басейну річок Кодима і Савранка. 1703 року майже вся територія Ягорлицького староства опинилася під контролем С.Палія. Потік українських переселенців помітно зріс. У першій половині XVIII ст. колонізаційний процес активізували і дії польських магнатів, які, як відомо, пообіцяли переселенцям пільги, наприклад, звільнення на чотири роки від податків. У край прибували з різних регіонів Правобережної і Лівобережної України. Поміщики запрошували по усій Україні переселенців у степи, обіцяючи їм пільги, виставляли на своїх вільних землях хрести з кілками, позначки на яких сповіщали на скільки років надавалися пільги¹³. Засновувалися нові поселення, відроджувалися ті, що існували раніше. Деякі з них, між річками Кодимою і Савранкою, згадуються у письмових джерелах, зокрема у щоденниках учасників походу фельдмаршала Мініха до Дністра 1738 року¹⁴. Декілька поселень (Білоч,

Молокиш та Заречен) нанесені на карту 1745 року "Мала Татарія з прикордонною Київською і Білгородською губерніями"¹⁵.

До середини XVIII ст. в регіоні існувало більшість відомих сьогодні сіл. Прізвища перших переселенців вказують на місця їхнього походження переважно з Поділля. Практика надавання прізвищ за місцем попереднього проживання була поширеною: Рашківські переселилися з Рашкова, Маньківські – з Маньківки, Бодачівські – з Бодачівки, Бабчинські – з Бабчинець, Вербецькі – із Вербки і т.д.¹⁶.

З приєднанням у 1703 році до Османської імперії прикордонної території вздовж річок Кодима і Ягорлик до Порти потрапила і значна кількість місцевого християнського населення, яке, з адміністративно-територіальним упорядкуванням, стало більш захищеним від нападів ногайців. До середини XVIII ст. ситуація у порубіжжі Степу і Лісостепу стабілізувалася. Регіон перетворився у своєрідну базу для переселення українців на південь північно-причорноморських степів. Значну частину населення у межиріччі Південного Бугу і Дністра, Кодими і Ягорлика склали саме українці. Край, що адміністративно підкорявся Кримському ханові, стали називати "Ханська Україна".

Відомості про Ханську Україну зафіксовані в "титолі молдавських митрополитів". Під цією назвою в їхні володіння входили землі Очаківської області¹⁷. 1760 року назва "Ханська Україна" згадується в грамоті митрополита Даниїла, влада якого розповсюджувалась і на цю область. Деяка інформація з джерел досить конкретна і переконлива. Так, йдеться про те, що хоча і вважалися ці землі кочів'ями ногайців, було тут достатньо християнського населення – зокрема, українців з Поділля¹⁸. І хоча автор статті протоєрей А.Г.Лебединцев вказує, що більшість населення склали молдовани¹⁹, слід брати до уваги, що мова йде про придністровські села, тоді як деякі фрази однозначно вказують на домінування українського чин-

¹⁰ Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків [у трьох томах] [Текст] / Д.І. Яворницький. - Т. III. - Львів, 1992. - С.140.

¹¹ Там само.

¹² Карачківський М. Північно-Західна Балтщина ... - - Т.3. - С.193.

¹³ Мордовцев Д.Л. Гайдамаччина (1730-1768) / Д.Л. Мордовцев // Гайдамаччина: историческая монография в двух частях. - Ч.І. - СПб., 1870.- с.38.

¹⁴ Афанасьев А.К. Журнал жизни и службы князя Михаила Никитича Волконского [Електронний ресурс] / А. К. Афанасьев. - Режим доступу: <http://feb-web.ru/feb/rosarc/rad/rad-009>.

¹⁵ Аргатюк С.С. Крутянський ключ: нарис з історії Кодимського району [Текст] / С.С. Аргатюк, В.Г. Кушнір.- Одеса, 2010.- С.38.-рис.7-а.

¹⁶ Приходы и церкви Подольской губернии... - С.807, 833.

¹⁷ Лебединцев А.Г. Ханская Украина ... - С.2.

¹⁸ Там само.- С.1.

¹⁹ Там само.- С.8

ника. "Наступник Даніла Іахим... також має у своєму титулі Україну, але прикметно, у такому висловлюванні, яке робить цю країну власністю народу українському, а не ханові – місцевому володарю"²⁰. На час приєднання до Росії у 1791 році Буго-Дністровське межиріччя вважалось достатньо заселеним. "Немає сумнівів, що ця Україна мала раніше більше населення... пастирі молдавські не стали б безпідставно збільшувати свій титул і вписувати до нього те, що не відповідало назві "вся", цілої України, "всього володіння Українського"²¹. Але на 1791 рік чисельність населення області зменшилась, оскільки турки, втративши Очаків і "побачивши свою неспроможність утримати за собою і область Очаківську, то самі палили і нищили всі села, що в ній знаходились"²².

Ще до підписання Ясської мирної угоди 1791 року українці оселилися і на берегах Чорного моря, на що вказували чимало дослідників.

Так, Г.Афанасьєв пише про етнічний склад населення фортеці Ені-Дунья (1764), називає татар, турок, молдован, євреїв, караїмів і зазначає, що в навколишніх хуторах жили "руські переселенці, що прийшли сюди із прикордонних міст Малоросії і Польщі, а також із Великої Росії. То були селяни, бігли від поміщицької неволі, або розкольники. Великороси селилися у самому Хаджибеї, малороси ж тупилися переважно по так званих балках. Приблизно 1775 року на нинішньому Пересипу, біля підніжжя самого замку, оселилися запорозькі козаки, які знали Хаджибей уже з давніх часів"²³. Зрозуміло, що український етнічний компонент в поліетнічному турецькому Хаджибеї, безумовно, присутній, а посилення на те, що "руські" були переселенці насамперед з прикордонних Малоросії і Польщі свідчить, що йдеться саме про українців, тому останні серед слов'ян домінували.

Також показовими є зауваження В.А. Яковлева в роботі "До історії заселення Хаджибея". Декілька абзаців важливі для нас з точки зору етнічної ідентифікації перших поселенців і, власне, не стільки Хаджибея, а округи, бо автор наголошує на тісній ув'язці місця вибору

для поселення з традиційними видами господарювання. Яковлев В.А. не був обтяжений і заангажований проблемою гострих дискусій щодо засновників населеного пункту на березі моря. Судячи з тексту, він вирішував декілька завдань, серед яких головними слід визнати три: встановлення часу та імені засновника поселення, перейменування поселення Коцюби у Хаджибей, розвиток Одеси як російського міста. Використовував дослідник доступні у той час джерела, які дозволили йому стверджувати, що не пізніше 1415 року – першої письмової згадки про поселення – литовський шляхтич Коцюба-Якушинський у своєму селі на р.Буг взяв декілька родин і заснував хутір над морем, відомий під назвою Коцюбин хутір²⁴.

Для нас важливо навіть не ототожнення Коцюбиного хутора з Хаджибеєм (Одесою), а те, що українські хутори на березі Чорного моря існували на початку XV ст. Про те, що українці були основою сільської округи Хаджибея, Яковлев В.А. вказує безпосередньо: "Більшість перших поселенців по хуторах на окраїнах Хаджибея малороси за походженням, вихідці з Поділля, Волині й інших руських областей Речі Посполитої"; "Перший міцно осілий елемент окраїн Хаджибея складали вихідці з польських областей південно-західного краю"²⁵ – тобто з території України.

Вельми інформативною, в контексті даної проблеми, є скарга господарів двох хуторів на російського офіцера із Хаджибея²⁶. Датована вона 1791 роком і дає нам важливу інформацію щодо цілої низки різноманітних за характером ключових питань.

Із тексту зрозуміло, що йдеться про мешканців двох хуторів – власників, родичів, свояків і наймитів. Хутори склалися із житлових і господарських приміщень. Про останні не згадується, але їхнє існування не викликає сумнівів, оскільки цілком зрозуміло, що хутір є землеробсько-тваринницьким комплексом. Однією з основних культур хліборобства є жито, а для робочих м'ясо-молочних тварин заготовляли сіно. Саме по жито і сіно приїхали російські армійці.

²⁰ Лебединцев А.Г. Ханская Украина ... - С.3.

²¹ Там само.- С.11.

²² Там само.

²³ Афанасьев Г.А. История г.Одессы // Одесские новости. - 1894. - 22 августа. - № 3047.

²⁴ Яковлев В.А. К истории заселения Хаджибея ... - С.11.

²⁵ Там само.- С.15.

²⁶ Яковлев В. Жалоба, поданная в 1791 году хозяевами двух хуторов на татарской балке ... - С.681-682.

Житлових споруд п'ять, що характерно для степових хуторів того часу. В одній хаті жили власники хутора, в іншій, або навіть кількох, – наймані працівники. За документом такими можуть бути наймичка-туркєня Офіра і родичі – Параска, Хведося, Назар.

Присутність на хуторі туркєні (ймовірно, вона була мусульманкою) засвідчує не тільки релігійну толерантність, а й присутність мусульман і в сільській місцевості.

За браком джерел повного уявлення про етнічний склад населення причорноморської зони у другій половині XVIII ст. ще немає. І ця скарга є важливим і переконливим доказом присутності українців на околицях Хаджибея, господарського освоєння ними краю. За іменами та прізвищами Данило Баркило, Карпо Чаплинський, власниками хуторів були українці. Кум Ковальчук також українець, ймовірно він був із сусіднього хутора. Можливо, Карпо Чаплинський мав родинний зв'язок з поляками, але мова скарги вказує на українське культурно-звичаєве середовище на хуторах.

Не викликає сумніву, що чиновник Федір Нестеров писав текст скарги зі слів позивачів, які диктували йому українською. Багато українських слів (вінчання, дівки, дівчата, жито, жінки, сіно, рушники, інші) він не міг перекласти російською, як і етнонім "москалі", який був у той час поширений серед місцевого населення.

Опосередковано українську ідентичність доводять і свідчення про родинну обрядовість, а саме – про дотримання передвесільного звичаю засвідчення згоди на шлюб виконанням обряду перев'язування сватів рушниками.

Отже, вказаний документ свідчить, що околиці Хаджибея в кінці XVIII ст. були заселені українцями, які адаптували свій побут і господарську діяльність до степових умов, зберегли українську ідентичність. Крім українських селян, біля Хаджибея розселилися зі своїми родинами запорожці. Ще А.Скальковський писав, що запорожці осіли біля Хаджибейської фортеці²⁷. На кладовищах українців-першопоселенців збереглися намогильні хрести з датами до "заснування" Одеси²⁸, а прізвища з мет-

ричних книг за 1809 – 1822 роки вказують, що абсолютною більшістю мешканців на околицях Одеси є українці²⁹.

Ще одна хвиля притоку українського населення в покодимське порубіжжя припадає на останню чверть XVIII ст. і пов'язана з міграціями козаків. Тисячі переселенців подались у турецькі володіння, насамперед на відомі їм місця, зокрема у Буго-Дністровському межиріччі і Буджаку, де вони регулярно працювали на рибних промислах і де чимало оселилося ще в першій половині XVIII ст. Ще після участі у російсько-турецькій війні 1768-1774 років частина козаків осіла в дунайських і дністровських гирлах³⁰. Відомо також, що 1774 року 227 козаків із 1015, що поверталися на Січ, залишилися в Акермані³¹. Масштабний козацький етап заселення розпочався з 1775 року – ліквідації Запорізької Січі. 1778 року султанський уряд офіційно дозволив колишнім запорожцям оселитися на землях Османської імперії – спочатку в Буго-Дністровському межиріччі, а в 1789 році козаки отримали дозвіл на розселення навіть за Дунаєм. З 1775 і в подальші роки потік козаків у турецькі володіння значно зріс. Найбільш населеними в Очаківській окрузі були райони по р.Тилігул, біля Хаджибея і Балти, на Нижньому Подністров'ї від Акермана до Бендер, у Буджаку в дунайських гирлах³².

1778 року султан дозволив козакам заснувати Січ в Кучурганах (понижзя Дністра)³³, але царський уряд намагався виселити колишніх запорожців з Очаківської землі і уклав навіть відповідну угоду з Туреччиною – Айналі-Кавакську конвенцію від 10 березня 1779 року. Однак, козаки не покинули край. У 1781 році офіційно повідомлялося, що в районі Бендер і

²⁹ Шувалов Р. Украинские поселения в окрестностях Одессы [Текст] / Р. Шувалов // ІКО. Збірник матеріалів. - Одеса, 1993. - Вип. 4. - С.44.

³⁰ Бачинський А.Д. Козацтво на півдні України, 1775 - 1869 [Текст] / А.Д. Бачинський, О.А. Бачинська. - Одеса, 1995.- С.6.

³¹ Рябінін-Склярєвський О. Запорозькі бунти данайців 1771 - 1774 рр. і початок Задунайського Коша [Текст] / О. Рябінін-Склярєвський // Записки Укр.наук.тов-ва в Києві: Істор. секція ВУАН / Під ред. М.Грушевського; Т.26.-Наук. зб. за рік 1927.- С. 82.

³² Бачинський А.Д. Козацтво на півдні України... - С.8.

³³ Там само.- С.9.

²⁷ Скальковський А.А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского [Текст] / А.А. Скальковський.- Одесса, 1885.- Ч.3.- С.190.

²⁸ Кушнір В.Г. Кам'яні хрести степу ... - С.281.

вниз по Дністру "аж в трьох місцях оселилися бувші запорожці; багато з них одружилося; всього хат 650; вони поділені між окремими слободами, одна од другої на протязі трьох верст"³⁴. У 1792 році у цьому ж районі у Подністрянській паланці зафіксовано вже 1500 козацьких родин в 30 селищах³⁵, не враховуючи хуторів і поселень при риболовецьких заводах по річках та лиманах³⁶. Вказувалося і на велику кількість козаків у районі Балти, а на землях "за містом Белогородом... колишніх запорожців вісім тисяч, які живуть у побудованих землянках, харчування мають від ловлі риби"³⁷.

Щоб не потрапити під закріпачення, втікали із козацьких вольностей і селяни, козаки, що займались господарською діяльністю. Вони залишали свої зимівники і переходили в Очаківський край зі своїми людьми, майном, отарами³⁸.

Крім запорозьких козаків, на степових просторах розселялися і козацькі війська. Створені передусім з метою захисту південних кордонів Російської імперії і участі у російсько-турецькому протистоянні, ці підрозділи стали важливим фактором у процесі заселення порубіжних територій. До того ж, царський уряд одночасно вирішував ще одну проблему – заселення вільних територій, налагодження стабільного господарства, здатного задовольнити потреби населення, а у подальшому поповнювати державну скарбницю. Йдеться про поселення не як суто військові об'єкти, а звичайні сільські поселення з населенням, життєдіяльність якого здійснювалася відповідно до народних, у даному випадку українських, традицій, адже було серед них чимало родин із

запорозьких вольностей, до яких приєднувалися знайомі і родичі з "польської" України.

Запорозькі козаки, козацькі війська (Чорноморське (1787-1792), Усть-Дунайське Буджацьке (1806-1807), Дунайське (Новоросійське) (1828-1869) своєю присутністю у степу створювали сприятливе психологічне підґрунтя для переселення українських селян. А одне із завдань чорноморців – охорона місцевого населення від мародерів і дезертирів³⁹ – доводить факт існування, на період розселення козацьких військ, мережі сільських поселень.

На початку XIX ст. український етнічний компонент у Буго-Дністровському регіоні стає домінуючим. За спогадами Ю.Крашевського, в середині XIX ст. у Буго-Дністровському межиріччі українці склали чисельну більшість, а руська мова (українська – авт.) у степу була найбільш розповсюджена і її розуміли усі⁴⁰. Другими за чисельністю були молдовани. "Русь і молдовани складають, мабуть, більшу частину поселенців"⁴¹. Він пише, що молдовани-переселенці зберегли поміж українцями свою мову і звичаї⁴². Деякі його зауваження вказують на посилення міграційного процесу в першій половині XIX ст., прискорення економічного розвитку степового регіону. "Недавно... цей степ так мало був населений і хто їхав до Одеси, починаючи від Балтчини, у полі під скиртами ночувати мусіли... У останніх декількох роках... постали слободи"⁴³. Описуючи райони ближче до Одеси, Ю.Крашевський зауважує, що щільність заселення тут вже була настільки значною, що не відповідає уявленню про степ як пустинний край. "Тут що верста, що пів-версти ми зустрічаємо слободи, які по декілька разом стикаються і з'єднуються між собою"⁴⁴. Тобто йдеться про процес об'єднання хуторів у поселення. Виходячи з цього, можна стверджувати, що в першій половині XIX ст. окремі райони степу, насамперед ті, що знаходилися поблизу Одеси, стали вже густо заселеними. Об'єднан-

³⁴ Донесення кур'єра російського посольства у Константинополі поручика Петрова до Катеринославського губернатора М.Язикова. Грудень (?) 1781 р. [Текст] // Степовий В. До історії Задунайської Січі // Україна.-1914.- №3.- С. 14-15.

³⁵ Бачинський А.Д. Козацтво на півдні України... - С.17.

³⁶ Зубко І.М. Подністрянська паланка Чорноморського козацького війська: 1790-1792 рр. [Текст] / І.М. Зубко // ИКО.- Вып. 1.- Одеса, 1992.- С.58.

³⁷ Донесення товариша ольвіопольської канцелярії І.Мержанова до Катеринославського губернатора М.Язикова. 12 березня 1782 р. Ольвіополь [Текст] // Степовий В. До історії Задунайської Січі // Україна.-1914.-№ 3.- С. 20.

³⁸ Иванов П. К истории запорожских казаков после уничтожения Сечи [Текст] / П. Иванов // ЗООИД.- 1904.- Т. XXIV.- С.27-29.

³⁹ Короленко П.П. Предки кубанских казаков на Днепре и на Днестре [Текст] / П.П. Короленко. - Екатеринодар, 1900. - 203 с.

⁴⁰ Kraszewski J.I. Wspomnienia Odessy, Jedysanu i Budzaku...-s.133.

41. Ibid.- S.148.

42. Ibid.- S.126.

43. Ibid.- S.135

44. Ibid.- S.142.

ня хуторів у слободи – пряме свідчення швидкого еконо-мічного розвитку краю, збільшення кількості населення, розростання хуторів і перетворення їх у села.

Колонізація українцями степової зони і зокрема Буджака та Нижнього Подунав'я має давню історію. Вона складна, неоднозначна, на певних етапах дослідження знаходилася під впливом різноманітних чинників, зокрема ідеологічного характеру. Тривалий час українців степової зони здебільшого не ідентифікували як окремих етнос, а в публікаціях називали їх, разом з росіянами, узагальнюючим терміном "руські". Цей середньовічний етнонім був поширений серед українців не тільки у ХІХ ст. Навіть сьогодні в полікультурному середовищі Буджака, румунській Добруджі і в дельті Дунаю українці називають себе давньою загальновідомою на українських теренах самоназвою "руські", "руснаки". Наприклад, ця самоназва офіційно зафіксована і використовувалася румунською владою під час переписів населення, проведених у першій половині ХХ ст. Українців записували як "руші", тоді як росіян-Старовірів – "ліповень"⁴⁵.

Поступово в російській історіографії ХІХ ст. питанню диференціації малоросів і великоросів надають більше уваги, хоча згаданий узагальнюючий термін остаточно не зникає. Така невизначеність у термінах внесла суттєві непорозуміння у тлумачення етнографічної спадщини, окремі науковці і досі не уникли тенденційних і необ'єктивних висновків.

Найгостріше ця проблема проявляється при вивченні питань щодо формування етнічного складу населення, демографії – особливо на ранніх етапах колонізації причорноморського степу. Тому цілком зрозумілим є сприйняття статистичних даних тих часів, які стосуються підрахунків за етнічною ознакою, як умовних, на чому неодноразово наголошується в сучасній історіографії.

Разом з тим, навіть такі приблизні підрахунки відображають загальну ситуацію в регіоні. Принаймні, не викликає сумнівів реально існуючий етнічний склад. А недосконалі методи визначення ідентичності ускладнювала підрахунок чисельності населення кожної із етнічних груп, їхнього співвідношення.

Особливо актуальним є вивчення динаміки чисельності українців у часовому проміжку від появи перших переселенців на теренах Буджака і на півночі Добруджі до формування їх у групи. У Буджаку перший період – до створення мережі поселень – за часом найтриваліший. До появи українців з ХІV ст. зафіксована присутність молдован не тільки у письмових джерелах, але й у матеріальних⁴⁶, після приєднання Буджака до Османської імперії з'явилися турки. Ногайське населення мало тут до двохсот кишел⁴⁷. У ХV – ХVІ ст. зростає кількість православного селянства навколо міст і фортець. Ці райони – райя – стали найбільш сприятливими для оселення українців-селян, які йшли у найми для виконання різноманітних робіт. Та незахищеність українців, відсутність підтримки з боку місцевої влади й іншої віри населення не сприяли налагодженню власного господарства, облаштуванню побуту відповідно до усталених українських традицій навіть тоді, коли їх запрошували на поселення. Часто татари продавали переселенців як рабів⁴⁸.

Інша група – українські козаки. Вони потрапляли у Буджак різними способами. Проникнення озброєних загонів у турецькі фортеці і ногайські улуси були регулярними в ХVІ – ХVІІ століттях. Причому, ця регулярність була настільки інтенсивною, що місцева турецька влада знаходилася у стані постійного очікування несподіваного нападу козаків. З цього приводу турецький мандрівник Евлія Челебі писав: "На протилежному, північному боці ріки Дністер... де полюють... злополучні руси із країни місцевих козаків"⁴⁹. "В цю ніч, про яку йде мова, ми зі страхом перед козаками, лишилися сну і відпочинку. Бо в цьому місці знаходиться [ще й] дерев'яне укріплення козаків"⁵⁰. Неспокій і побоювання відчували в районі Хаджибею і в інших місцях⁵¹.

⁴⁶ Черняков І.Т. Хрест з кириличним написом 1369 р. з села Тузла... - С.151-178.

⁴⁷ Скальковский А.А. О ногайских татарах, живущих в Таврической губернии [Текст] // ЖМНП.-1843.- Ч.Х.- № 12.- Отд.2.- С. 105 - 130.; Бачинська О.А. Українське населення Придунайських земель... - С.14.

⁴⁸ Бачинська О.А. Українське населення Придунайських земель... - С.22.

⁴⁹ Евлія Челебі. Книга подорожі. Північне Причорномор'я... - С.25.

⁵⁰ Там само.- С.26.

⁵¹ Там само.

⁴⁵ Кушнір В.Г. Українці за Дунаєм... - С.115

Якась частина козаків залишалася після походів у степ, інші у статусі полонених і невільників, або, як у випадку з козаками Івана Мазепи у Придністров'ї, шукали притулку з надією зберегти волю. Прикладів достатньо. Так, 550 прибічників І.Мазепи повернулися з Бессарабії⁵². Але з П.Орликом у Каушанах залишилося 100 або 150 чоловік, а 700 "неробів" розбіглися⁵³. 1774 року 227 козаків із 1015, що поверталися на Січ, залишилися в Акермані⁵⁴. Йдеться і про невільників-українців, які потрапили до ногайського полону. Окремі свідчення вказують на достатньо велику чисельність, яка переходить за тисячі⁵⁵. У 1722 – 1723 рр., під час придушення повстання буджацького султана Адиль-Гірея, кримський хан Менглі-Гірей захопив понад 1500 запорожців, яких "у Білгородщину на каторги запродали"⁵⁶.

Однак, козацькі походи не мали господарсько-економічних наслідків, не супроводжувалися практичним освоєнням українцями степу, але знання про степ, його ресурси, придатність для успішної господарської діяльності учасники численних походів поширювали серед українського населення порубіжних зі степом регіонів.

Населення сезонних міграцій, козаків, українських селян, які працювали в степу на рибних промислах, біглих українських селян, які наймалися на різноманітні роботи до місцевого сільського населення, купців⁵⁷ і, зрештою, полонених, частина яких залишалася на постійне проживання, не можна розглядати як сталих суб'єктів, основою формування українського етнокультурного комплексу, адаптованого до природних умов Буджака, потужного

⁵² Костомаров Н. Мазепа и мазепинцы [Текст] / Н. Костомаров. - СПб., 1885. - С. 675.

⁵³ Кочубинский А. Граф А.И. Остерман и раздел Турции. Из истории восточного вопроса. Война пяти лет (1735-1739) [Текст] / А. Кочубинский. - Одесса, 1899. - С.120.

⁵⁴ Рябинин-Скляревський О. Запорозькі бунти данайців 1771 - 1774 рр. ... - С.82.

⁵⁵ Скальковский А. Филипп Орлик и запорожцы [Текст] / А.А. Скальковский // КС. - 1882. - 2. - С. 120.

⁵⁶ Скальковский А. Дунайцы [Текст] / А. А. Скальковский // КС. - 1885. - № 1. - С. 118-123; Скальковский А. Филипп Орлик и запорожцы. ... - С.120-123.

⁵⁷ Поширеними були і різноманітні форми найму, завдяки використанню яких українці потрапляли до Буджака. Так, зокрема, загальновідомо, що турецькі, болгарські, грецькі купці користувалися послугами українців чимало з яких не поверталися на батьківщину.

учасника міжетнічної взаємодії. Козаки у цей час ще не стали потужною силою економічного освоєння Буджака. Переважна більшість ще не мала родин, облаштовувала свій сезонний, тимчасовий за характером, побут. Вони або розчинялися іншому етнічному середовищі, або жили окремими професійними колективами, які, наприклад, сезонно займалися рибальством чи видобутком солі.

Численні козацькі походи у XVI – XVII століттях не супроводжувались активним сільсько-господарським освоєнням краю, порівняно, наприклад, з порубіжжям степу і лісостепу Буго-Дністровського межиріччя. Але ватаги тих, хто регулярно працював на сезонних промислах, були добре відомі місцевій владі і населенню саме як українці.

Не сталося суттєвих змін і в першій половині XVIII ст. Види робіт за біографічними відомостями тих часів (наймитування, "погонич у купця", виконання роками різних робіт у ногайців, аргатування) не дають підстав стверджувати про незворотній процес створення розрізненими переселенцями моноетнічних поселень. Наймити, полонені не могли налагоджувати власне господарство, бодай сезонне, як у козаків. Та й козаки не обтяжували себе проблемами облаштування традиційного побуту і життям родинами. 1782 року повідомлялося про колишніх запорозьких козаків, які мешкають у пороблених землянка і харчування мають рибальством⁵⁸. Тобто йдеться про вузькоспеціалізований, а не традиційний для українців вид господарської діяльності, який потребує мінімальних побутових потреб, зокрема жител тимчасового характеру.

Навіть пізніше, на початку XIX ст., з утворенням козацьких формувань, одружених, тобто таких, які мали родини і яких можна розглядати як носіїв традиційної культури, було менше, ніж неодружених. В одному із документів зазначається, що в Бессарабії лишилося понад 1300 козаків, з яких, за їхніми власними твердженнями, лише 200 мали власне господарство. Всі інші наймитували⁵⁹.

Отже, сезонні міграції чималої кількості українських селян, які втікали від поміщицького свавілля і наймалися на різноманітні роботи до місцевого сільського населення, козаків на

⁵⁸ Бачинський А.Д. Козацтво на півдні України. ... - С.11.

⁵⁹ Там само. - С.36.

рибні і соляні промисли, і зрештою, полонені, частина яких залишалася на постійне проживання, не завершувалися, принаймні у першій половині XVIII ст., активним формуванням мережі українських поселень як основи становлення українського етнокультурного комплексу, адаптованого до природних умов Буджака, полікультурного середовища.

З 60-х років XVIII ст. етнічні процеси у Буджаку активізуються. Під час російсько-турецької війни 1768 – 1774 років більшість ногайців переселено до Північної Таврії⁶⁰. Потік українців-переселенців значно посилюється після 1775 року. Розпочався черговий етап переструктурування етнічного складу насамперед сільського населення.

Неконтрольоване переселення, відсутність ведення відповідної офіційної реєстрації вказують на те, що питання визначення чисельності українців є достатньо проблематичним. Але те, що українці стали однією з найчисельніших груп, очевидно. Наприклад, в Усть-Дунайському Буджацькому козацькому війську на початку XIX ст. 73% складали українці, 10,5% – росіяни, 6% – поляки, 4,3% – молдовани і волохи, 2,3% – болгари⁶¹. До цього слід додати, що вибір центрів формування козацького війська – Кілія і Галац – не випадковий, адже значна кількість українців у той час зосереджувалася саме у Нижньому Подунав'ї.

Етнічна строкатість населення Буджака, відсутність належного обліку населення значно ускладнює з'ясування повного спектру особливостей раннього етапу масового заселення українцями Буджака і Нижнього Подунав'я. До цього потрібно додати ще й достатньо високий ступінь внутрішньої міграції насамперед під час воєнних дій. Так, в ході російсько-турецької війни 1806 – 1812 рр. у придунайські землі при-

були переселенці з різних регіонів України, а чимало "місцевих" українців подались за Дунай⁶². Міграційні процеси посилювали і переміщення заробітчан, які вже традиційно прибували на сезонні роботи для вилову риби, соледобування. До того ж, переписи населення у той час не ставили завдання визначення етнічної приналежності. Тому не варто дивуватися відсутності об'єктивної статистики. А. О. Скальковський вважав, що в середині XVIII ст. у Бессарабії знаходилося близько 10 тис. українців⁶³. А через півстоліття лише у Придунав'ї на рубежі XVIII – XIX ст. А. Д. Бачинський нараховує, щоправда, українсько-російського населення, до 20 тис. осіб⁶⁴.

Початок XIX ст., особливо період війни 1806 – 1812 років, виявився сприятливим для заселення українцями Нижнього Подунав'я. Зокрема, після оголошення про формування Усть-Дунайського Буджацького козацького війська. За матеріалами 1818 року В. М. Кабузан нараховує на цій території лише 24 тис. українців і росіян⁶⁵. В Акерманському та Ізмаїльському повітах у 1819 р. сільські жителі складали: 17,5% – українці, 34,2% – молдовани, 21,1% – болгари та гагаузи, 9,1% – росіяни, некрасівці, старообрядці, а вже у 1827 р.: 19,4% – українці, 33,5% – молдовани, 22,7% – болгари та гагаузи, 9,4% – росіяни. У 1897 р. національний склад залишався майже таким самим: 20,8% – українці, 30,5% – молдовани, 18,2% – болгари та гагаузи, 8,6% – росіяни⁶⁶.

⁶² *Дмитриев П. Г.* Народонаселение Молдавии: по материалам переписей 1772-1773, 1774 и 1803 гг. [Текст] / П. Г. Дмитриев. - Кишинев, 1973. - 156 с.; *Котенко И. А.* О тенденции роста народонаселения Молдавии в эпоху феодализма [Текст] / И. А. Котенко, Н. А. Мохов, П. В. Советов // Ученые записки института истории, языка и литературы Молдавского филиала АН СССР. - Т. 6 (серия историческая). - Кишинев, 1957. - С. 53 - 60.

⁶³ *Скальковский А. А.* Опыт статистического описания Новороссийского края и Бессарабии: В 2 ч. Ч. 1: География, этнография, народонаселение Новороссийского края [Текст] / А. А. Скальковский. - Одесса, 1850. - С. 211.

⁶⁴ *Бачинский А. Д.* Основные этапы крестьянско-казацкой колонизации Буджакской степи и низовья Дуная в XVIII - начале XIX вв. [Текст] / А. Д. Бачинский // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. - 1964 г. - Кишинев, 1966. - С. 327.

⁶⁵ *Кабузан В. М.* Чисельність і склад населення південної частини Бессарабії в першій половині XIX ст. [Текст] / В. М. Кабузан // УДЖ. - 1968. - №8. - С. 53.

⁶⁶ *Бачинська О.* Українське населення ... - С. 102; *Кабузан В. М.* Народонаселение Бессарабской области и Левобережных районов Приднестровья: конец XVIII - первая половина XIX в. [Текст] / В. М. Кабузан. - Кишинев, 1974. - Додатки.

⁶⁰ Высочайшие рескрипты императрицы Екатерины II. Ч. 1: Об отложении татар от власти турецкой [Текст] // Чтения ОИДР. - 1871. - Кн. 4. - С. 45-97; *Скальковский А. А.* Историческое введение в статистическое описание Бессарабской области [Текст] / А. А. Скальковский // ЖМВД. - 1846. - Ч. 13. - С. 128; *Кутузов М. И.* Сборник документов и материалов: [в 5 т.] [Текст] / под ред. Л. Г. Бескровного. - М., 1950. - Т. 1. - С. 220; *Грибовський В. В.* Ногайські орди Північного Причорномор'я у XVIII - початку XIX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / В. В. Грибовський. - Запорізький нац. ун-т. - Запоріжжя, 2006. - С. 12.

⁶¹ *Бачинський А. Д.* Козацтво на півдні України ... - С. 34.

Приток населення зріс, у тому числі і українців, хоча найбільш активна фаза їхнього переселення припадає на пізніший час, після 1812 року, коли за Бухарестською мирною угодою Буджак відійшов до володінь Російської імперії. За Бухарестською угодою російська і османська делегації дійшли згоди, що кордон між двома державами має проходити по річці Прут до її впадіння в Дунай⁶⁷. Порівняно незначна територія нижньодунайського степу випала із контексту домовленостей, і тільки за Адріанопольською угодою від 14 вересня 1829 року до Росії відійшла територія дельти Дунаю між гирлами Кілійським і Святого Георгія⁶⁸. Таким чином, з цього часу можливості українців емігрувати за Дунай суттєво покращились, а українська діаспора за Дунаєм мала безпосередній контакт з Україною і українцями Буджака. Ці контакти не припинялися навіть, тоді, коли за Паризькою угодою 1856 року південь Бессарабії було віддано Молдові – васалу Туреччини⁶⁹. Згодом ці землі (Ізмаїльський, Кагульський і Болгарський повіти) знову віддано Росії⁷⁰. Рішення затверджено Берлінською мирною угодою 1878 року⁷¹. Три названі повіти реорганізовано в один – Ізмаїльський. З цього часу міграція українців значно посилюється, засновуються і стрімко зростають сільські поселення українців. Розглядаються різноманітні переселенські проекти. На кшталт відомого проекту 1824 року "Про влаштування в Бессарабській області 20 тис. казенних селян з внутрішніх губерній", за яким передбачалося переселення тисяч селян із Чернігівської, Полтавської, Харківської, Таврійської та інших губерній.

Показовим документом для розуміння рівня організації сільської громади, функціонування села як господарської та соціальної системи, динаміки етнічного складу населення є списки селян-парафіян у вигляді церковних відомостей⁷². Прикметно, що ранні відомості про чи-

сельність українського населення відносяться до придунайських сіл: 1814 рік – село Комишівка, 1816 рік – село Першотравневе, 1817 – села Броска, Вилкове, Кислиця, Приморське, Соф'яни, Струмок, Трудове, Шабо, Шевченкове, Широке. Найбільш ранні поселення українців зосереджуються в Нижньому Подунав'ї не випадково. У кінці XVIII – на початку XIX ст. саме тут сконцентрувалося чимало переселенців, чисельність яких зросла у зв'язку з оголошенням про створення Усть-Дунайського Буджацького козацького війська.

Розвиток традиційної культури певною мірою залежав від типу поселень за етнічним складом. Вони поділяються на моноетнічні, біетнічні, полінаціональні. Наслідки зовнішнього впливу на розвиток традиційної культури у моноетнічних українських селах значно менші, ніж у біетнічних і, тим паче, у селах з полінаціональним складом. Зростання чисельності моноетнічного населення забезпечувало стабільний розвиток традиційної культури. Статистика свідчить про стійку позитивну динаміку чисельності у моноетнічних селах. Так, у селі Плахтіївка станом на 1842 рік нараховувалося 142 господарства, 568 чоловіків, 496 жінок. У 1859 році кількість господарств зросла до 209, державних поселян стало 1617 осіб (838 чоловіків, 772 жінки)⁷³.

У селі Райлянка станом на 1859 рік було 108 господарств, 435 чоловіків і 391 особа жіночої статі. За 10 років (1869) кількість господарств у селі збільшується до 186, а поселян до 1339 осіб (746 чоловіків і 593 жінки). В кінці XIX – на поч. XX ст. в селі, згідно статистичних даних, значилося 2300 осіб⁷⁴.

Статистикою за 1817 рік село Широке зафіксоване як українське, де проживало 12 українців. У 1827 році кількість українців досягла 73 осіб, за церковною відомістю 1832 року в селі існувало 41 господарство, 180 осіб чоловічої статі і 143 жіночої, в 1839 році – 90 господарств, 363 особи чоловічої статі і 268 – жіночої. У 1842 році кількість господарств збільшується до 92, осіб чоловічої статі – до 369, жіночої – до 290, у 1859 році кількість господарств досягає 125, осіб чоловічої статі – 502, жіночої – 494. Станом на 1889 рік господарств було 206, осіб чоловічої

⁶⁷ История Бессарабии. От истоков до 1998 года [Текст] / сост. Иоан Скурту, Дмитру Алмаш, Арманд Гошу и др. ; координатор Иоан Скурту ; пер. с рум. яз. Енчу Николая. - Изд. 2-е, перераб. и доп. - Кишинэу, 2001. - С.35.

⁶⁸ Там само. - С.41.

⁶⁹ Там само. - С.49.

⁷⁰ Там само. - С.50.

⁷¹ Там само. - С.58.

⁷² Кушнір В.Г. Українське населення Буджака за даними Ізмаїльського архіву [Текст] // Лукомор'я. Археологія, етнологія, історія Північно-Західного Причорномор'я. - Вип. 1. - Одеса, 2007. - С. С.65-79.

⁷³ Там само. - С.72.

⁷⁴ Там само.

статі – 825, жіночої – 753. За наступні 10 років (1899) кількість господарств зросла до 253, мешканці ідентифікуються як українці ("поселяни малоросійської нації"): 1023 осіб чоловічої статі і 948 жіночої. У 1909 році господарств "парафіян-малоросіян" стає 295, осіб чоловічої статі 1181, жіночої – також 1181⁷⁵.

У селі Шевченкове за статистичними даними у 1817 році проживало 135 українців, за церковними відомостями 1821 року – 61 господарство, 150 осіб чоловічої статі і 106 – жіночої, у 1827 – 616. За церковними відомостями 1861 року кількість господарств збільшується до 103, осіб чоловічої статі – 412, жіночої – 389. У 1878 році число господарств українців (у цій відомості вказана національність) збільшилось до 126, а мешканців – до 1113 (507 чоловіків і 496 жінок). У 1888 році господарств українців 210, 843 особи чоловічої статі, 804 – жіночої. Тенденція збільшення кількості господарств і українського населення зберігається у 1891, 1899, 1910, 1916 роках (Табл.1)⁷⁶.

Рік	Кількість господарств	Національність	Кількість осіб чоловічої статі	Кількість осіб жіночої статі	Разом
1891	215	українці	863	822	1685
1899	310	українці	1241	1156	2397
1910	450	українці	1425	1358	2783

Табл.1

За даними Бутовича В.Н., українців у селі в кінці XIX – на початку XX ст. нараховувалося 3000⁷⁷ осіб⁷⁸. Неточність з даними церковних відомостей незначна, якщо враховувати, що наводяться дані кількості парафіян тільки селянських господарств.

Ще виразнішою спостерігається демографічна ситуація в козацьких поселеннях. У станиці Старокозаче станом на 1842 рік було 202 господарства простих козаків, 810 осіб чоловічої статі і 842 – жіночої. У 1859 році значилося 183 господарства козаків, 732 чоловіки і 681 жінка. За три роки (1862) кількість господарств майже не змінилася (186), а населення помітно збільшилося – 745 чоловіків і 706 жінок. У кінці XIX –

на поч. XX ст. чисельність українського населення в селі складала 4050 осіб⁷⁹.

У козацькій станиці Білолісся станом на 1832 рік існувало 64 господарства, 257 чоловіків і 217 жінок. У відомості місцевої Покровської церкви за 1842 рік значиться 112 господарств парафіян – козаків Новоросійського козацького війська, 449 чоловіків і 454 жінки. У 1859 році значиться 142 господарства парафіян – козаків. Чоловіків записано 571 особа, жінок – 539. Згідно церковної відомості за 1871 рік в селі було 217 господарств державних селян, в них проживали 868 осіб чоловічої статі, 821 – жіночої. На кінець XIX – початок XX ст. українців у Білоліссі нараховувалося 4300 осіб⁸⁰.

Чимало сіл у Буджаку є складаються з представників двох національностей чи є полінаціональними. Більшість із них україно-молдовські. Такі села поділялися на дві частини, майже порівну, або молдовани в українських селах селилися на одній вулиці чи кутку.

Однакові чи майже однакові за чисельністю громади розвивалися, зберігаючи свою ідентичність.

За статистичними даними, у селі Нерушай на 1817 рік українців зафіксовано 192 особи, молдован – 139. У 1832 році нараховувалося 82 господарства, 349 осіб чоловічої статі і 284 – жіночої. За церковними відомостями 1842 року, в селі було 98 селянських господарств, 392 особи чоловічої статі і 281 – жіночої. У 1862 році господарств стало 108, населення складало 805 осіб (432 чоловіків, 373 жінки). Склад населення залишався стабільним і на кінець XIX – початок XX ст.: в селі було 1665 українців і 1223 молдована⁸¹.

Чисельна перевага однієї із громад з часом зростала і, зрештою, призводила до асиміляції українців чи молдован. За даними В.М.Кабузана, на 1817 рік в селі Кислиці проживало 376 мешканців, з яких 237 українців і 131 молдован. За десять років населення збільшилося до

⁷⁵ Кушнір В.Г. Українське населення Буджака... - С.74

⁷⁶ Там само.- С.73-74.

⁷⁷ Неточність з даними церковних відомостей незначна, якщо враховувати, що наводяться дані кількості парафіян тільки селянських господарств.

⁷⁸ Бутович В.Н. Материалы для этнографической карты Бессарабской губернии [Текст] / В.Н. Бутович - К., 1916. - 58 с.

⁷⁹ Кушнір В.Г. Українське населення Буджака... - С.72.

⁸⁰ Там само.- С.65.

⁸¹ Там само.- С.71.

829 (701 українців і 115 молдован). Демографічна ситуація у наступні десятиліття значно погіршується. За церковними відомостями 1861 року в селі існувало 98 господарств, 395 мешканців чоловічої статі і 380 – жіночої. Наступне десятиліття також характеризується зменшенням кількості населення. У 1878 році існувало 58 господарств і всього 393 мешканці (233 чоловіки і 160 жінок). Прикметно, що з цього року вказується національний склад (українці і молдовани), однак у статистиці такий розподіл не зафіксований. Протягом наступних трьох років кількість населення зростає. У 1881 році кількість господарств становить 123. Крім українців і молдован, представники інших національностей не згадуються. Всього мешканців 986 (494 чоловіки і 492 жінки). В кінці XIX – на початку XX ст. із 1912 сільчан українців нараховувалось 1544, молдован – 340⁸².

Інший приклад. Село Дмитрівка за переказами старожилів, занатованими 1939 року, засноване 1840 року некрасівцями, які жили тут до 1865 року, а потім переселилися до Акерманського і Бендерського повітів. Після некрасівців тут осіли молдовани із сіл Єпурени, Готешти (в районі Кантемир), Токіле-Редукань (в районі Леова республіки Молдова). Разом з молдованами селилися тут й українці. В наш час село молдавське, хоча на ранніх етапах розвитку було українсько-молдавським. За церковними відомостями 1832, 1842, 1878, 1881, 1888, 1899 років етнічний склад змінювався (Табл.2).

Принаймні, священослужителі визнавали поселення українсько-молдавським до 1899 року. З кінця XIX ст., ймовірно, молдавський етнічний компонент став домінуючим і українців серед мешканців Дмитрівки не виділя-

ли, хоча на кінець XIX – початок XX ст. за статистикою молдован було 1265 осіб, а українців всього 170. У 1936 році кількість молдовського населення зросла до 2669 осіб⁸³.

Такі ж процеси спостерігаються у селах з багатонаціональним складом населення. Так, у селі Дивізія у 1832 році зафіксовано українців, молдован і великоросів. Господарств – 80, населення – 510 мешканців (250 чоловіків і 260 жінок). За невеликий термін кількість населення суттєво збільшується. Станом на 1839 рік господарств зафіксовано 142, населення: 569 осіб чоловічої статі і 476 – жіночої. У 1899 році до відомості внесено 367 господарств, 1484 мешканців чоловічої статі і 1456 – жіночої. На кінець XIX – початок XX ст. населення Дивізії складається з українців (3600 осіб) і усього 30 молдован⁸⁴.

Особливістю цього етапу є утворення розгалуженої мережі українських поселень на усій території Буджака, укріплення системи життєдіяльності українського населення, формування в результаті адаптації унікального етнокультурного комплексу на основі синтезу традиційної культури переселенців і елементів культури населення етнічних груп, з якими взаємодіяли українці. З утворенням мережі поселень українці стають груповим, системним носієм унікального комплексу традиційної культури.

Концентрації українців в Дельті і в Нижньому Подунав'ї, зокрема в кінці XVIII – на початку XIX ст., сприяла історична ситуація. Відомості про українські поселення в кінці XVIII – на початку XIX ст. здебільшого опосередковані. Вони стислі за обсягом, але конкретні за змістом. Одна з таких інформацій свідчить про те, що після 1804 року, коли стало дозволено українським козакам селитися у

Табл.2

Рік	Кількість господарств	Національність	Кількість осіб чоловічої статі	Кількість осіб жіночої статі	Разом
1832	64	«Руські поселяне»(некрасівці)	229	187	416
1842	60	парафіяни	240	227	467
1878	101	Україн., молдов.	407	425	832
1881	106	Україн., молдов.	426	424	850
1888	137	Україн., молдов.	557	554	1111
1899	182	Молдовани	729	730	1459

⁸² Кушнір В.Г. Українське населення Буджака... - С.68.

⁸³ Там само.- С.67.

⁸⁴ Там само.

Буджаку, помітно зросло переселення за Дністер і Дунай селян, у тому числі і дівчат, які мали на меті одруження. Останнє є виразним свідченням існування умов для створення родин, стабільності. Кількість переселенців була значною, якщо вважати, що тільки за Дунаєм під опікою Задунайської Січі в кінці XVIII – на початку XIX ст. нараховують від п'ятнадцяти до двадцяти тисяч осіб⁸⁵.

Заселення українцями Дельти також має свою специфіку. На першому етапі – з останньої чверті XVIII ст. – більша частина переселенців осіла в районі Сеймен і Сулини. Такий вибір постійного помешкання (яке насправді, як показав час, виявилось тимчасовим) продиктований двома причинами. Перша присутність у дельті Дунаю некрасівців, які не бажали ділитися з українцями рибними угіддями. По-друге, з точки зору специфіки традиційного господарства, зорієнтованого на землеробство і тваринництво, для українців більш привабливою була рівнинна територія, а не плавні з островами. Але зростаюча з початку XIX ст. кількість українських переселенців, необхідність розширення території для землеробсько-тваринницького господарства посилили претензії на розселення в Дельті і призвели до напруги між некрасівцями і козаками, яка переросла у 1812 – 1814 роках у збройний конфлікт, що закінчився витісненням старовірів з Дельти і прилеглих сіл. Власне саме з цим часом пов'язується становлення в краї традиційної системи господарства українців у повному обсязі⁸⁶.

Таким чином, процес заселення українцями районів південно-західного степу виявився тривалим. Вплив різноманітних чинників визначив його специфіку, властиву районам Буго-Дністровського межиріччя, Буджака та Нижнього Подунав'я.

Освоєння українцями степової зони Буго-Дністровського межиріччя розпочалося з XIV

ст. На цьому етапі заселялися прикордонні землі степу і лісостепу. У подальшому з цього регіону українці опановують простори "відкритого степу". Незважаючи на уповільнення колонізаційного процесу в кінці XVI – на початку XVII ст., в басейнах річок Кодима і Савранка вже існує мережа сільських поселень, а в першій половині XVIII ст. зафіксовані вони і в "Ханській Україні".

В освоєнні придністровських районів Буго-Дністровського межиріччя значну роль відіграло існування "Ханської України". Це територіально-адміністративне утворення в межах іншої держави у XVIII ст. перетворилося у важливий адаптаційний регіон, в якому українці пристосовували свій господарсько-побутовий комплекс до природних умов степу, звикали до життя в поліетнічному, поліконфесійному середовищі. Для них подальше розселення на схід і на південь не створювало таких проблем, як, наприклад, для переселенців з віддалених губерній Росії. До кінця XVIII ст. українці у Буго-Дністровському межиріччі на всьому просторі від лісостепу до Чорного моря – важливий чинник економічного і культурного розвитку краю.

Буджак у XVIII ст., населений ногайцями, молдованами, турками, був менш доступним для українців, особливо у сільській місцевості, хоча достатньо відомим завдяки, насамперед, козакам. І хоча навіть у першій половині XVIII ст. українці зафіксовані статистикою у містах, на рибних промислах, вони ще не створили місцевий варіант традиційної культури, не стали її носієм.

Ситуація змінюється в останній чверті XVIII ст., коли за Дунаєм з'являються перспективи значного покращення життя. У пониззі Дунаю стрімко зростає чисельність українців. Вона збільшується на початку XIX ст. Створюючи Усть-Дунайське Буджацьке козацьке військо, російський уряд, не бажаючи цього, активізував переселенський процес, який набрав максимальних обертів після Бухарестської мирної угоди 1812 року. Вже на початку XIX ст. у Нижньому Подунав'ї завершується формування мережі українських поселень з традиційною культурою, яка і сьогодні є важливим фактором української ідентичності у цьому полікультурному регіоні.

⁸⁵ *Бачинський А.Д.* Задунайська Січ і заселення придністровських степів в кінці XVIII - на початку XIX ст. [Текст] / А.Д. Бачинський // Сборник материалов по историческому краеведению Одесщины. / ИКО. - Вып. 1. С древнейших времен до середины XIX в.: в помощь учителю истории. - Одесса, 1992. - С.53-55.

⁸⁶ *Кондратович Ф.* Задунайская Сеч (по местным воспоминаниям и рассказам) [Текст] // КС, 1883. -Т.5. - апрель. - Кн.4. - С. 743.

Отже, на початку XIX ст. українці стають груповим носієм своєрідного, унікального варіанту етнокультурного комплексу, сформованого на основі адаптації до місцевого природного середовища, синтезу традиційної культури переселенців і елементів культури населення етнічних груп, з якими вони взаємодіяли.

У дельті Дунаю, на прилеглий до неї території румунської частини Добруджі формуван-

ня етнічної групи українців розпочалося з останньої чверті XVIII ст., коли сюди переселилася після 1775 року частина запорозьких козаків, до яких у подальшому приєднувалися селяни з різних регіонів України. У кінці XVIII – на початку XIX ст. у Нижньому Подунав'ї формується мережа українських поселень з традиційною культурою, яка і сьогодні не втратила ознак етнічної своєрідності.

РОЗДІА ІІІ

**ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ
СТЕПОВОГО ХЛІБОРОБСТВА,
ВІВЧАРСТВА ТА ТКАЦТВА**

3.1. ХЛІБОРОБСТВО

Хліборобство у степовій зоні вважається ризикованим видом господарської діяльності. І дійсно, порівняно навіть із сусіднім лісостепом, тут значно менше випадає атмосферних опадів, літня температура вища, суховії, що здувають верхній шар гумусу і оголюють коріння зернових культур та призводять до їхньої загибелі, звичне явище. І все ж, археологами зафіксоване вирощування зернових у степовій зоні часів енеоліту. Причому, на всій території регіону. На півдні Буджака хліборобством займалося населення культури Гумельниця¹, на півночі степу зерно вирощували трипільці². У приморській зоні землю обробляли племена усаївської культури³. І навіть скотарське населення ямної, катакомбної, буджацької культур також приділяло увагу землеробству. Підтвердженням наявності рільництва у населення культур степового енеоліту є різноманітні археологічні артефакти: знаряддя обробки землі, зокрема мотики різних форм і розмірів, зернотерки і ступи, відбитки на стінках кераміки культивованих злаків.

У другій половині XIV ст. до н.е. роль хліборобства в економіці степового населення значно зростає. Суттєво збільшується кількість довготривалих поселень сабатинівської культури⁴. Тільки археологічними розвідками зафіксовано сотні землеробських поселень. На фрагментах кераміки доби пізньої бронзи знайдені відбитки пшениці-однозернянки, ячменю плівчастого, проса⁵, велику кількість знарядь праці і предметів хліборобства.

¹ Субботин Л.В. Памятники культуры Гумельница на территории УССР [Текст] / Л.В. Субботин // Археология Украинской ССР. - Т. I. - С. 263-268.

² Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. [Текст] / Патокова Э.Ф., Петренко В.Г., Бурдо Н.Б., Полищук Л.Ю. - К., 1989. - С.29, 41.

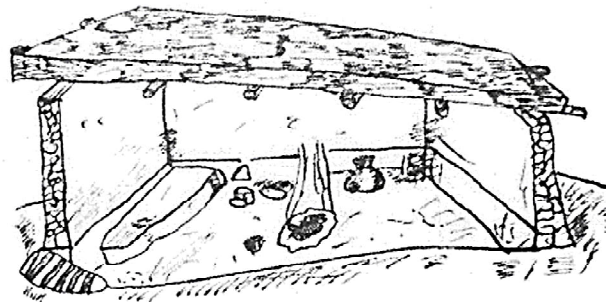
³ Збеневич В.Г. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья [Текст] / В.Г. Збеневич. - К., 1974. - 186 с.; Патокова Э.Ф. Усаатовское поселение и могильники [Текст] / Э.Ф. Патокова. - К., 1979. - 188 с.

⁴ Черняков И.Т. Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н.э. [Текст] / И.Т. Черняков. - К., 1985. - 168 с.; Вороновка II. Поселение позднего бронзового века в Северо-Западном Причерноморье [Текст] / [В.П. Ванчугов, А.Г. Загинайло, В.Г. Кушнір, В.Г. Петренко]. - К., 1991. - 100 с.

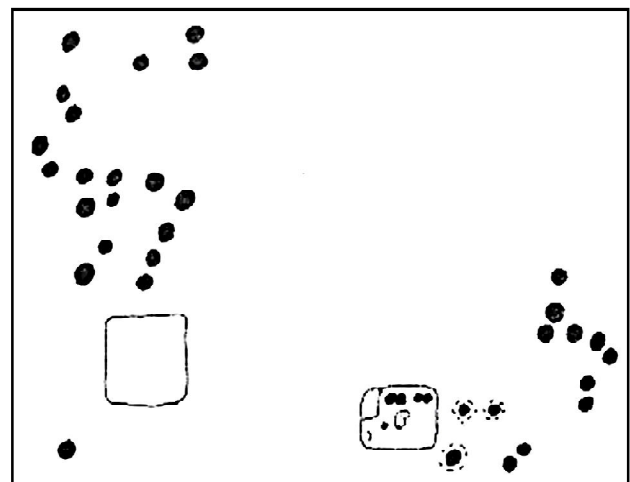
⁵ Кушнір В.Г. Господарство і побут населення Південно-Західної України в епоху розпаду первісного суспільства (II тис. до н.е.) [Текст] / В.Г. Кушнір - Одеса, 1999. - С.114.

Кінець II тисячоліття і початок I тисячоліття до н.е. вважається початком епохи домінування кочових суспільств у Північному і Північно-Західному Причорномор'ї. Та хліборобство не втрачає своєї значимості. Населення білозерської культури, що залишило нечисленні, порівняно з попередньою сабатинівською культурою, довготривалого характеру поселення, продовжувало традиції степових хліборобів. Навіть у посушливому Буджаку у південних його районах знайдені характерні для первісних суспільств того часу господарсько-побутові комплекси. Одним з них є комплекс на поселенні Приозерне I. Він складається з житла напівземляночного типу та великої кількості ям для зберігання зерна (3,4)⁶.

Вирощуванню зернових культур приділяли особливу увагу в античний період. Про зберігання суттєвих запасів зерна свідчать численні

3. Житло поселення Приозерне I. (Реконструкція В.П.Ванчугова).

4. Господарсько-побутовий комплекс поселення Приозерне I. (Житла і зернові ями).

⁶ Там само. - С.89, мал. 22, 30.

господарські ями, знаряддя та переробки зерна на крупу і борошно, виявлені археологами під час розкопок причорноморських і прилиманських поселень, зокрема на берегах Дністровського лиману⁷.

Переконливою ілюстрацією можливості розвитку хліборобства у степу є поширення від лісостепу аж до берегів Чорного моря землеробсько-скотарського населення черняхівської культури. Це вже друге, після трипільців, проникнення глибоко в степ землеробів. Хліборобські традиції трипільців відіграли важливу роль у становленні землеробсько-скотарської усатівської культури. Однак, на відміну від усатівців, у яких скотарство відігравало особливо важливу роль, у черняхівців воно не трансформувалося у рухливі форми, які кардинально змінюють побутовий устрій. Навпаки, поселення, як і житла, черняхівців довготривалі, що властиво осілому населенню.

З "Великим переселенням народів" у степу розпочалась епоха нестабільності. На століття скотарство стає домінуючою господарською системою. З приходом середньовічних скотарів землеробське населення покидає край, але навіть печеніги, торки, половці не були "чистими" кочовиками, як і ногайці – останні номади Північного Причорномор'я, бодай у мінімальних обсягах, все ж засівали зерном невеликі ділянки навколо зимівників. Письмові джерела доводять наявність у ногайців невеликих ділянок зернових культур і використання ними перелогової системи⁸.

Та все ж з часів середньовіччя степ не сприймався як край хліборобів, а господарсько-культурний тип скотарів, принаймні до масового переселення слов'ян-землеробів та переселенців із Західної Європи, вважався оптимальним.

Навіть стислий огляд історії хліборобства у степовій зоні засвідчує його присутність в економіці населення кожної історичної епохи. Однозначно можна стверджувати, що жорсткі для вирощування зернових культур умови степу не були нездоланною перешкодою для тра-

диційних хліборобів, хоча і змушували переселенців пройти непростий адаптаційний шлях.

Причини відсутності традиційних хліборобів у степу і українських зокрема у певні історичні періоди – проблема не економічного характеру. При появі навіть мінімальних можливостей українці порівняно швидко пристосовувалися до природно-географічного середовища степу. Процес цей не був однозначно легким, як і колонізація степового простору.

Степ заселяли переселенці з сусіднього лісостепу і віддалених, Полісся, Західної України. Населення порубіжжя степу і лісостепу пройшло шлях поступової адаптації. Спочатку у формі ухоронництва ватаги селян заходили у глиб території для полювання, рибальства, що сприяло накопиченню досвіду і знань, що значно полегшувало переселенцям порубіжних територій облаштувати побут і налагодження господарства.

Переселенці із віддалених регіонів не мали навіть мінімальних уявлень про середовище, в яке потрапляли. Таких було чимало. Після приєднання Північного Причорномор'я до Росії великі наділи отримували чиновники, поміщики, відставні армійські чини. Вони намагалися у найкоротші терміни освоїти придбані землі. Потрапляли сюди не тільки поміщицькі селяни, яких примусово переселяли на південь, але й утікачі від кріпацької неволі і поміщицького свавілля. Тисячі людей з різних губерній опинилися в незвичних для традиційного побуту і господарства умовах. Однак, думка, що "землероб, який оселився між двох устєвих річок чи на прибережних смугах, займаючись одними хлібними посівами, ніколи не укріпить своє господарство, а замість вигоди від хлібів він постійно отримуватиме одні збитки"⁹, з часом спростувалася наполегливою працею селян, які, зрештою, вирішували проблему налагодження рентабельного господарства.

Корегувань потребували всі компоненти галузі – ґрунтообробка, система хліборобства, знаряддя рільництва, технологія вирощування культур. Щоб забезпечити себе хлібом, шлях адаптації потрібно було пройти швидко.

⁷ Охотников С.Б. Нижнее Поднестровье в V - VI веках до н.э. [Текст] / С.Б. Охотников. - Киев, 1990. - 88 с.

⁸ Кушнір В.Г. Письменные сведения о скотоводческом хозяйстве ногайцев Северного Причерноморья [Текст] // Тез. докл. второй областн. краевед. конфер., посв. 200-летию основания Одессы. - Одесса, 1991. - С.114-115.

⁹ Жеребко А. Обзорение рек, почв и местоположений Новороссийского края и Бессарабии, в сельскохозяйственном отношении [Текст] // ЗИОСХЮР за треть 1856 года / А. Жеребко. - Одеса, 1856. - С. 21.

Це було достатньо складно. Переселенці мали різну обізнаність з місцевими особливостями хліборобства, часто не сприймали степ як хліборобський край, далеко не завжди їм допомагали навіть грошові субсидії та різноманітні пільги. Найбільший відсоток тих, хто повертався на батьківщину, відносився саме до категорії, неспроможних до адаптації.

Опановування секретами ефективного рільництва у степу для населення лісостепового і степового порубіжжя було менш проблемним. "Побережці" порівняно легко облаштувалися у будь-якому районі Причорномор'я. Їхній досвід і знання відігравали важливу роль своєрідного адаптаційного чинника для переселенців насамперед з Поділля. Вони успішно використовували традиційні технології, знаряддя рільництва, досвід місцевого населення. Вже в першій половині XIX ст. практично все населення причорноморських степів можна вважати землеробським. Для них вирощування зернових культур стало однією з основних галузей життєзабезпечення, хоча, як писав Ю.Крашевський, "землеробство уступає тут місце вирощування худоби, коней, бджіл..."¹⁰.

3.1.1. Системи хліборобства

На початку XIX ст. у степовій зоні українці використовували оптимальні для цих умов системи хліборобства. Значні площі цілинних земель дозволяли застосовувати давню перелогову систему хліборобства. Вона мала переваги і недоліки.

Перевага – у доступності земельних ділянок. До 1847 року державні селяни користувалися правом "захопленого володіння" – вільно вибирали місце для поля. Вибрана у такий спосіб ділянка вважалася власністю селянина, поки там була стерня. Навіть якщо на цій же ділянці виростала пшениця чи жито із "падолошного" (минулорічного врожаю) зерна, вона залишалася за попереднім власником ще на рік, а то і два. Тільки зі зникненням стерні земля ставала нічийною і могла бути власністю іншого¹¹.

На ранніх етапах переселенці вирощували зерно на одній ділянці не більше двох сезонів,

¹⁰ Там само.- С.148.

¹¹ Шмидт А. Материалы для географии и статистики России... - С.18.

потім переходили на нове місце¹².

Основний недолік перелогової системи – складність оранки цілини. Степові тверді, прослі багатолітніми травами з міцною і глибокою кореневою системою, ґрунти – важке випробування для селян. Але вже в середині XIX ст. переселенці, на основі накопичених знань і досвіду, удосконалювали перелогову систему, використовували сівообіг, застосовували нові технології обробки землі з урахуванням її специфіки, вирощували районовані сорти зернових культур.

Перші переселенці обробляли ділянки землі поблизу сіл і хуторів. З виснаженням ближніх ділянок освоювали віддалені – благо, землі вистачало. Через декілька років знову поверталися ближче до осель.

Зі збільшенням населення землю за власниками стали закріплювати юридично. Кожний власник створював перелоги у межах закріплених за ним угідь. У таких помістях у другій половині XIX ст. землю ділили на три частини: сінокіс, вигін і пашня¹³. Пашню ділили на ділянки, які називали "лан", розміром 160 сажень завдовжки і 150 завширшки¹⁴. Приблизно рівних величин дотримувалися для зручності оранки лану уздовж і впоперек.

Варіації з перелогами збільшувалося залежно від об'єктивних і суб'єктивних чинників: кількості землі і працюючих, стану землі, землеробської обізнаності власника тощо. Одним із оптимальних варіантів вважалося вирощування хліба чотири-п'ять років на одній ділянці з наступною восьми-десятилітньою залежкою. У перший рік залежу ділянка заростала бур'янами, придатними лише для палива, на другий рік з'являлися кормові трави, на третій – збирали хороший укіс сіна¹⁵. Період "відпочинку" залежу визначав власник. Якщо він мав достатньо угідь, дотримувався оптимального десятилітнього терміну, якщо ж, як, наприклад, в Ананьївському повіті, землі було менше, селяни засівали залеж на п'ятий рік¹⁶.

А на півночі Херсонської губернії цілина зникла ще в середині XIX ст.

¹² Там само.- С.19.

¹³ Там само.- С.18.

¹⁴ Там само.- С.46.

¹⁵ Там само.- С.20.

¹⁶ Там само.- С.23.

Особливо на ранньому етапі господарського освоєння краю, навіть у зоні порубіжжя степу і лісостепу, перелогова система за обсягами значно переважала трьохпільну. Тут землю орали, наприклад, після 7 років "лежання"¹⁷.

Рудименти залежної системи у тій чи іншій формі збереглись до середини ХХ ст. Зокрема, у колгоспі імені Будьонного ділянку під толоку, наприклад, використовували до трьох років, а тоді, за рішенням громади, визначалась інша ділянка. Від 10 десятин кожен мав виділити 2 десятини для толоки¹⁸. У селі Плахтіївка землю розподіляли на дві частини: пашню, на якій вирощували сільськогосподарську продукцію, царину чи толоку, на якій випасали домашню худобу¹⁹.

Отже, в першій половині ХІХ ст. у степовій зоні переселенці використовували перелогову систему, однак вона, еволюціонуючи, суттєво трансформувалася і в її структурі з'явилися елементи трьохпільної і багатопільної систем.

3.1.2. Тяглові знаряддя обробки ґрунту

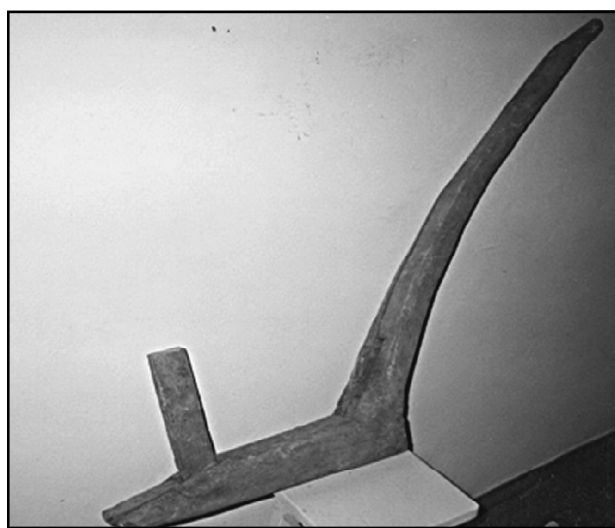
Для обробки ґрунту використовували упряжні тяглові знаряддя²⁰.

Основним був плуг кількох типів вітчизняного і зарубіжного виробництва (англійські, німецькі, бельгійські, американські). Малоросійський плуг використовували і німці на старих залогових землях, а на м'яких користувалися "німецьким"²¹. Плуги, ввезені поміщиками із-за кордону, не могли конкурувати з адаптованим до місцевих умов так званим малоросійським плугом і його модифікаціями (По-

тьомкінський, інші)²² не виявили належної ефективності, і місцеві хлібороби переконалися, що найефективнішим є "малоросійський сабан"²³. Він мав два колеса, один залізний сошник, який називали "леміхом, гостре лезо – "чересло". Для підняття цілини у такий плуг впрягали 4 або 5, а то і 6-8 пар волів, для оранки розробленої ділянки достатньо було і 3-х пар²⁴.

На 100 ревізьких душ припадало 10-16 плугів. Упродовж року ними можна було виорати в межах 132 десятин²⁵.

Після оранки плугом землю розпушували ралом²⁶. На той час ралом називали декілька знарядь. Власне рало – архаїчне однозубе дерев'яне знаряддя з однією ручкою (5). Також ралом називали знаряддя, виготовлене із товстого бруса з 3-5 дерев'яними кілками. Завширшки воно не перевищує плуг²⁷. Такі знаряддя використовувалися для розпушування ґрунту і після збору збіжжя, і закриття падаличного зерна чи прикриття зерна озимої пшениці чи жита, сіяння у незорану землю зерен трави для сіна²⁸.

5. Фрагмент рала. Село Будеї Кодимського району. Фото автора.

¹⁷ Карачківський Михайло. До історії Поділля початку ХІХ в. // ІР НБУ, Ф. Х., № 17441, арк. 14.

¹⁸ Етнографічні та фольклорні матеріали, зібрані Стельмахом Г.Ю. під час експедиції до колгоспу імені Будьонного Березівського району Одеської області 1949 року // АНФРФ ІМФЕ, ф. 14, оп. 5, спр. 79.

¹⁹ Записано зі слів Небоги Федіра Павловича, 1937 р. н., с. Плахтіївка Саратського р-ну Одеської обл.

²⁰ О садовых инструментах и орудиях: способ распознавать степень доброкачественности садовых орудий [Текст] // ЗИОСХЮР за 1858-й год. - Одесса, [1858]. - С. 145-176.

²¹ Плещеев Иван. Замечания на статью Г.Раковича, напечатанную в 1839 году под заглавием "Исследование причин бедности и неустроенного состояния жителей Малороссийского края" [Текст] / Иван Плещеев // ЗИОСХЮР за 1840-й год. - Одеса, 1841. - №1. - С. 28.

²² Шмидт А. Материалы для географии и статистики России... - С. 40.

²³ П. Несколько слов о посевах // ЗИОСХЮР.- Одесса, 1858.- С. 47.

²⁴ Шмидт А. Материалы для географии... - С. 39.

²⁵ Плещеев Иван. Замечания на статью... - С. 24.

²⁶ Там само.- С. 24.

²⁷ Шмидт А. Материалы для географии и статистики России... - С. 41.

²⁸ Плещеев Иван. Замечания на статью... - С. 28.

Табл. 3.

Регіон	Знаряддя обробки землі					Знаряддя збору і обмолоту збіжжя						
	рало	соха	плуг	борона	рихлитель	коса	серп	гарманка	ціп	гарманка / гарман	ціп / тік	жорна
Порубіжжя степу і лісостепу	+	-	+	+	+	+	+ -	-	+	-	+	+
Придністровська степова зона	+	-	+	+	+	+ -	- +	+	+ -	+	-	+
Буджак	+	-	+	+	+	+ -	- +	+	-	+	-	+

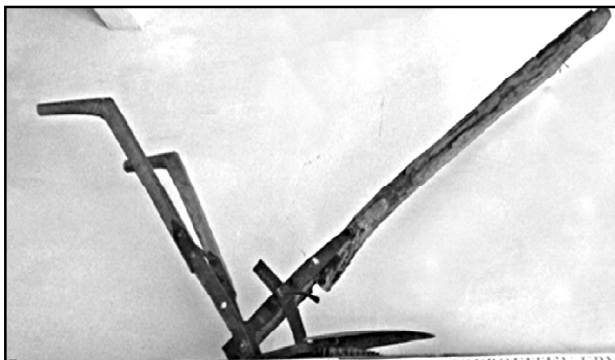
Примітка: + - – пріоритетне використання означеного знаряддя

Соху у степовій зоні не застосовували, хоча і випробовували, та переконалися, що після сохи росли тільки бур'яни²⁹.

Вона не стала ефективною для твердих степових ґрунтів, які потребують глибокої оранки тільки плугом³⁰. Селяни відмовилися від сохи ще й тому, що арнаутку, яку вивозили за кордон, вирощували на твердому ґрунті після гли-

ножник – для рихлення ґрунту³³. Урожайність після обробки землі екстирпатором збільшувалась на третину у порівнянні з обробкою ралом і бороною³⁴.

Принаймні, техніки для обробки землі для вирощування зернових вистачало. Її вдало використовували у поєднанні з традиційною практикою.

6. Рало. Село Пужайкове Балтського району.
Фото автора.

бокої оранки. Тому переселенці відмовилися від сохи і переходили на оранку плугом³¹.

Розпушували землю бороною, драпаком. Використовували борони двох типів – легку і важку. Селяни здебільшого боронували легкою бороною з дерев'яними зубами³².

У другій половині XIX ст. з'являється чимало різноманітної ґрунтообробної техніки закордонного виробництва: екстирпатор (для рихлення землі, підрізання коріння рослин), семи-

7. Плуг. Село Плахтіївка Саратовського району.
Фото автора.

У перший рік залеж орали "на зяб", тобто восени, якщо планували сіяти ярові культури. Після оранки землю розпушували бороною, сіяли зерно, боронували³⁵. Орали після сівби

²⁹ Плещеев Иван. Замечания на статью... - С.29.

³⁰ Там само.- С.28.

³¹ Там само.- С.28.

³² Шмидт А. Материалы для географии и статистики России... - С.42.

³³ Там само.- С.108.

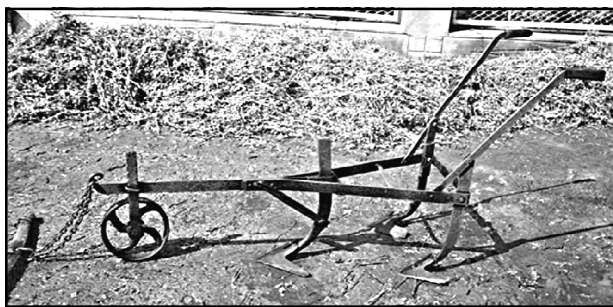
³⁴ Там само.- С.108.

³⁵ Мартыновский Н. Сельские занятия Новороссийского помещика : (отчет о работах 1842-го года) [Текст] / Н. Мартыновский // Зап. Императ. о-ва сельского хозяйства Южной России за 1845-й год. - Одесса, 1845. - №. 1 - С.19.

озимих – з жовтня і допоки не замерзне земля. У березні поле обробляли ще раз ралом. Під посів ярової культури землю боронували уздовж і впоперек 2 – 4 рази, залежно від твердості ґрунту. Спочатку сіяли ярове жито, пшеницю, овес, ячмінь, чечевицю, горох, а в квітні – квасоллю, кукурудзу, коноплі. У травні – просо і льон. У червні – гречку³⁶. Під просо орали і волочили ранньою весною. Надмірно вологу землю після оранки ралили тризубом, ралом і волочили бороною.

Під озимі орали "на пар" у травні, і ще раз за два тижні перед сівбою³⁷, або перший раз – у кінці липня, другий – у кінці серпня чи вересня³⁸. Поле, де вирощували ярову культуру, після жнив засівали зерном озимої пшениці і приорювали ралом. Не завжди і не обов'язково використовували борону³⁹. Таке сіяння називали "наволоком"⁴⁰.

Зерно сіяльник розкидав перед собою⁴¹. Із зернових культур вирощували пшеницю – м'яку (озима польська (сандомирка), полба⁴², озимо-ярова – гірка), тверду (арнаутка – ярова)⁴³. Слід зауважити, що особливою популярністю у населення степу користувалася арнаутка. Стебло арнаутки коротше, але товстіше від озимої, колос чотиригранний, короткий, з гостями⁴⁴. Висота озимої від 11/4 до 13/4 аршина, арнаутки – від 1 до 11/4 аршина⁴⁵, однак у різних кліматичних умовах спостерігається варіювання показників. Вона порівняно легко переносить посуху, потребує тепла, потерпає від холоду і не переносить вологи. Зерно цієї пшениці міцно тримається в колосі, не осипається, тому втрати під час збирання мінімальні⁴⁶.

8. Знаряддя для розпушування ґрунту. Село Плахтіївка Саратовського району. Фото автора.

9. Котки для утрамбовування ґрунту засіяного поля. Савранський район, село Олександрівка Кодимського району. Фото автора.

Вирощували два сорти арнаутки – чорноколосу і жовтоколосу. Арнаутка добре родить на перелогах після першої оранки на твердих ґрунтах. Після декількох оранок на м'яких ґрунтах вона перероджується у ярову⁴⁷.

Жито – переважно озима культура, його сіяли весною на землях, малопродатних для ви-

³⁶ Карачківський М. До історії Поділля початку ХІХ в. / ІР НБУ-Ф. Х.-№ 17441.- С.15.

³⁷ Шмидт А. Матеріали для географії ... - С.43.

³⁸ Карачківський М. До історії Поділля- С.15.

³⁹ Шмидт А. Матеріали для географії ... - С.44.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само.- С.48.

⁴² Хліб із борошна полби сухий і несмачний, але вона, на відміну від інших, добре росте на піщаних землях, тому вирощували її як кормове зерно для коней (Шмидт А. Матеріали для географії ... - С.28.).

⁴³ Шмидт А. Матеріали для географії ... - С.26-29.

⁴⁴ Гроссул-Толстой П. А. Вопросы и ответы о возделывании пшеницы [Текст] / П. А. Гроссул-Толстой // ЗИОС-ХЮР за 1854-й год. - Одесса, [1854]. - №1. - С. 11.

⁴⁵ Там само.- С.11.

⁴⁶ Шмидт А. Матеріали для географії ... - С.30-31.

⁴⁷ Гижицкий Н. О возделывании пшеницы в Ананьевском уезде Херсонской области [Текст] / Н. О. Гижицкий // ЗИОСХЮР за последнюю треть 1856 года. - Одесса, [1856]. - С.2.

рощування пшениці, тобто цій культурі відводилися малопродуктивні для інших культур поля⁴⁸.

Ячмінь у Херсонській губернії вважали найбільш надійним хлібом, адже він найкраще переносить засухи⁴⁹.

Пшениця-гірка відноситься до ярових сортів. Гірка багато в чому схожа на озиму, але не має гостяків, її солома тонша, а зерно дрібніше. Це пшениця високої якості і дорого коштувала в Одесі, її вивозили за кордон⁵⁰. Недолік гірки у тому, що, визрівши, швидко осипається, на відміну від ярої остистої пшениці.

Із озимих сіяли Херсонську остисту⁵¹. Вона має заввишки півтора аршина, колос – червоно-жовтий, при гарних умовах виростає до трьох вершків.

У Буго-Дністровському межиріччі вирощували пшеницю трьох сортів: озиму – "красно-корку", ярову і озиму без гостяків чи гірку і арнаутку жовту, яку ще називали "бахмутка"⁵².

Отже, сорти зернових культур достатньо різноманітні, і деякі із них адаптовані саме до кліматичних умов степової зони. У зоні пору-біжжя степу і лісостепу перевагу надавали житу, на півдні такою культурою була арнаутка.

Одна з причин зниження урожайності – змішування сортів, яке призводило до їхнього переродження. Щоб мінімізувати цей процес, впроваджували трьохпільну систему, озиму пшеницю сіяли на ярових полях, а ярову – на озимих, висівати поряд різні сорти з метою уникнення взаємозапилення⁵³.

Для покращення урожайності на Поділлі землю удобрювали гноєм⁵⁴. У степу штучного удобрення землі гноєм уникали. Причин декілька. Основна – сухий клімат і посухи. Внесення гній підвищує і без того високу температуру і посилює її сухість. Гній сприяє росту бур'янів і трав, тим самим зменшує кількість сезонів використання поля і, відповідно, збільшує термін перебування земельної ділян-

ки у стані залежу. До того ж, гній від тварин у степу використовували як паливо для обігрівання житла в зимовий період⁵⁵. Так було принаймні до середини XIX ст., хоча європейський досвід удобрення в Російській імперії був відомий. Натомість тут використовували просту технологію – глибоке зорювання поля з наступним розпушуванням землі боронуванням⁵⁶.

Культури висівали, дотримуючись сівозміни. За одним із варіантів у перший рік після залежу вирощували арнаутку, льон, просо, городні культури. На другий рік сіяли озиму пшеницю і озиме жито. На третьому році висівали ярові: гірку, ячмінь, овес, чечевицю, горох, гречку. На четвертому – озиме жито. На п'ятому ділянку залишали під залеж чи сіяли ячмінь, овес⁵⁷.

Або арнаутку сіяли на перелозі – 1-2 рази, третій рік – гірку озиму, потім ячмінь, овес, гречку, і останній рік – озиме жито⁵⁸.

Слід відзначити, що вирощування пшениці в Новоросійському краї, зокрема у межиріччі Бугу і Дністра, Буджаку базувалося на узагальненому досвіді місцевого населення⁵⁹. Вже на початку 60-х років XIX ст. почали відмовлятися від арнаутки, гірки як сортів, які не давали бажаних врожаїв, тому збільшували площі озимої пшениці⁶⁰. До того ж, озиму пшеницю вирощували на одному полі декілька років, тоді як для арнаутки на третій рік готували нове поле⁶¹.

Кожен із сортів мав свої певні переваги, і селяни цим користувалися. Так, оскільки ярова арнаутка міцніше тримається в колосі, відповідно період її збирання під час жнив можна продовжувати⁶². Зважали і на сільськогосподарський календар.

Сільськогосподарський календар залежав від погодних умов і мав певні коливання, але

⁴⁶ Шмидт А. Материалы для географии ... - С.35.

⁴⁹ Там само.- С.36.

⁵⁰ Мартыновский Н. Сельские занятия Новороссийского помещика ... - С.19.

⁵¹ Гижицкий Н. О возделывании пшеницы. ... - С.1.

⁵² Гроссул-Толстой П.А. Вопросы и ответы о возделывании пшеницы. ... - С.9.

⁵³ Там само.- С.15.

⁵⁴ Карачківський М. До історії Поділля - С.15.

⁵⁵ Шмидт А. Материалы для географии ... - С.24.

⁵⁶ П. Несколько слов о посевах... - С.47-48.

⁵⁷ Шмидт А. Материалы для географии ... - С.21.

⁵⁸ Гижицкий Н. О возделывании пшеницы. ... - С.3.

⁵⁹ [Стурдза А.] О возделывании пшеницы в Новороссийском крае [Текст] / А. Стурдза // ЗИОСХЮР за 1854-й год. - Одеса, [1854]. - С. 4-8.

⁶⁰ Там само.- С.6.

⁶¹ Там само.

⁶² Гроссул-Толстой П.А. Вопросы и ответы о возделывании пшеницы. ... - С.9.

незначні. Наприклад, у 1840 році (за спостереженнями в Одесі, весна запізнилася) 22 березня орали, 26 березня – сіяли (у 1839 р. сіяли 16 березня, що теж пізно). Зерно пшениці сіяли у вологу землю. Такий спосіб називали "під сніг"⁶³. Весною намагалися сіяти мало, оскільки, ярова арнаутка давала менший урожай. 15 травня жито колосилося, 18-го розчищали поле від бур'янів⁶⁴.

Жнива розпочинали після свята Петра і Павла (29 червня за ст.стилем) і закінчували у серпні⁶⁵.

У жовтні степ вкривався травою. 14 листопада припинили осінню оранку⁶⁶, жито починали сіяти після Другої Пречисти (8 вересня за ст.стилем) тоді як у 1841 році орали на зяб до кінця місяця⁶⁷. Саме на зяб намагалися зорати якомога більше землі з двох причин: перша – за зиму зорана нива набирала максимально можливу кількість вологи, що в умовах засушливого степу мало велике значення; друга – весною воли знесилені і виконували значно менший обсяг роботи, ніж восени⁶⁸.

3.1.4. Збирання збіжжя.

Жнива починали на півдні у червні, на порубіжжі степу і лісостепу – на 2 – 4 тижні пізніше⁶⁹. Спершу збирали озиму пшеницю, через два-три тижні – ярову⁷⁰.

Збіжжя косили косою і жали серпом. На півдні переважно косили австрійською косою (місцева народна назва – "штїрійська"⁷¹), на півночі здебільшого користувалися серпом. Продуктивність роботи косою вища, тому суттєво скорочувались терміни жнив. Косою значно краще збирати пшеницю з коротким стеблом. В умовах дефіциту робочої сили – типової си-

⁶³ Мартыновский Н. Сельские занятия Новороссийского помещика... - С.17.

⁶⁴ Метеорология. Земледельческие эпохи 1840 года [Текст] // ЗИОСХЮР за 1840-й год. - Одеса, 1841. - №1. - С.78.

⁶⁵ Гижицкий Н. О возделывании пшеницы... - С.6.

⁶⁶ Метеорология. Земледельческие эпохи 1840 года... - С.79.

⁶⁷ Мартыновский Н. Сельские занятия Новороссийского помещика... - С.16.

⁶⁸ Там само.

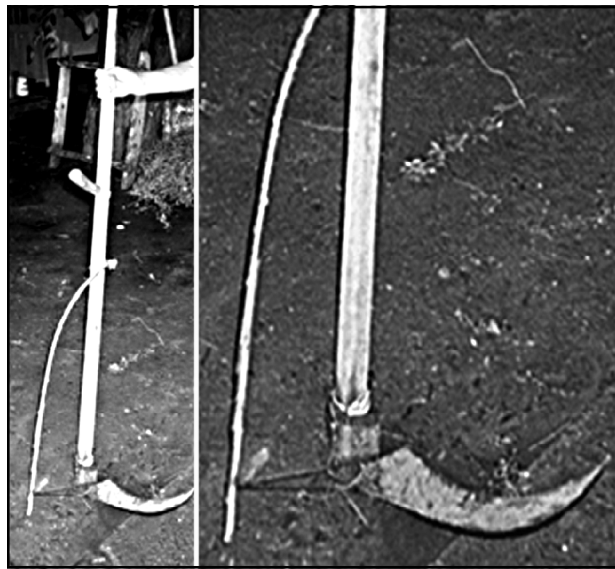
⁶⁹ Шмидт А. Материалы для географии... - С.53.

⁷⁰ Гроссул-Толстой П.А. Вопросы и ответы о возделывании пшеницы... - С.127.

⁷¹ Шмидт А. Материалы для географии... - С.42; Гижицкий Н. О возделывании пшеницы... - С.6.

туації для господарств середини ХІХ ст. – навіть невелика кількість косарів виконували роботи вчасно і якісно.

Для підвищення ефективності роботи до коси прикріплювали грабки – пристрій, схожий на граблі, або лучок у вигляді обруча (10).

10. Коса. Село Плахтіївка Саратського району. Фото автора.

Продуктивним вважали спосіб косіння "на стіну", коли скошені колоски спиралась на ще не скошені. Із косарем, який так косив, працювало не дві, як за звичай, а три в'язальниці снопів⁷². Два косарі і 4 в'язальниці за день на 1 десятині виконували обсяг роботи, який серпом виконували 15 душ⁷³.

Ефективність збирання косою вища у 2-3 рази⁷⁴, натомість втрати від збирання збіжжя серпом значно менші⁷⁵. З десятини збирали 700 – 900 снопів⁷⁶.

Один косар з двома в'язальницями скошував в день 0,5 десятини, з ним працювали дві в'язальниці. При доброму врожаї (10 кіп⁷⁷, в середньому), в Херсонській губернії косили в день 2 – 4 копи (копа – 60 снопів⁷⁸, полукіпок – 30 снопів). Серпом жниця за день жала 60-120 снопів⁷⁹. Снопи складали у копицю по 15

⁷² Шмидт А. Материалы для географии... - С.56.

⁷³ Гижицкий Н. О возделывании пшеницы... - С.6.

⁷⁴ Гроссул-Толстой П.А. Вопросы и ответы о возделывании пшеницы... - С.131-132.

⁷⁵ Там само. - С.132.

⁷⁶ Там само. - С.135.

⁷⁷ Там само. - С.132.

⁷⁸ Там само. - С.133, 136.

⁷⁹ Там само. - С.133.

штук – 14 навхрест колоссям всередину і зверху накривали одним снопом колосся спідніх⁸⁰, полукіпки (30 снопів). Косарю в день платили від 30 до 60 копійок сріблом, жниці – від 15 до 25 копійок⁸¹. Крім платні, селян 5 разів на день забезпечували харчуванням.

Косовицю українці розпочинали на другий тиждень після Зелених свят (Трійці), (якщо вони в окремі роки не були занадто ранніми). Так чи інакше, але в цьому краї термін початку косовиці тісно пов'язувався ще й з ярмарком у Балті, який також розпочинався на Трійцю. Ймовірно ярмарок у Балті влаштовували перед жнивими з метою надання можливості підготуватися технічно і фінансово до успішного проведення робіт. У Балті свої послуги пропонували селяни з Подільської, Київської, Волинської губерній, Бессарабії⁸². Вони об'єднувались у гурти із знайомими з попередніх років, а також із тими, хто починав наймитувати, адже поза колективом знайти роботу – справа малоперспективна. Прикметно, що, перебуваючи навіть за межами своїх сільських громад, у незнайомому середовищі, люди дотримувались усталених звичаїв поведінки у взаєминах між собою і при досягненні угод. У базарний (вихідний) день зранку не снідали, активно шукали роботу. Намагалися знайти її у першій половині дня. Побідня пора для договірних справ вважалася непридатною, ніякі справи не вирішувались. Уклавши угоду, обідали у роботодавця⁸³. Роботодавцями були поміщики, заможні десятичники і колоністи. Укладали угоди у присутності місцевої влади. Угода вважалася чинною після надання роботодавцем могоричу і грошового задатку. Але селяни, навіть домовившись зранку, не поспішали брати могорич і задаток, очікуючи обідньої пори – кінцевого терміну домовленостей – на випадок можливої більш вигідної пропозиції.

Умови роботи були зрозумілими і чіткими, хоча дискусій між роботодавцями і селянами-наймитами точилося чимало, наприклад, на

кшталт розмірів снопа. Косарі отримували платню за кількість снопів. Зрозуміло, що від його товщини залежала кількість, а відповідно і плата. Вона була різною і залежала від низки факторів – урожайності року, кількості косарів, які пропонували свої послуги, щедрості господаря. Наприклад, в Ананьївському повіті хліб жали серпами і косили косами. Два косарі і 4 в'язальниці за день збирали збіжжя з площі в 1 десятину, тоді як серпом цю норму виконували 15 душ – по одній копійці на кожного. Плата за копу (60 снопів) – 30-40 копійок сріблом⁸⁴. Крім плати, косарів забезпечували їжею на весь період жнив. І не тільки косарів. Чимало було випадків, коли на жнива наймалися родинами. Всі члени родини працювали і отримували харчування. Таке ставлення до найманих працівників відповідало українській традиції, за якою наймитам – людям, які наймалися на роботу на рік, платили гроші, надавали харчування і одяг⁸⁵.

Така форма жнив мала традиційну назву "толока", але вона відрізнялася від звичайної сільської толоки. Насамперед складом. Це могли бути досвідчені косарі, які не перший рік наймалися на подібні роботи, а також молоді заробітчани, що тільки починали свою діяльність. До того ж, далеко не завжди колектив складався з односельців. Однак, основного принципу толоки – працювати колективно і нести колективну відповідальність за результат – дотримувалися всі.

Варто відзначити таку особливість. У російськомовному виданні, якими були "Записки..." і в яких етнічна приналежність учасників сільськогосподарського процесу вказувалась як виняток, часто-густо, щоб представити факт, явище, події більш переконливими, автори статей підкріплювали свої спостереження цитуваннями селян. Практично всі вони подані українською мовою, що опосередковано вказує: український селянин і був основною рушійною силою формування сільськогосподарської системи степової зони.

Робочий день розпочинався зі сходом і закінчувався із заходом Сонця. Під час жнив косарі вживали їжу п'ять разів на день, тоді як

⁸⁰ Гроссул-Толстой П.А. Вопросы и ответы о возделывании пшеницы... - С.137.

⁸¹ Там само.- С.134.

⁸² Камарницкий А. Сельско-хозяйственные обычаи [Текст] / А. Камарницкий // ЗИОСХЮР. - Одесса, 1855.- С. 242.

⁸³ Там само.- С.247.

⁸⁴ Гижицкий Н. О возделывании пшеницы... - С.6.

⁸⁵ Камарницкий А. Сельско-хозяйственные обычаи... - С.244.

зазвичай їли тричі – зранку, в обід і увечері. Перший раз снідали після виконання частини роботи. Потім обідали. Після обіду обов'язковий короткий відпочинок. Між обідом і вечерею – полудник. Вечеряли після закінчення роботи. Цікавими є спостереження щодо поділу доби українцями-заробітчанами. Добу селяни-заробітчани поділяли за положенням Сонця, а не на години. Півдня – Сонце в zenіті. Частини дня відповідали назвам вживання їжі: сніданок, обід, полудник, підвечірок, вечеря. Ніч також поділялася на частини: "перші півні прокричали", "другі півні прокричали"⁸⁶.

Працювали одним колективом, який називали "ручка". Ручку очолював один з косарів – досвідчений і умілий. Він задавав темп роботи. За ним у відповідному порядку йшли інші косарі. Ручкою також називали ділянку лану, на якій скошували збіжжя, наприклад, від сніданку до обіду чи від обіду до полудника.

Крім косарів, до складу толоки входили й інші працівники – в'язальниці; якщо косили траву, її згрібали громадильники. Залучали до роботи і підлітків (віком близько 14 років⁸⁷), які, працюючи з дорослими, не тільки отримували від них знання, а й напружували виробничі навички, виховували у собі відповідальність. Косарів вважали, у порівнянні з іншими, більш кваліфікованими працівниками. Вони отримували більшу платню, першими сідали до столу, і тільки їм до їжі подавали вино⁸⁸.

Косар отримував за день у середньому від 20 до 70 копійок сріблом, менше ті, що склали скирти, тоді як громадильник отримував удвічі менше, ніж косар⁸⁹.

Роботу починали із "закіску" – початку косовиці⁹⁰. Йдеться не про обряд, а приготування до роботи. Косарі клепали коси, демонстрували своє вміння володіти косою, а господарі краще, ніж в інші дні, пригощали.

Форму організації колективної праці на сільськогосподарських роботах вважали гуртовою і наголошували, що така організація роботи притаманна українцям: "... малорос любить

працювати гуртом (в громаді)"⁹¹. Це дійсно колективна праця, об'єднання людей для виконання певного обсягу робіт. Така форма організації громади доводила свою ефективність і цілком природно стала важливою складовою соціонормативної культури життєдіяльності сільської громади. Це не є класична українська толока, від якої вона відрізняється низкою важливих ознак. Традиційна сільська толока насамперед є формою колективної безкоштовної допомоги. До складу сільської толоки входили мешканці одного села чи навіть окремої його частини – кута, вулиці, магали, тоді як в описаному варіанті толока складалася з селян – вихідців з різних місцевостей. Це був колектив, сформований за професійними ознаками, його члени володіли відповідними вміннями і навичками і виконували специфічну роботу, тому і заробітна плата у косарів була найвищою.

Щоправда, традиційні трудові колективи також мали місце у цій же місцевості. І назву вони зберегли традиційну – толока. Особливо під час жнив, коли за короткий період потрібно було якомога швидше зібрати врожай: господар ниви готував смачні страви – варене, печене з салом і свининою, рибою, запрошував на толоку людей різних вікових груп – від дітей і підлітків до літніх жінок і чоловіків – для всіх знаходилась робота. Хоча і тут простежуються вплив нових громадських об'єднань – запрошували людей з сусідніх сіл⁹².

Роботу розпочинали з "обіду" – пригощання перед виходом у поле. Попрацювавши до обідньої пори, полуднали (обідали) і продовжували працювати до вечора. Після роботи вечеряли. "Подвір'я господаря підметене чисто... розстелені рядна, що замінюють столи; на них розставлені миски зі стравою, такою ж смачною, але більш різноманітною, ніж в обід. Починається вечеря: гості усілися хто як; господар або його люди пригощають їх горілкою, приправленою найщирішою гостинністю; наїдки швидко змінюються один на іншій.... Щойно закінчилася вечеря, як залунали звуки повного сільського оркестру: скрипки, цимбал та бубна. Молода кров закипіла, спритний парубок підхопив чорноброву дівчину і вихором закружляв з нею; за першою парою понеслася

⁸⁶ Камарницький А. Сельско-хозяйственные обычаи - С. 247.

⁸⁷ Там само. - С. 251.

⁸⁸ Там само. - С. 251.

⁸⁹ Там само. - С. 253.

⁹⁰ Там само. - С. 242.

⁹¹ Там само. - С. 257.

⁹² Там само. - С. 265.

11. Жнива у степу. 1920-ті роки.

друга, третя, десята. Всі танцюють, жартують, сміються, регочуть⁹³.

Таким чином, у середині XIX ст. у степовій зоні, у даному випадку – Буго-Дністровських степах, під час жнив використовували дві форми колективної праці – наймитство і традиційну толоку. Наймитство у жнива зберегло традиційну назву. Зростання ж обсягів робіт зумовило появу нової форми організації колективу, сформованого із представників різних місцевостей.

Після жатви у перших числах серпня снопи кіньми і волами звозили до місць обмолоту – на токи. Відстань – від 1 до 10 верст, іноді і до 18 верст⁹⁴. Користувалися возами так званого малоросійського типу, виготовленими винятково із дерева. Навіть колеса з широкими і тонкими ободами не мали залізної оковки. З 1850 року колеса таких возів почали замінювати на ковані, а дерев'яні вісі. на металеві⁹⁵. Завдовжки такий віз мав 1,5 сажень. Впрягали одну пару волів⁹⁶ чи коней. Перевозили в середньому 30-40 снопів кіньми і 60-80 снопів волами⁹⁷. На один віз навантажували 1-1,5 копи

снопів. При відстані в 1 версту оберталися 12 разів, 2 версти – 10, 3 версти – 8, 5 верст – 4 рази, 10 – 2 рази⁹⁸.

На току снопи складали у скирти та напівскирти і стоги⁹⁹. Скирта мала розміри приблизно 10 сажень завдовжки, 2 завширшки і 5-10 аршин заввишки. Скирту формували із 105 – 200 кіп¹⁰⁰. Щоб снопи не підгнивали, облаштували своєрідний фундамент з різноманітних матеріалів, навіть трави. Один з таких матеріалів трава – "курай", яка, до того ж, відваджувала мишей¹⁰¹.

У місцевостях зі складним рельєфом, крутими схилами до 1 – 2 верств, як в Ананьївському повіті, збіжжя скиртували в полі.

Іноді скирти стояли більше року. У прикордонних з лісостепом районах збіжжя молотили переважно впродовж зими, у степу намагалися завершити роботу в суху погоду влітку чи восени¹⁰² і продати зерно в Одесу до кінця навігації¹⁰³.

Збіжжя обмолочували на токах чи гарманах, облаштованих на присадибній ділянці чи на подвір'ї. Знаряддями молотьби і очищення зер-

⁹³ Там само.- С.266.

⁹⁴ Гроссул-Толстой П.А. Вопросы и ответы о возделывании пшеницы. ... - С.138.

⁹⁵ Шмидт А. Материалы для географии ... - С.43.

⁹⁶ Там само.- С.42.

⁹⁷ Гроссул-Толстой П.А Вопросы и ответы о возделывании пшеницы. ... - С.139.

⁹⁸ Гижицкий Н. О возделывании пшеницы. ... - С.6.

⁹⁹ Там само.

¹⁰⁰ Гроссул-Толстой П.А Вопросы и ответы о возделывании пшеницы. ... - С.142.

¹⁰¹ Там само.- С.141.

¹⁰² Там само.- С.169.

¹⁰³ Шмидт А. Материалы для географии ... - С.57.

12. Гарманування. 1920-ті роки.

на були ціп, гарманка, молотильна дошка, дерев'яна лопата, віник, решето¹⁰⁴. Кожне із знарядь мало свої переваги і недоліки. На молотіння ціпами селяни порубіжжя степу і лісостепу витрачали більше часу, зате залишались неушкодженими стебла, які використовували для вкриття жител і господарських споруд. У степу околотом дахи споруд не вкривали, тому не існувало потреби зберігати стебла для снопів. Тут користувалися здебільшого гарманкою, яку тягнули по розстеленому збіжжю коні чи воли (хоча кіньми молотили і в Ананьївському повіті)¹⁰⁵. Назви "гарман", "гарманка" (від тюркської "арман") схильє до думки про запозичення переселенцями цього знаряддя від ногайців, з якими українці перебували у тривалих взаєминах. Ймовірно, від болгар перейняли молотильну дошку з набитими крем'яними пластинами, яку вони називають "дікань".

Гарманку і молотильну дошку використовували у такий спосіб. До стовпа, вкопаного в центрі гарману, прив'язували довгою мотузкою пару коней чи волів з гарманкою. При переміщенню по колу мотузка накручувалась на стовп, притягуючи з кожним колом тварин до центру. Від центру рухались у зворотному напрямку. Обмолочували й кіньми. Восьмеро людей і сорок коней у суху погоду молотили 40-50 кіп¹⁰⁶, тоді як ціпом один селянин, за-

лежно від погоди, обмолочував від 30 до 55 снопів у день¹⁰⁷. Але обмолот ціпом вважали найбільш ефективним – у колосках не залишалося зерно¹⁰⁸.

Молотильну дошку тягнули по розісланому на гармані збіжжю коні чи воли. Проте молотильна дошка достатньо складна у виготовленні, а в роботі потребує спеціальних навичок і тому не набула особливого поширення. Та й такі знаряддя, як гарманки, ще в середині ХІХ ст. не використовували повсюдно, і для обмолоту збіжжя поміщики наймали "колоністів з катками"¹⁰⁹.

Очищали зерно від полови і соломи віянням – підкидали лопатою проти вітру. За день один селянин міг провіяти 5 четвертей зерна¹¹⁰. Або просівали через шкіряне сито. Сито використовували і для сортування зерна, розподіляючи його на дрібне і добірне¹¹¹.

Зерно зберігали у клунях, хлібних ямах¹¹².

За наступні півстоліття суттєвих змін у хліборобстві не відбулося як у Буджаку, так і Буго-Дністровських степах. У Буджаку на початку ХХ ст. землю розподіляли на орну і толоку. У селі Плахтіївка кожний власник виділяв із 10 десятин 2 десятини для толоки, або

¹⁰⁷ Там само.

¹⁰⁸ Там само.

¹⁰⁹ Шмидт А. Материали для географии ... - С.60.

¹¹⁰ Гроссул-Толстой П.А. Вопросы и ответы о возделывании пшеницы... - С.172.

¹¹¹ Шмидт А. Материали для географии ... - С.59.

¹¹² Гижицкий Н. О возделывании пшеницы... - С.7.

¹⁰⁴ Шмидт А. Материали для географии - С.43.

¹⁰⁵ Там само. - С.58.

¹⁰⁶ Гроссул-Толстой П.А. Вопросы и ответы о возделывании пшеницы... - С.170.

0,5 десятини на одного коня. Толокою користувалися до трьох років, після чого, за рішенням громади, створювали в іншому місці.

Традиційні форми хліборобства тривалий час практично не зазнавали суттєвих змін. У деяких господарствах культивация і металеві плуги з'явилися тільки на початку 1900-х років, як і пар¹¹³. Особливо у Буджаку, де земля знаходилась у приватній власності до Другої світової війни. Кожному першопоселенцю села Плахтіївка, наприклад, виділяли 25 десятин землі. Наділ складався із окремих ділянок – "отрубів", які знаходилися в різних місцях, оскільки з часом землею дарували, продавали, обмінювали.

Дітям після одруження батьки дарували чи купували садибу, землю, крім найменшого сина. Він, за сільською традицією, залишався разом з батьками, і батьківська садиба переходила йому у спадок¹¹⁴. Державної землі для продажу населенню не було. Ілюстрацією традиції забезпечення землею дітей є родина Талавіри із села Плахтіївка, яка складалася із батьків, чотирьох синів і чотирьох доньок. Вони отримали земельну спадщину від діда. У кінці XIX – на початку XX ст. він мав 24 десятини¹¹⁵ землі, яку отримав від влади як переселенець. Тоді йому "нарізали" 25 десятин, як і всім, хто поселявся на новому місці. Із невідомих причин одну десятину він втратив, ймовірно, продав. Кожному синові дав по 2 десятини¹¹⁶. Старшому у 1924 році купив хату разом з присадибною ділянкою поруч (город в город). У цей час можливості для купівлі землі, робочої скотини, господарського реманенту, житла були особливо сприятливими, оскільки багато плахтіївців від'їжджали на заробітки до США, тому активно спродували землю, будівлі і майно. Пізніше старший син купив ще декілька ділянок¹¹⁷ і мав 10 десятин землі. Іншому синові батько також купив у емігрантів до Америки хату неподалік.

¹¹³ Етнографічні та фольклорні матеріали, зібрані Стельмахом Г.Ю. під час експедиції до колгоспу імені Будьонного Березівського району Одеської області 1949 року // АНФРФ ІМФЕ, ф 14, оп. 5, спр. 79.

¹¹⁴ Вартість землі залежала від якості, місцезнаходження.

¹¹⁵ 1 десятина дорівнювала 1,2 га.

¹¹⁶ Донькам, що виходили заміж, батько дарував придане - 1 десятину землі.

¹¹⁷ Земельні ділянки плахтіївців тільки на період заселення були цільними, потім вони склалися з декількох "отрубів", що знаходилися у різних місцях, оскільки купувалися у різних власників.

1933 року він купив ще одному синові "нарізну ділянку", яку перепродували. Никифор Талавіра, як найменший, що доглядав батька і матір, мав 12 десятин (2 – подарунок батька і 10 десятин, що належали батькові). Це була родина середнього достатку – Никифор Талавіра з батьком тримав 2 корови, приплід від них, чотирьох коней, 25 овець.

Хліборобство у Плахтіївці було основним видом господарської діяльності. Поле засівали пшеницею, ячменем, житом. Із озимих сортів пшениці сіяли "газманку", "білокору", а із ярових – "вульку", "арнаут"¹¹⁸. Озиму пшеницю сіяли у жовтні-листопаді, ярові – у квітні. Вперемішку сіяли пшеницю і ячмінь чи жито. Таку суміш називали "суржик" із борошна якого випікали хліб.

Особливих відмінностей у знаряддях, технології обробки землі у степу і південній зоні лісостепу не простежується. Зокрема, на Кодимщині орали землю плугом, рихлили однозубим ралом з однією ручкою. В рало впрягали в коня чи вола, крім рихлення, ним ще робили борозни, грядки. У 1920-х – 1930 роках ралом користувалася досить велика кількість господарств¹¹⁹.

У плуг запрягали від 1 до 4 волів, коней і навіть корів¹²⁰. Використовували драпаки (рама, у вигляді гострого трикутника, до якої прикріплені металеві "зуби"). Після обробки драпаком поле боронували і засівали зерном¹²¹. Для збереження вологи і прискорення пророщування зерна засіяне поле утрамбовували котками¹²².

Сіяли зерно по зораному полю традиційним способом – із лантуха. Для зручності верхній і

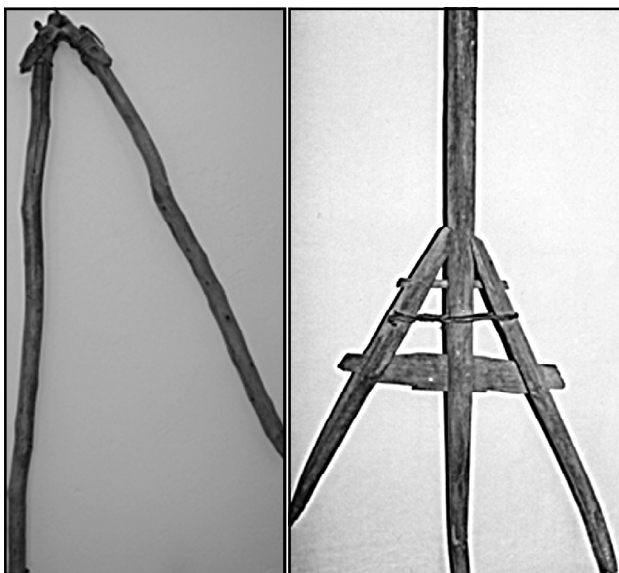
¹¹⁸ Записано зі слів: Пономар Агафії Іванівни, 1932 р. н., с. Плахтіївка Саратського р-ну Одеської обл.; Талавіри Степана Никифоровича, 1933 р.н., с. Плахтіївка Саратського р-ну Одеської обл.

¹¹⁹ Записано зі слів: Стратулат Григорія Омеляновича, 1920 р.н., с. Лабушна Кодимського р-ну Одеської обл.; Бородичка Андрія Артемовича, 1915 р.н., с. Лабушна Кодимського р-ну Одеської обл.; Гуцола Леоніда Юхимовича, 1931 р.н., с. Лабушна Кодимського р-ну Одеської обл.

¹²⁰ Записано зі слів Осипенко Євгенії Семенівни, 1941 р.н., с. Антонюки Миколаївського р-ну Одеської обл.

¹²¹ Записано зі слів Непом'ящої Марії Іванівни, 1913 р.н., с. Олексіївка Миколаївського р-ну Одеської обл.

¹²² Записано зі слів Василенко Євгенії Василівни, 1926 р.н., с. Новопетрівка Миколаївського р-ну Одеської обл.; Свотдій Олександри Василівни, 1922 р.н., с. Лабушна Кодимського р-ну Одеської обл.; Горбешко Віри Корніївни, 1927 р.н., с. Лабушна Кодимського р-ну Одеської обл.

13. Ціп і вила. Село Баштанків
Кодимського району.

14. Граблі. Село Першотравневе Ізмаїльського
району. Фото автора.

нижній кінці лантуха, в який насипали 30 – 50 кг. зерна, зв'язували мотузкою і перекидали через плече. Чоловік ішов по ріллі і рівномірно розкидав зерно перед собою.

У степу у селі Плахтіївка збіжжя косили косями, снопи не в'язали, за винятком 1948 року, коли його обмолочували колгоспною молотил-

кою. Тоді жінки за косарями в'язали снопи, зв'язували їх "папороттю". Але традиційно скошене в степу збирали 3-х, 4-х і 6-ріжковими вилами, граблями¹²³ і складали у невеликі купи – "збивали на копиці", де воно сохло впродовж 10 -15 днів.

На півночі Одещини в'язали снопи і складали у "клані", "кісьори", "копи". (Копа – 60 снопів)¹²⁴. Для обмолоту звозили до току, облаштованого між житлом і присадибною ділянкою. Для цього використовували спеціальний віз – "гарбу" з високими решітчастими бортами завдовжки в 4 метри і заввишки – 1,5 метри¹²⁵.

Починали роботу вдосвіта або навіть і вночі, привозили гарбу збіжжя. Ще одну гарбу збіжжя привозили увечері, коли колоски стають вологими і зерно не осипається. Часто не вистачало тяглових тварин, тому для транспортування використовували навіть корів, а кіньми гарманували.

Не зазнали змін і способи обмолоту. Як і раніше, використовували гарман. Будували його традиційним для населення Буджака способом. Розчищений майданчик заливали водою, зволожену поверхню посипали подрібненою соломною – січкою або половиною і трамбували кам'яним котком. Повторювали декілька разів. Поверхня перетворювалась у солом'яний майданчика і обмолочене на такому току зерно не мало сторонніх домішок, які погіршували борошна¹²⁶. Так будували гарман не тільки у Плахтіївці, а й в інших українських селах¹²⁷ Буджака і Побережжя.

Гарманку по збіжжю тягнула пара коней. На відміну від розповсюдженого у Буджаку спо-

¹²³ Записано зі слів Артюх Валентини Григорівни, 1926 р.н., с. Настасіївка Миколаївського р-ну Одеської обл.; Осипенко Євгенії Семенівни, 1941 р.н., с. Антонюки Миколаївського р-ну Одеської обл.

¹²⁴ Записано зі слів Антончук Валентини Прокопівни, 1935 р.н., с. Лабушна Кодимського р-ну Одеської обл.; Городиського Іллі Порфіровича, 1910 р.н., с. Лабушна Кодимського р-ну Одеської обл.; Швець Євгенії Миколаївни, 1927 р.н. с. Лабушна Кодимського р-ну Одеської обл.; Євтодій Олександрі Василівни, 1922 р.н., с. Лабушна Кодимського р-ну Одеської обл.; Горобешко Віри Корнійвни, 1927 р.н. с. Лабушна Кодимського р-ну Одеської обл.

¹²⁵ Записано зі слів Талавіри Дмитра Федотовича, 1931 р.н., с. Плахтіївка Саратовського р-ну Одеської обл.

¹²⁶ Записано зі слів Бойко Олени Михайлівни, 1939 р.н., с. Плахтіївка Саратовського р-ну Одеської обл.

15. Коток і гарманка. Село Десантне Кілійського району. Фото автора.

собу прив'язувати коней з гарманкою до стовпа, вкопаного в центрі току, плахтіївці здебільшого користувалися іншим способом. У центрі гарману стояв чоловік, який тримав у руках мотузку і керував переміщенням коней¹²⁸.

Для гарманування збіжжя використовували спеціальний реманент: два котки (один з плоскою поверхнею, інший з ребристою – гарманка), дошку для гарманування, яку називали "гарманова дошка" (15-16). Розміри такої дошки завширшки приблизно 1,0 x 1,5 м (17-18).

Нижню, робочу, площину дошки "набивали" соломорізами – крем'яними пластинами, які під час руху вибивали зерно із колосків, різали соломі на січку.

Розстелене збіжжя ущільнювали катком з плоскою поверхнею, потім обмолочували ребристою гарманкою і різали соломі гармановою дошкою. За весь час гарманування збіжжя 3-4 рази перевертали для більш якісного вибивання зерна із колосків. Це була важка і клопітка робота. За день обробляли дві гарби збіжжя і намолочували 1 – 2 тонни зерна.

Зібравши соломі, зерно у вітряний день провівали, підкидаючи його лопатою. Німці у Буджаку для цього використовували спеціальний механізм – віялку. Згодом такий пристрій активно використовувався і українцями. У селі Плахтіївка віялок було достатньо, тому у передвоєнний час мало хто очищав зерно від соломі і полови лопатою.

Зерно зберігали насипом на довгому (житло і господарські приміщення знаходилися під одним дахом) горищі.

Чи не кожний у селі мав "жерн", "жорна"

128. Записано зі слів Талавіри Степана Никифоровича, 1933 р. н., с. Плахтіївка Саратовського р-ну Одеської обл.

16. Гарманка. Фото автора.

(19-20). Пристрій мав вигляд закритої конструкції в середині якої оберталися в різні боки два кам'яні диски. Зверху у жорна засипали зерно і мололи борошно.

Мололи борошно і вітряними млинами – "вітряками" (21). У Плахтіївці їх було п'ять¹²⁹.

Вітряк ставили на вісь – глибоко вкопану в землю товсту дерев'яну колоду. Всього 2-3 чоловіки при необхідності обертали його у потрібному напрямку. Працювали вітряки впродовж усього року, а у вітряну погоду і вночі. За день у середньому мололи 200-300 кг борошна. Вітряки знаходилися у приватній власності, і ними користувалися ще у 1950 – ті роки, але з організацією колгоспів експлуатацію вітряків припинили.

У Буго-Дністровському степу використовували ціп – знаряддя із двох палиць, з'єднаних шкіряним ремінцем¹³⁰ (13). Молотили тут і за допомогою гарманок.

Обмолочене на гармані збіжжя провівали, підкидаючи його лопатою, чи сипали з відра у вітряну погоду¹³¹, потім просівали через сито¹³².

¹²⁹ Записано зі слів: Кобиленка Івана Петровича, 1934 р. н., с. Плахтіївка Саратовського р-ну Одеської обл.; Вустян Анастасії Олександрівни, 1927 р. н., с. Плахтіївка Саратовського р-ну Одеської обл.; Журавель Івана Трохимовича, 1938 р. н., с. Плахтіївка Саратовського району Одеської області; Чемериса Кирила Олександровича, 1933 р. н. Жебка Івана Трохимовича, 1923 р. н., с. Плахтіївка Саратовського району Одеської області.

¹³⁰ Записано зі слів Непом'ячої Марії Іванівни, 1913 р. н., с. Олексіївка Миколаївського р-ну Одеської обл.; Василенко Євгенії Василівни, 1926 р. н., с. Новопетрівка Миколаївського р-ну Одеської обл.

¹³¹ Записано зі слів Непом'ячої Марії Іванівни, 1913 р. н., с. Олексіївка Миколаївського р-ну Одеської обл.

¹³² Записано зі слів Осипенко Євгенії Семенівни, 1941 р. н., с. Антонюки Миколаївського р-ну Одеської обл.

17. Гарманова дошка.
м. Татарбунари. Фото автора.

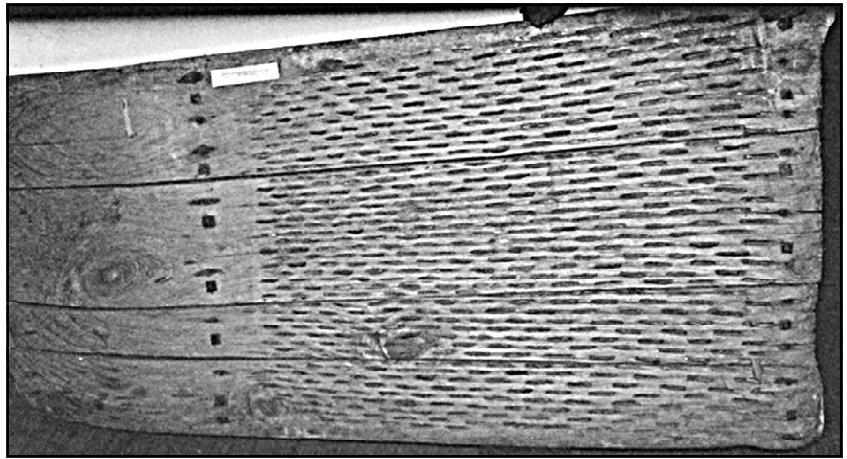

Фото18.
Гарманова дошка.
Село Першотравневе
Ізмаїльського району.
Фото автора.

19. Жорна, виготовлені з дерев'яних колод.
Село Баштанків Кодимського району. Фото
автора.

20. Жорна. Село Першотравневе Ізмаїльського
району. Фото автора.

У лісостеповому порубіжжі мололи зерно на борошно такого ж типу вітряними млинами, як і у Буджаку. Ю.Крашевський на околицях Балти і прилеглих територіях бачив їх у великій кількості. Завдяки інформації про вітряки з інших місцевостей він визначив особливості вітряків Балщини, вказуючи, що ці млини мали по шість-вісім і більше крил і, на думку дослідника, типологічно відносилися до турецьких чи східних¹³³. Зазначимо, що у першій половині ХХ ст. відомі вітряки тільки з чотирма крилами.

Особливого розвитку набуло млинарство у регіонах, багатих на збіжжя, і навіть, як не парадоксально, у місцевостях з невисокою врожайністю, наприклад, в долині Дністра. Як зауважив Е.Сіцінський, круті схили і кам'яниста земля створюють значні труднощі для селян¹³⁴, тому землеробство не забезпечувало в повній мірі населення хлібом. Наприклад, більша частина населення села Гидирим у кінці ХІХ ст. майже щорічно купувала зерно¹³⁵. Для часткового вирішення зернової проблеми селяни спеціалізувалися на переробці зерна на борошно. Будували млини, що приводилися у рух тваринами, водяні й вітряні¹³⁶. Тільки у Балтському повіті вітряки складали 57% від загальної кількості. Динаміка будівництва вітряних млинів вражаюча: до 20-х років ХІХ ст. – 1 вітряк, 20-ті роки – 14, 30-ті роки – 19, 40-ві роки – 63, 50-ті – 135, 60-ті – 302¹³⁷. Цей факт свідчить про помітний розвиток хліборобства, зростання обсягів збіжжя. Прізвисьце Мельник стає одним з найпоширеніших, зокрема, в селі Білочі. Носії цього прізвиська підтверджують, що їхні діди і прадіди займалися саме мірошництвом¹³⁸.

21. Вітряк у селі Будаї Кодимського району.
Фото автора.

Отже, опинившись у незвичних для традиційного господарства мовах, українці поставили перед вибором найоптимальнішої моделі хліборобства. Не можна стверджувати, що переселенцям із сусідніх зі степом губерній довелося докорінно змінювати традиційну систему. Новації стосувалися передусім сільськогосподарського календаря, впровадження чи удосконалення деяких знарядь, технології обробки ґрунту, системи сівообміну. Але навіть таких некардинальних перемін переселенці намагалися за можливості уникнути. Найпростіший спосіб – оселитися у місцевості, схожій за природними характеристиками до місць виходу. Адаптація розпочинається із найпростішого рішення – пошуку можливостей облаштування побуту і господарства відповідно до усталених традицій. І лише якщо такої можливості не існує, використовують інші варіанти. Так, на початку ХХ ст. українці із Гайсинського повіту Подільської губернії, переселившись до Башкирії, отримали для користування землі непридатні для хліборобства, натомість сприятливі для розвитку скотарства. Але традиційні землероби не стали змінювати господарські пріоритети і звернулися з клопо-

¹³³ Kraszewski J.I. Wspomnienia Odessy, Jedysanu i Budżaku- Т. 1. - С.111.

¹³⁴ Приходы и церкви Подольской губернии ... - С.17.

¹³⁵ Там само.- С.23.

¹³⁶ У Подільській губернії використовували млини двох різновидів - голландські і німецькі: одноповерхові (74%), двоповерхові (23%), трьохповерхові (3%). Заввишки вони мали 9 аршин, завдовжки - 7, завширшки - 6. Крила: завдовжки 8 аршин, завширшки - 2. Працювали вітряні млини до 40 років (4 місяці в рік). (Тихонов С.А. Мукомольное производство Подольской губернии [Текст] // Статистические сведения о Подольской губернии за 1865 и 1866 годы.- Б.г. - С.8, 18.).

¹³⁷ Тихонов С.А. Мукомольное производство Подольской губернии... - С.7.

¹³⁸ Приходы и церкви Подольской губернии ... - С.18.

танням створити їм умови для землеробства¹³⁹. У нашому степу подібні до умов, наприклад, Поділля, насамперед великі пойми річок, в низинах яких за тисячоліття накопичився змитий зі схилів потужний шар гумусу. Однак таких місць, звісно, не вистачало для великої кількості переселенців, які розселилися по степу (поєднували традиційну систему землеробства і досвід місцевого населення).

Переселенці кінця XVIII – початку XIX ст. сприйняли в степу поширену на той час перелогову систему, яку використовували місцеве населення – турки, молдовани і навіть скотарі-ногайці. Знали її і українці "Ханської України". Ті ж, хто намагався застосувати нетрадиційні для степу знаряддя чи моделі хліборобства, досить швидко переконувались у необхідності переходу до місцевих традицій. Наприклад, переселенці із Володимирської губернії у другій половині XIX ст. спробували обробляти землю звичною для них сохою, але пересвідчилися у її неефективності, взяли за малоросійський плуг¹⁴⁰.

Яскравою ілюстрацією одного із методів адаптації переселенців є запозичення досвіду і

знань місцевого населення. Так, державні селяни-росіяни села Плоске Тираспольського повіту для оранки цілини чи після залежу наймали молдован із сусіднього села Малаєшти з їхніми плугами і волами¹⁴¹. Виняток складають хіба що німці. Вони не сприйняли перелогову систему в її класичному варіанті, не залишали цілини, старих перелогів¹⁴².

Однак, за можливості традиційне і звичне залишалися без змін. Так, селяни, що прибували в степ на сезонні заробітки з регіонів, де поширеним знаряддям збирання збіжжя був серп, відмовлялися працювати косою, незважаючи на економічну вигоду¹⁴³. Цей показовий приклад є виразний і вказує на необов'язковість зміни традиції, навіть за матеріальної вигоди. Тобто, відсутність чинника примусу (економічного, соціального тощо) не призводить до кардинальних рішень, у даному випадку – щодо підбору і використання знарядь праці. Відхід від традиційної системи господарювання і опанування іншою, адаптованою до цієї місцевості, відбувається швидко, якщо виникає реальна загроза функціонуванню системи життєдіяльності.

¹³⁹ Лисенко П.С. Особливості мови села Івангород Давлеканівського району Башкирської АРСР [Текст] / П.С. Лисенко // Українці Башкирії: у 2 т. - Т.1. Дослідження і документи. - Київ - Уфа, 2011. - С.391.

¹⁴⁰ Шмидт А. Материалы для географии ... - С.39.

¹⁴¹ Там само.- С.43.

¹⁴² Там само.

¹⁴³ Там само.- С.56.

РОЗДІЛ 3.2.1

**Трансформація традиційної
системи вівчарства**

3.2. ТРАНСФОРМАЦІЯ ТРАДИЦІЙНОЇ СИСТЕМИ ВІВЧАРСТВА

В українському степу скотарство здавна існувало як основний вид господарської діяльності. З епохи неоліту велика і дрібна рогата худоба відомі місцевому населенню у доместикованому стані, а вже в енеолітичну добу скотарство перетворюється в ефективну систему економіки. Відтоді воно існувало як складова комплексного господарства землеробсько-скотарського населення або як окрема галузь, що розвивалася у формі рухливого скотарського господарства, яке і визначало специфіку культури степового населення, відмінну від культури осілих землеробів.

Питання про час появи рухливого скотарства як самодостатньої системи дискутується й досі. Розбіжність у датах достатньо суттєва – від IV до I тис. до н.е. Вона є наслідком недосконалості методики визначення форм скотарства, особливо тих, що впливають на формування характеру побуту (рухливого чи осілого способу життя), специфіку культури у цілому. Вирішення проблеми ускладнюється ще й тим, що причорноморський степ, хоча і більш сприятливий для розвитку скотарства, придатний і для землеробства, яке, втім, тут завжди існувало, щоправда, як низькорентабельний вид господарської діяльності. Тому ще з епохи енеоліту – бронзи у Північно-Західному Причорномор'ї населення практично кожної археологічної культури прагло до ведення комплексного господарства на основі землеробства і скотарства, адже у випадку неврожаю раціон харчування забезпечувало скотарство, а коли з тих чи інших причин гинули домашні тварини, люди виживали завдяки продуктам землеробства.

Співвідношення землеробства і скотарства у комплексному господарстві може бути паритетним чи скотарство домінувало над землеробством і навпаки. Але у тому чи іншому варіанті скотарство розвивалося у формах: напівкочовій, відгінній, приселищній. Напівкочова, як і кочова, формує відповідний тип господарства і побуту – рухливий. Ознаки рухливого скотарства у Північно-Західному Причорномор'ї простежуються у III тис. до н.е. Відсутність на значній території поселень за наявності численних курганних могильників з дитячими похованнями підтверджує таке припущення.

Рухливий спосіб життя можливий за умов розведення тварин, спроможних долати значні відстані. Вівці і кози, порівняно з іншими домашніми тваринами (наприклад, великою рогатою худобою), краще пристосовані до степових умов. Вони знаходять достатньо трави влітку, невибагливі до кормів у взимку. Дрібна рогата худоба, як свідчать остеологічні залишки, складала значну частину домашнього стада навіть мешканців поселень (довготривалих, а не сезонних) усатівської культури (Усатове, Маяки)¹. Отже, вівчарство, як основа скотарства, з тих часів у краї не втрачало своєї важливої функції постачальника молока, м'яса, вовни. Після ногайців – останніх класичних скотарів північнопричорноморського степу в XVI – XVIII ст. – скотарське господарство активно розвивали болгари, гагаузи, молдовани. Тому українці, переселившись у степ, опинились у середовищі населення з глибокими скотарськими традиціями і достатньо швидко реорганізували систему вівчарства. Воно стало не тільки важливою складовою господарства, але й репрезентувало комплекс контамінації власних традицій і запозиченого досвіду. Що ж змінилося у вівчарстві українців?

Зміни відбулися в організації системи випасу, догляду за тваринами, механізму розподілу молока, виготовленні молокопродуктів. Зрештою, вівчарство стало однією з провідних галузей господарської діяльності.

Традиційне вівчарство українців не досліджувалося, хоча стало предметом уваги з першої половини XIX ст. У цей час північнопричорноморський степ знаходиться в стані активного господарського освоєння, вивчається і поширюється через різноманітні видання у формі окремих статей чи узагальнюючих праць досвід розвитку галузі. Щоправда, переважна більшість матеріалів відображає новітні на той час методи організації тваринництва поміщиками. Відомостей про традиційне вівчарство в таких публікаціях обмаль. Їх наводять, як правило, для порівняння, з метою демонстрації переваги капіталістичного способу виробництва.

¹ *Кущнір В.Г.* Господарство і побут населення Південно-Західної України в епоху розпаду первісного суспільства... – С.117-149.

Повіт	Коней		Домашньої рогатої худоби		
	Упряжних	Лошат	Волів	Корів	Овець
Балтський	2944	2346	13515	18176	28591

Брак інформації про традиційне вівчарство частково компенсовано матеріалами польових досліджень. Такий підхід правомірний, оскільки загальновідома консервативність форм традиційного скотарства, їх сталість протягом тривалого часу.

Звісно, українці займалися вівчарством і до переселення, але в значно менших масштабах. У прикордонних районах степу і лісостепу (Балтський повіт) на початку XIX ст. поголів'я овець було меншим, ніж поголів'я великої рогатої худоби (табл.4), що є типовим для осілого господарства, та й займалися вівчарством переважно молдовани². Але в степу ситуація кардинально змінювалась.

Якщо, наприклад, у задунайських переселенців овець налічували 118 862 голів, рогатої худоби 49 002 голів, коней 14 923 голів, то у "польських" переселенців овець було 3830 голів, рогатої худоби 10 501 голів, коней 2 104 голів. У розрахунку на одну людину у групі колоністів виходило у середньому по 7,5 овець, 3,1 голів рогатої худоби і 0,8 коней. В іншій групі – по 1,3 вівці, 4,2 голів рогатої худоби³. Та, потрапивши у степ, практично все населення, незалежно від регіону переселення (Лісостеп, Полісся), традицій, змінювало пріоритети, орієнтуючись на вівчарство як на найбільш оптимальну модель скотарства, пріоритетний напрямок в економіці степу, що і відзначали під час подорожей мандрівники. "Скирт зовсім не видно, зате величезні табуни коней". "Овець доти ми не зустрічали майже"⁴.

² Карачківський М. До історії Поділля початку XIX в. - С.19.

³ Статистическое описание Бессарабии собственно так называемой, или Буджака с приложением генерального плана его края, составленного при гражданской съёмке Бессарабии производившей по высочайшему повелению размежевание земельной на участки с 1822 по 1828-й год. [Текст] - Аккерман, 1899. - С.91.

⁴ Kraszewski J.I. Wspomnienia Odessy, Jedysanu i Budżaku- T. 1. - С.146.

Уже в середині XIX ст. в Бессарабії дрібна рогата худоба складала переважну більшість⁵. У першій половині століття кількість поголів'я зростала: у 1815 році нарахувалося 461,8 тис. голів овець, у 1835 – 556,4 тис., на початку 40-х років – 890 тис⁶. Кількість поголів'я на десятину землі в Бессарабії була у 2-4 рази більше, ніж у Подільській губернії⁷.

Домінування дрібної рогатої худоби збереглося і в XX ст. На той час процес адаптації вівчарства українців завершився, і воно не втратило характеризуючих основних його ознак принаймні до 60-х років минулого століття.

Овець мав майже кожний господар. Заможні селяни – десятки і навіть сотні, але переважна більшість селянських родин мала 5 – 30 голів⁸. Наприклад, у селі Баштанівка у 1960-ті роки кожна родина тримала 6 – 12 овець⁹.

В отарі їх розпізнавали за спеціальними мітками. Кожний господар мав знак власності, яким позначав своїх тварин. Це міг бути відбиток на шкірі розпеченої залізної форми у вигляді кола, двох кіл, квадрата і т. п., дірка, напівколо, виріз у формі латинської літери "V". У середині XIX ст. використовували спеціальні клейма для клеймління ба-

⁵ Скальковский А.А. Взгляд на скотоводство Новороссийского края 1846 - 1848. [Текст] / А.А. Скальковский - Б. м. Б. г. - 65 с.; Статистическое описание Бессарабии... - С.110.

⁶ Зерцалов С.В. Степное скотоводство в Новороссийском крае, его прошлое и настоящее / С.В. Зерцалов // ЗИОСХЮР. - М., 1892. - С. 115 - 154.

⁷ Мещеряк И.И. Развитие тонкорунного овцеводства в Буджаке в 1808 - 1856 годах [Текст] / И.И. Мещеряк // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. - Минск, 1964. - С. 58-71.

⁸ Записано зі слів Вустян Анастасії Олександрівни, 1927 р. н., с.Плахтіївка Саратовського р-ну Одеської обл.; Кобиленка Івана Петровича, 1934 р. н., с.Плахтіївка Саратовського р-ну Одеської обл.; Чемериса Кирила Олександровича, 1933 р. н., с.Плахтіївка Саратовського р-ну Одеської обл.

⁹ Село Баштанівка Татарбунарського р-ну Одеської обл. Польові дослідження автора у 2004 році.

ранів (на рогах)¹⁰. У Татарбунарах у вусі вівці робили дірку, розріз, вставляли кільце з м'якого металу¹¹. На вусі тварини могло бути два – три вищупи. Якщо варіантів знаків не вистачало, робили вищупи на двох вухах. У 1960-1970 роках використовували двосторонні алюмінієві шайби. Знаки власності залишалися за родиною, і їх традиційно передавали наступному поколінню. Якщо син відокремлювався від батька і мав своє господарство, він міг доповнити знак додатковим елементом. Різниця у вищупах в українців і молдован, наприклад, в українсько-молдавському селі Баштанівка, не було¹². Хоча кожна сторона – молдавська і руська (ще й так молдовани у Баштанівці називають українців) мала свою отару. Таким чином, у селі було дві отари, хоча їх могло бути й більше, якщо поголів'я овець було великим.

Позначали овець фарбою, або ж прив'язували на шию тварин різноманітні пов'язки, дзвоники¹³. Мітили навіть ягнят спеціальною міткою.

3.2.1. *Породи овець. Форми утримання тварин у зимовий і літній період.*

У середині XIX ст. населення степу тримало овець місцевої породи і завезених. Із місцевих на півдні відомі вівці так званої волоської породи. Вони добре адаптовані до місцевого клімату, давали грубу і довгу вовну, багато сала і смачного м'яса. Покращений вид волоської – цигайська вівця¹⁴, також невибаглива і звична до місцевого клімату, давала добру вовну, м'ясо і молоко. Овець цієї породи мали практично всі переселенці регіону. Популярними також були вівці породи "пипе". Крім вовни високої якості, від них отримували багато молока, сала. Від овець породи "албанець" мали

більше, ніж від інших, молока і чорного кольору смушки¹⁵.

У різних природно-географічних умовах вимоги до утримання овець майже однакові: тваринам потрібно достатньо корму і сухе, захищене, насамперед від вологи, приміщення.

Нам бракує достатньої інформації про облаштування приміщень у XIX ст. для утримання овець взимку. Натомість у сучасних спорудах збереглося чимало елементів, що не зазнали змін з XIX ст. У степу у другій половині XIX вівчарні будували із різних матеріалів: каменя-вапняку, хворосту чи очерету, обмазаного глиною. Вкривали двосхилий дах таких вівчарень очеретом чи соломою. Інколи будували вівчарні у вигляді куреня заввишки до 4-х сажень, вкритого також очеретом чи соломою¹⁶. У степу, далеко від поселень існували облаштовані огорожі ("загони") для утримання овець. Їх використовували, наприклад, під час негоди, за потреби тримати овець певний час на одному місці. Під очеретяним навісом облаштовували ясла. Якщо не було дощу чи снігу, корм тваринам розкидали по площі обори, оскільки вівцям важче брати його з ясел¹⁷.

Один із варіантів вівчарні знаходимо в селі Ройлянка. У першій половині XX ст. її будували на "сохах". Стовбури дерев з природною розвилкою вкопували у землю посередині будівлі. Із жердок, брусів робили "вишки" і вкривали "драницею" (солома чи з бур'яном солома), але переважно "куликами" (маленькі снопи із соломи, зв'язані при корені) і "китицями" (маленькі снопи з соломи, зв'язані при колосі)¹⁸. Сучасні вівчарні в селі Райлянка мають двосхилий дах на "кроквах". Підлогу у вівчарні залишали земляною.

За надмірно холодної погоди приміщення додатково утеплювали "загатою" – стіни обкладали "шумом" (зв'язані до купи сухі стебла кукурудзи), старою соломою, листям¹⁹.

¹⁰ *Рейдемейстер [Г. Б.]* Руководство к тонкорунному овцеводству, для средней и южной полос России. Ч. 1 [Текст] / Григорий Богданович Рейдемейстер. // ЗИОСХЮР за 1857-й год. - Одесса, [1857]. - С. 22.

¹¹ Записано зі слів Колесника Івана Леонтійовича, 1934 р.н., смт. Татарбунари Одеської обл.

¹² Село Баштанівка Татарбунарського р-ну Одеської обл. Польові дослідження автора у 2004 році.

¹³ Записано зі слів Півторака Івана Михайловича, 1931 р.н., с. Райлянка Саратського р-ну Одеської обл.

¹⁴ *Скальковский А.А.* Взгляд на скотоводство Новороссийского края 1846 - 1848... - С.3; *Шмидт А.* Материалы для географии ... - С.226.

¹⁵ *Свиньин П. Б.* Описание Бессарабской области в 1816 году [Текст] / П.Б.Свиньин // ЗООИД. - Т.6.-1867. - С. 189-190.

¹⁶ *Шмидт А.* Материалы для географии ... - С.230.

¹⁷ *Дюмин Н.* Крестьянское овцеводство в южной части Приднепровья [Текст] / Н. Дюмин // ЗИОСХЮР. - 1899. - № 1. - С. 63-83; №2. - С. 34-48.

¹⁸ Записано зі слів Шаманської Тамари Іванівни, 1926 р.н., с. Забари Саратського р-ну Одеської обл.

¹⁹ Записано зі слів Долгієр Палагеї Логівни, 1922 р.н., с. Райлянка Саратського р-ну Одеської обл.

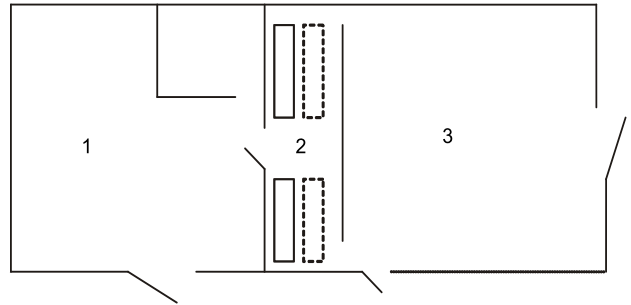
24. Оцарок. Село Платіївка Саратовського району. Фото автора.

Щоб вівчарня була сухою, регулярно обновлювали солом'яну підстилку або утрамбовуванням соломи створювали товстий солом'яний "матрац", який добре вбирав вологу²⁰.

Огороджену частину ділянки біля вівчарні райки (мешканці села Райлянка) називають "вівчарня з двором"²¹. Взимку в такому дворі вівці іноді і ночували.

У вівчарнях деяких райків існував ритуальний куток, де на прикріпленій до стіни полиці розміщували атрибути апотропеїчного значення. Для "домовика" тримали дзеркало, полотно червоного кольору, гроші, сіль. Тут же часто знаходилася стрітенська свічка, льон, проскурочка, свячена верба. До сволюка підвішували ворону або сороку. Захисну функцію виконував "настольник" – виріб з великоднього тіста. Для захисту від пожежі на стіну вівчарні інколи підвішували прикрашену вишитим рушником ікону²².

У літній період, тривалість якого у Буджаку 7 – 8 місяців, овець утримували у степу. За селом облаштовували місця, які мали різні назви: "оцарок", "струнга", "кошара" (22-26). Так, у Татарбунарах загін для утримання і доїння овець називали "струнга"²³, а в сусідній Плахтіївці казали "оцарок", "окол", "кошара"²⁴. Лексему "кошара" зафіксовано і в селі Трудове. Тут навіть початок літнього сезону визначено фразою "Вигоняємо у кошару", але доїли

Оцарок. Село Платіївка Саратовського району. План овець у "струнзі"²⁵ (25-26). Також утримували овець у кошарі, а доїли в "струнзі" у селі Шевченкове²⁶.

Таку розбіжність можна пояснити впливом на формування місцевої традиції чабанів, яких українці наймали на роботу. Вони походили із різних регіонів і були носіями у тому числі і регіональної термінології.

Кошари облаштовували на місцях утримання овець під час обідньої пори і вночі. У селі Баштанівка кошару будували громадою. Кожний приносив те, що мав: стовпи, ворота, сітку тощо. Місце тимчасового утримання тварин в обідню пору називають також "тирло". Але на тирлі не обов'язково споруджували кошару.

На відміну від назви, у розподілі площі особливих відмінностей не простежено. У селі Плахтіївка огорожену ділянку землі (споруда із "дручків" (стовпців), до яких прибивали довгі дошки) називали "оцарок". Назва "оцарок" походить від слова "царина", тобто земля, у нашому випадку – огорожена ділянка землі. "Оцарок" ділили на 3 – 4 секції: "загон" – місце утримання овець перед доїнням, "дойка" – місце для доїння овець, "вигон" – місце утри-

²⁰ Записано зі слів Бучки Івана Михайловича, 1929 р.н., с. Райлянка Саратовського р-ну Одеської обл.

²¹ Записано зі слів Бучки Ірини Іванівни, 1923 р.н., с. Райлянка Саратовського р-ну Одеської обл.

²² Записано зі слів Долгієра Павла Павловича, 1950 р.н., с. Райлянка Саратовського р-ну Одеської обл.

²³ Записано зі слів Колесника Івана Леонтійовича, 1934 р.н., смт. Татарбунари Одеської обл.

²⁴ Записано зі слів Талавіри Дмитра Федотовича, 1931 р.н., с. Плахтіївка Саратовського р-ну Одеської обл.

²⁵ Село Трудове Кілійського району Одеської області. Матеріали польових досліджень автора у 2004 році.

²⁶ Село Шевченкове. Матеріали польових досліджень автора у 2004 році.

26. "Струнга". Місце для доїння овець.
Село Плахтіївка Саратовського району.
Фото автора.

мування овець після доїння. Для захисту від сонця і дощу "дойку" перекривали соломою, очеретом і навіть черепицею чи шифером. Іноді для зручності 8 – 10 овець заганяли в невеличку за розміром секцію, що знаходилася в "загоні". Після доїння тварин випускали у "вигон".

Прикметна деталь у селах, наприклад, українсько-молдавських, кошари знаходилися на протилежних околицях поселення²⁷, але спостерігаємо, як результат акультурації, уніфікацію термінології.

Тримали овець в кошарі і в молдавському селі Новоселівка, на краю села. Вона також складалася з трьох частин: для утримування овець до доїння, після доїння ("окол"). Місце для доїння називають "струнга". Тобто кошара складалася з двох околів і струнги.

"Окол" для овець облаштовують і в молдавському селі Борисівка за 3-4 км від села. Він складався з трьох частин. В одній тримали овець до доїння, в іншій доїли (тут облаштовували три місця для доїння), у третій знаходилися вівці після доїння²⁸.

Біля дощатої кошари будували тимчасове житло для чабана – "колібу". Інколи у вигляді напівземлянки, якщо не було ґрунтових вод. Колібу вкривали дошками, травою²⁹.

Українцям села Першотравневе назва "оцарок" невідома. Тут кошару будували з очерету,

як і в сусідніх селах українського і румунського Придунав'я. Облаштовували у цій огорожі й навіс для захисту овець від сонця і дощу.

Кошара селян Першотравневого знаходилася у плавнях на відстані 4-6 км. від села. Там переробляли молоко і тримали все необхідне для виготовлення бринзи: тяг, стіл, посуд тощо. Далеко не всі господарі забирали молоко вчасно, особливо ті, які мали небагато овець і отримували мало молока, тому чабан одразу ж переробляв його на бринзу, яку віддавали йому як плату за роботу, якщо господар не мав грошей³⁰.

У літній період овець збирали (від 100 – 150 до 300 – 400 голів), як кажуть, наприклад у Плахтіївці, в інших селах, в "отару", або "кирт(д)", як кажуть, зокрема, в Татарбунарах³¹. Формувати отари з великої кількості овець не доцільно, оскільки збільшувався час на доїння, відповідно скорочувалось перебування тварин на пасовищах.

Організовували отари за локально-територіальним принципом. Мешканці вулиці чи кутка об'єднувалися, наймали чабана або випасали овець згідно встановленої черги³².

Заможні селяни формували отару тільки зі своїх овець.

Із настанням морозів чи випадінням снігу отари розформовували і овець тримали у хлівах садиб. Отари не формували навіть при сприятливій погоді взимку і можливості випасання, кожний господар доглядав своїх овець³³.

Кирдів чи отар було декілька залежно від кількості овець, але не менше двох. В одній об'єднували ялових овець і ягнят, в іншій – ярок і дойних³⁴. У селі Першотравневому в окремі роки в отарі знаходилося 800 – 900

³⁰ Село Першотравневе. Матеріали польових досліджень автора у 2004 році.

³¹ Записано зі слів Колесника Івана Леонтійовича, 1934 р.н., смт. Татарбунари Одеської обл. (працював два роки помічником чабана).

³² Записано зі слів Вустян Анастасії Олександрівни, 1927 р.н., с. Плахтіївка Саратовського р-ну Одеської обл.; Кобиленка Івана Петровича, 1934 р.н., с. Плахтіївка Саратовського р-ну Одеської обл.; Чемериса Кирила Олександровича, 1933 р.н., с. Плахтіївка Саратовського р-ну Одеської обл.

³³ Дюмин Н. Крестьянское овцеводство в южной части Приднепровья... - С.35.

³⁴ Записано зі слів Колесника Івана Леонтійовича, 1934 р.н., смт. Татарбунари Одеської обл.

²⁷ Село Баштанівка. Матеріали польових досліджень автора у 2004 році.

²⁸ Село Борисівка. Матеріали польових досліджень автора у 2004 році.

²⁹ Записано зі слів Кереу Єрмолая Микитовича, 1929 р.н., с. Новоселівка Саратовського р-ну Одеської обл.

голів. Тоді таку кількість овець доглядали 2 – 3 чабани³⁵. У селі Баштанівка чабан мав помічників для доїння. Постійно з чабаном знаходився струнгар (зазвичай – його син). Він пас тварин, а під час доїння допомагав доярам³⁶.

Професійний чабан з молдавського села Новоселівка Керує Єрмолай Микитович випасав отару чисельністю до 400 овець³⁷. Чабани піклувалися про підвищення своєї репутації кваліфікованого спеціаліста. Вони утворювали своєрідну касту, передавали своїм нащадкам секрети професійних знань і майстерності. Не випадково їх сприймали як людей з особливими рисами характеру, які формувалися в умовах відсутності повсякденного спілкування з людьми, тривалого перебування з тваринами.

3.2.2. Чабан.

Особливо на ранньому етапі адаптації вівчарства до степових умов українці, не маючи відповідного досвіду, користувалися послугами чабанів – представників етнічних спільнот з давніми традиціями скотарства. Прикметно, що плахтійвці називають людину, яка пасе овець, традиційним для лісостепу терміном "пастух", тоді як пастуха великої рогатої худоби – "вакар"³⁸. У сусідів українців – молдован чи румун – пастухів волів називають "боугарі". У молдавській Борисівці пастух овець – "чобан", а корів – "вакар"³⁹.

Скупі відомості про цих професійних вівчарів ХІХ ст. все ж дають можливість у діахронному зрізі простежити специфіку даної професії.

Чабани більшу частину року проводили у степу, далеко від жител, простонеба. Одяг носили із вовняних шкір: штани, куртка, кожух. Котігою – малоросійським возом, запряженим

волами, – перевозили похідне майно і начиння, житній хліб, кукурудзяне борошно, пшоно, сіль, кізяк тощо⁴⁰.

Отару у 2000 овець обслуговував колектив із 5 чабанів: отаман, 3 чабани, кухар. Обов'язково тримали біля себе собак. Вони підганяли овець, захищали їх від вовків, не допускали до отари незнайомих людей. Якщо у власника чи власників було декілька таких отар, відповідно було і декілька колективів. Із отаманів обирали головного вівчаря⁴¹.

У середині ХІХ ст. використовували форму випасу овець, яку згодом було втрачено. Йдеться про випас тварин у нічну пору. Звечора і всю ніч отара рухалась у напрямку до місця водопою. У післяобідню пору повертались у зворотному напрямку. Попереду отари йшов отаман, з боків – чабани, позаду – кухар з котігою і собаками. Коли отара зупинялась на тривалий час, наприклад, в обідню пору, котіга знаходилась у середині отари, а навколо отари – чабани з собаками⁴².

Умілих чабанів у Буджаку було чимало. Їх дійсно вважали висококваліфікованими спеціалістами, тому не випадково, особливо у Буго-Дністровському межиріччі, в кінці ХІХ ст. поміщики наймали чабанів переважно з Бессарабії⁴³. Цю давню традицію підтримували і розвивали не тільки родини, але навіть і села. Наприклад, село Глибоке вважали селом чабанів.

Чабанів наймали переважно тих, які добре себе зарекомендували у попередні роки. Їм без особливих вагань довіряли худобу. Інколи чабани проявляли ініціативу і перед початком літнього сезону пропонували свої послуги. Далеко не всі знаходили роботу, адже пропозицій було багато, а знаннями і навичками роботи з вівцями володів практично кожний господар і за необхідності обходився без допомоги чабана. У селі Борисівка традиційно кожного року запрошували іншого чабана, однак один і той же міг бути багато років, якщо сумлінно ставився до своїх обов'язків. Якщо ж вівці давали мало молока, на наступний рік запро-

³⁵ Село Першотравневе. Матеріали польових досліджень автора у 2004 році.

³⁶ Село Баштанівка. Польові дослідження автора у 2004 році.

³⁷ Записано зі слів Керує Єрмолая Микитовича, 1929 р.н., с.Новоселівка Саратовського р-ну Одеської обл.

³⁸ Записано зі слів Манзури Федори Іванівні, 1923 р.н., с. Плахтійка Саратовського р-ну Одеської обл.; Жебка Івана Трохимовича, 1923 р.н., с.Плахтійка Саратовського р-ну Одеської обл.

³⁹ Село Борисівка. Матеріали польових досліджень автора у 2004 році.

⁴⁰ Шмидт А. Материалы для географии ... - С.233.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само.

⁴³ Стельмах Г.Ю. Етнографія та фольклорні матеріали, зібрані під час експедицій до колгоспу ім. Будьонного. 1949 р. // АНФРФ ІМФЕ, ф. 14, оп. 5, спр.78-85.

шували іншого⁴⁴. У селі Глибоке чабаном наймали зазвичай односельця, якого добре знали. Однак, селяни щороку перед ним ставили високі вимоги і завжди мали претензії, вважали, що їхні вівці можуть дати більше молока, а старання чабана недостатні. Тому й самі чабани намагалися, щоб їх було декілька. Вони обирали старшого, який і ніс відповідальність за організацію випасу, справність околу, забезпечення організованої дойки, стрижки овець. Він наймав людей або справлявся зі своєю родиною. Тоді це була сімейна справа⁴⁵. У селі Глибоке старшому чабанові додатково могли дати один надой або додатково платили гроші.

Функції чабана різноманітні. Він мав знати овець всіх господарів, стежити за їхнім станом, вирішувати проблеми у разі їх виникнення, піклуватися про забезпечення овець кормом, дотримуватися рівномірної експлуатації пасовищ, вчасно і якісно доїти тварин, стежити за чистотою вовни (важлива умова високої її якості), стригти овець, виконувати відповідні профілактичні заходи, надавати допомогу пораненим вівцям, дизенфікувати рани, лікувати від хвороб, вчасно відлучати ягнят від овець. У випадку масового падежу тварин чабани попадали у складне матеріальне становище.

Чабан визначав оптимальні терміни і забезпечував сприятливі умови для злучки овець, щоб ягнята з'явилися у січні – лютому: тоді у 1,5 – 2 місячному віці на високоякісній весняно-літній траві до осені вони добре набирали вагу і легко переносили перше зимування.

Неякісна підготовка до злучки призводила до яловості овець. У високопрофесійного чабана яловість овець мінімальна або відсутня.

З чабаном укладалась угода на 7 – 8 місяців, поки вівці знаходилися на вигоні. Розраховувалися з чабанами за роботу грішми, вівцями, молоком, борошном, зерном. Отаман, який утримував чабанів і собак, двічі на рік мав від власників тварин по одній вівці з тридцяти і по два пуди борошна за кожну вівцю. Розрахунок здійснювали у квітні і на Дмитра. До того ж, на початку серпня упродовж двох тижнів отаман готував для себе і своїх чабанів бринзу

від 200-300 овець. Частину бринзи віддавав господарю⁴⁶. Чабанам могли платити фіксовану суму за кожну вівцю щомісяця або за весь сезон⁴⁷. У селі Борисівка "чобану" платили грошима і зерном. За дві вівці давали пуд жита чи кукурудзи, адже пшениця була дорогою⁴⁸. У селі Трудове за свою роботу чабан брав 0,5 чи 1 пуд зерна і 2 карбованці⁴⁹.

У селі Райлянка у 1930-50 – ті роки чабану платили грошима або пшеницею. У кінці сезону чабан збирав "кабалу" – своєрідну винагороду, крім щомісячної платні⁵⁰. Це була натуральна оплата ягнятами, зерном, продуктами та ін. Розмір кабали залежав від якості виконання роботи.

Реманент чабана специфічний: довгий ціпок (до 2-3 метрів) з гаком – "крлік", "кирлиг", "кірлік", "гирглига". Ним ловили тварину за задню ногу – при необхідності надання вівці допомоги чи при розподілі отари тощо⁵¹.

Мали ніж, ножиці для стрижки вовни⁵², мотузку для зв'язування ніг вівці у разі потреби транспортування чи обробки рани, "котігу(а)" (невеличкий віз на двох колесах) з магарем (віслюк)⁵³. Магарів раніше тримали тільки чабани. На котігах вони перевозили все необхідне для облаштування побуту у степу.

Використовував чабан і дзвоники для контролю руху отари. На ший вівці, що вела отару, прив'язував великий дзвоник з низьким звучанням; на інших овець – меншого розміру, з високим звучанням.

Незамінними помічниками чабанів були собаки. Володіючи відповідними знаннями, навчити собаку (найкраще з віку цуценя) ви-

⁴⁶ Шмидт А. Матеріали для географії ... - С.234.

⁴⁷ Записано зі слів Півторака Івана Михайловича, 1931 р.н., с. Райлянка Саратовського р-ну Одеської обл.

⁴⁸ Село Борисівка. Матеріали польових досліджень автора у 2004 році.

⁴⁹ Село Трудове. Матеріали польових досліджень автора у 2004 році.

⁵⁰ Записано зі слів Завелі Марії Михайлівни, 1921 р.н., с. Ройлянка Саратовського р-ну Одеської обл.

⁵¹ *Стельмах Г.Ю.* Етнографія та фольклорні матеріали, зібрані під час експедицій до колгоспу ім. Будьонного... // АНФРФ ІМФЕ, ф. 14, оп. 5, спр. 78-85; Село Баштанівка. Польові дослідження автора у 2004 році.

⁵² Записано зі слів Колесника Івана Леонтійовича, 1934 р.н., смт. Татарбунари Одеської обл.

⁵³ Село Баштанівка. Польові дослідження автора у 2004 році; Записано зі слів Керує Єрмолая Микитовича, 1929 р.н., с. Новоселівка Саратовського р-ну Одеської обл.

⁴⁴ Село Борисівка. Матеріали польових досліджень автора у 2004 році.

⁴⁵ Записано зі слів Чеботару Бориса Євгеновича, 1961 р.н., с. Глибоке Татарбунарського р-ну Одеської обл.

конувати потрібні команди можна достатньо швидко. Чабан Керує Є.М. за один сезон навчав виконувати команди: "назад", "кругом", "прямо". Собаки завертали, підганяли овець⁵⁴, навіть тих, які відійшли від отари, попереджували про наближення хижого звіра, охороняли житло. Собаки могли збирати отару до купи, знайти загублене ягня, загнати овець до вівчарні і т. ін. Чабан дуже цінував собак, ділився з ними їжею, місцем відпочинку у колибі.

Навіть без спеціальних навчань собаки поступово звикали до команд: якщо цуценя тримали з дорослою собакою, воно звикало до виконання відповідних дій.

Собаки чабана здійснювали великий обсяг роботи, щоденно долали десятки кілометрів, особливо при незадовільному стані пасовищ, коли отари протягом дня знаходяться у постійному русі і долають значні відстані.

3.2.3. Система випасу овець у літній період.

З настанням весни отари овець випасали на віддалених від поселень пасовищах. Навколо поселень у літній період заготовляли сіно. З наближенням зими овець випасали поблизу села, а вночі тримали у вівчарнях⁵⁵.

Під пасовища використовували поля під паром, після збирання збіжжя, плавні, луки, цілину⁵⁶. Найкращими вважали пасовища, наповнені пірієм, що знаходились на відстані 5-6 верст від берегів річок і 15-20 верст від моря⁵⁷. У весняно-літньо-осінній період овець випасали на вільних або непридатних для землеробства землях – "толоках" чи, як ще кажуть у селі Плахтіївка, – "царині". У деяких придурнайських селах, наприклад, у селі Першотравневе, влітку овець утримували і у плавнях⁵⁸.

Жорсткої прив'язки до календаря початку і закінчення сезону не існувало. Розпочинали сезон, як зійде сніг, настане тепло, і закінчува-

ли з першим снігом або з першими приморозками⁵⁹. У 1840 році, наприклад, 2 березня отари паслись у полі⁶⁰. Час вигону отари на пасовище залежав від погоди, але в селі Райлянка він традиційно припадав на Великдень, а закінчувався до дня Святого Дмитра (8 листопада), хоча і після цього свята овець випасали до настання морозів. Такого календаря дотримувалися не тільки українці. Початок сезону у молдован села Глибоке залежав винятково від стану травостою: розпочинали, зазвичай, на початку квітня, бувало, що й у травні, і завершували на Дмитра, а за відсутності снігу тримали овець у полі й у листопаді⁶¹. Закінчення сезону випасу на Дмитра властиве всім селам Буджака.

Для ефективного використання кормового ресурсу чабан у першу чергу використовував ковильно – типчаківі пасовища, на яких достатньо рано з'являється трава. У середині літа використовували пасовища на залежних землях, у другій половині літа овець пасли на стерні⁶².

У літній період пасовища, бажано ближче до води, розділяли на ділянки ("загони"). У кожному "загоні" овець випасали 5-6 днів і приблизно через 30 днів знову поверталися на пасовище першого "загону", на якому відростала трава⁶³. Приблизно таку систему використовували у регіоні і ногайці, які періодично змінювали ділянки випасу тварин, рухаючись за попередньо розробленим планом⁶⁴. У Північно-Західному Причорномор'ї вони прокладали маршрути сезонних переходів уздовж річок на площі 150 x 200 верст. За літо переко-

⁵⁹ Записано зі слів Колесника Івана Леонтійовича, 1934 р.н., смт. Татарбунари Одеської обл.; Кобиленка Івана Петровича, 1934 р.н., с. Плахтіївка Саратовського р-ну Одеської обл.; Небоги Федіра Павловича, 1937 р.н.с., с. Плахтіївка Саратовського р-ну Одеської обл.; Журавель Івана Трохимовича, 1938 р.н., с. Плахтіївка Саратовського р-ну Одеської обл.; Пономаренко Любові Петрівни, 1954 р.н., с. Плахтіївка Саратовського р-ну Одеської обл.

⁶⁰ Метеорологія. Земледельческие эпохи 1840 года... - С. 78.

⁶¹ Записано зі слів Чеботару Бориса Євгеновича, 1961 р.н., с. Глибоке Татарбунарського р-ну Одеської обл.

⁶² Записано зі слів Церковного Григорія Карповича, 1932 р.н., с. Райлянка Саратовського р-ну Одеської обл.

⁶³ Записано зі слів Гробовенка Василя Васильовича, 1948 р.н., с. Забари Саратовського р-ну Одеської обл.

⁶⁴ Кушнір В.Г. Письменные сведения о скотоводческом хозяйстве ногайцев... - С.114-115.

⁵⁴ Записано зі слів Керує Єрмолая Микитовича, 1929 р.н., с. Новоселівка Саратовського р-ну Одеської обл.

⁵⁵ Шмидт А. Материалы для географии... - С.228.

⁵⁶ Редеймейстер [Г. Б.] Руководство к тонкорунному овцеводству... - С.33.

⁵⁷ Жеремко А. Обзорение рек, почв и местоположений... - С.21.

⁵⁸ Село Першотравневе. Матеріали польових досліджень автора у 2004 році.

човували 3 – 4 рази. Відстань між стоянками складала 10 – 12 верст⁶⁵.

3.2.4. Організація доїння овець і розподілу молока.

Доїння овець здійснювали, як зазначалось, у підготовленій "струнці", в якій облаштували три – п'ять спеціальних місць для доїння: в землю вбивали по чотири кілки для фіксації відра (26).

Використовували два способи доїння – збоку і ззаду. Наприклад, у селі Райлянка, та й в інших українських селах, до сьогоднішнього дня застосовують так званий молдавський спосіб доїння – ззаду. На відміну від корови, у якої більший період лактації, вівця відвикає від доїння і не стоїть на місці, тому у деяких селах овець доїли тільки чоловіки, вони краще справляються з цією роботою.

Доїння здійснювалось у період лактації впродовж 120-170 днів. Найбільше молока отримували у другій декаді після окоту. За життя вівці удої підвищуються до п'ятого року лактації, а потім зменшуються до 100-120 г в день⁶⁶. У середньому одна вівця дає 200-300 грамів молока. Доїли двічі – вранці і увечері – чабан або самі селяни по черзі. Допомогали один одному. У селі Борисівка традиційно доїли 3 дояри – чоловіки.

На початку сезону визначали першу норму молока, яку отримувал кожний власник овець. Вона залежала не від кількості овець, а від продуктивності кожної. Оскільки обсяги надою молока впродовж сезону змінювалися, норми його отримання кожним власником овець періодично корегували. Для цього влаштували контрольний удою: "передойка", "контрольна передойка", чи "ряд" – так кажуть в українсько-молдавському селі Баштанівка⁶⁷, чи, як у селі Глибоке⁶⁸, у Татарбунарах⁶⁹, – "літровка". Таких передойок, наприклад, у селі Плахтіївка, було 3-4 в сезон. Під час передойки кожний господар надоює від своїх овець певну кількість молока.

⁶⁵ *Gouroff P.* De la civilisation de Tatars-Nogais dans la midi de la Russie Européenne [Текст] / par Gouroff. - Kharkof, 1816. - 122 p.; *Кушнір В.Г.* Письменные сведения о скотоводческом хозяйстве ногайцев ... - С. 114-115.

⁶⁶ Записано зі слів Балан Марини Логівни, 1939 р.н., с. Райлянка Саратовського р-ну Одеської обл.

⁶⁷ Село Баштанівка. Польові дослідження автора у 2004 році.

⁶⁸ Записано зі слів Чеботару Бориса Євгеновича, 1961 р.н., с. Глибоке Татарбунарського р-ну Одеської обл.

⁶⁹ Записано зі слів Колесника Івана Леонтійовича, 1934 р.н., смт. Татарбунари Одеської обл.

У еквівалентному відношенні двохсотграмовий стакан дорівнював одному відру. Це значить, що, надоївши п'ять стаканів молока, отримаєш його п'ять відер. Тому власник продуктивних овець міг в один день взяти молоко від усієї отари.

У селі Райлянка для отримання ранішнього чи вечірнього удою від усієї отари потрібно було мати 10 дійних овець. Господар 20 дійних овець отримувал ранковий і вечірній удою. Власник 5 овець ділив ранковий або вечірній удою також з власником 5 овець і т. п. Оскільки весняні надої були більшими і не всі встигали отримати молоко весняної пори, проводили жеребкування, щоб уникати конфліктних ситуацій.

У селі Першотравневе норму отримання молока встановлювали в інший спосіб. Визначали середньою норму молока на одну вівцю, і кожний господар отримувал стільки молока, скільки мав дійних овець. На відміну від інших сіл, тут не брали до уваги обсяг надою від кожної вівці. Передойку здійснювали після кожного кола. Молоко брали в "очерідь". 5 овець – один удою (наприклад, зранку) – це одна "очерідь". 10 овець – дві очеріди (зранку і увечері)⁷⁰.

У селі Десантне також кількість стаканів дорівнювала кількості відер молока. Отару пасли власники овець по черзі. Кожний із них пас овець (було і до 10 днів), поки не вибирав призначену йому норму молока⁷¹.

У селі Глибоке молдовани, відлучивши ягнят від овець, перед вигоном також встановлювали норму отримання молока кожним господарем. Для цього здійснювали "літровку" у співвідношенні 1,5 літра – 1 день. Однак цю норму збільшували або зменшували, залежно від пори року і чисельності поголів'я. При великій кількості овець в отарі норма літровки менша, щоб, наприклад, у весняний дощовий період усі власники овець встигли взяти максимальну кількість молока. Здійснювали літровку у вечірній час після повернення овець з пасовища. Кожний господар надоювал у галяти⁷² молоко від своїх овець, і від його кількості визначали кількість днів, уп-

⁷⁰ Село Першотравневе. Матеріали польових досліджень автора у 2004 році.

⁷¹ Записано зі слів Щирби Марії Тихонівни, 1922 р.н., с. Десантне Кілійського р-ну Одеської обл.

родовж яких він забирав молоко від отари. Цю відповідальну роботу контролював старший чабан, він стежив за дотриманням звичаєвих норм, адже траплялися випадки, коли дійних овець позичали у сусідньому селі на день літровки з метою збільшення обсягів надоєного молока. Літровка повторювалася по завершенню черги взяття удою кожним власником овець⁷³.

У селі Трудове передою також здійснювали по закінченню черги кожного кола. За п'ять стаканів давали одностенний удою молока від овець всієї отари. Якщо чабана не наймали, пасли овець по черзі, і пастух забирав весь удою за день своєї роботи⁷⁴.

3.2.5. Переробка молока.

Практично все молоко проціджували через вату або марлю і переробляли здебільшого на бринзу. Цей продукт зберігається тривалий час, тому заготовляють його у великій кількості. Кращим молоком для приготування бринзи вважається осіннє. Під осінь стає менше корму, зменшуються надої, але якість молока підвищується, воно густішає.

Технологія приготування бринзи у населення степової зони був майже однакова. Молоко підігрівали, додавали тяг. Тяг – необхідний компонент для виготовлення бринзи. Це шлунок ягняти віком 10-12 днів, яке вживало тільки молоко і ще не вживало сіна чи трави.

У селі Глибоке у шлунок ягняти інколи додавали коров'яче молозиво. Ягняті давали можливість вдосталь напитися молока, наповнити шлунок. До недостатньо повного додавали молоко і сіль. З такого шлунку отримували 200-300 гр. тягу.

Шматочки тягу розмочували у овечій сироватці чи воді, проціджували і додавали 1 столову ложку розчину на 4 відра молока. Двох тягів вистачало на сезон⁷⁵.

У селі Трудове ягня, яке ще не вживало іншого корму, крім молока, певний час тримали голод-

⁷² Галяти - відро, яке використовували для молока під час доїння овець. Воно мало своєрідну форму - зверху до низу не звужувалось, а, навпаки, розширювалось. Така форма забезпечувала більшу стійкість і мінімізувала можливість ненавмисного перевертання відра під час доїння вівці. Виготовляли їх із дерева сільські бондарі.

⁷³ Записано зі слів Чеботару Бориса Євгеновича, 1961 р.н., с.Глибоке Татарбунарського р-ну Одеської обл.

⁷⁴ Село Трудове. Матеріали польових досліджень автора у 2004 році.

⁷⁵ Село Борисівка. Матеріали польових досліджень автора у 2004 році.

27. Бринза у ворочку під дахом житла. Село Плахтіївка Саратовського району. Фото автора.

28. Варіння "вурди". Село Плахтіївка Саратовського району. Фото автора.

ним, щоб спорожнити шлунок, потім пускали до вівці напитись вдосталь молока. Шлунок за-солювали, сушили і розтирали у порошок. При приготування бринзи, як і в Глибокому, тяг розмішували на сироватці (овечій чи коров'ячій) і добавляли у молоко: на 4 відра молока – одну столову ложку тягу. Після 2 – 3 годин молоко "стягувалось", сироватку зціджували, бринзу клали під прес, а з сироватки, що залишалась, виготовляли вурду⁷⁶. Виготовляли її також за однаковою технологією. Наприклад, у селі Плахтіївка сироватку варили на вогні. З часом на поверхні з'являлася сирна маса білого кольору. Її проціджували через ворочок і використовували у їжу.

Яловичина не належить до традиційної їжі українців прикордонних зі степом територій. І навіть у степовій зоні, де українці, займаючись вівчарством, вирощували велику кількість поголів'я, споживання яловичини мінімальне. Смажене м'ясо баранини, курбан, каварму в українських селах Буджака стали вживати порівняно недавно. Наприклад, про популярну останніми роками у селі Плахтіївка страву з баранини – шурпу – Колесник І.Л., який у 1950-ті роки у сусідніх Татарбунарах працював два роки помічником чабана, навіть не чув. Українці розводили овець переважно для вовни і продажу м'яса⁷⁷.

При порівнянні вівчарства українців і сусіднього населення з більш давніми місцевими скотарськими традиціями, насамперед молдован, спостерігаємо чимало аналогій в базових компонентах, без яких його функціонування неможливе: організація форм утримання тварин у зимовий і літній період, тривалості сезонного літнього випасу, організації системи доїння, методиках визначення норми отримання власниками овець молока, технології виготовлення молокопродуктів. Знання і досвід запозичувалися українцями по-різному.

У деяких компонентах запозичення незначні або відсутні. Наприклад, в системі і термінології статевікового розподілу. У молдован села Глибоке вона багатоступенева і відображає структурну специфіку, починаючи від на-

родження вівці. Перший ступінь – "нел", "нелуц" – від народження до піврічного віку. "Міоріца", "міора" – молода вівця до окоту. Дорослу вівцю називають "уая", "нюар"; стару, беззубу вівцю – "бабана". Баранчик – "бербекуц", дорослий баран – "кирлан", але по досягненню статевої зрілості його називають "бербек". Безрогого барана називали "токан"⁷⁸. У селі Борисівка статевіковий розподіл такий: ялова – "серпі", ягня – "крлань", ягня до 2-3 місяців – "нел". Від 3-х місяців до року – "серпі", вівця після 1 року – "нюаре", баран – "бербек" – до 2-х років називався "неор" ("бербек-неор"), барана після 2-х років, якого запускали у отару для запліднення овець, називали "бербек".

В українців статевікова система розподілу овець не така розгалужена і запозичення від молдован у назвах, принаймні у досліджених селах, мінімальні. Так, у Татарбунарах овець розподіляли на недоїних – "ялова" вівця, вівця продуктивного віку – "вівця", вівця більше одного року з першим приплодом – "ніворка", молода вівця – "ярка"; "ягня"⁷⁹. Відповідно і кирдів овець було два – ягнята з яловими вівцями і ярки з доїними⁸⁰.

Назв щодо вікового розподілу баранів в українців Татарбунар не було, та й потреба в них невелика – на кирд із 100 овець вважали достатнім 2 баранів⁸¹, тоді як у селі Першотравневе в селянському господарстві тримали 10 – 12 голів овець і одного барана⁸².

У селі Першотравневе статевікова система також спрощена: ягня, ярка (до 1 року), матка, баран⁸³. У селі Трудове: "ягня" – до року, "ярка" – після року до ягніння. Після ягніння її називають "вівця"⁸⁴. Досить показовою є статевікова градація дрібної рогатої худоби в українсько-молдавській Баштанівці. "Ягня" – від народження до 3-х місяців. Від 3-х місяців до одного року – "ярка". (У Глибокому така назва відсутня). Від одного року – "вівця". Після п'я-

⁷⁸ Записано зі слів Чеботару Бориса Євгеновича, 1961 р.н., с.Глибоке Татарбунарського р-ну Одеської обл.

⁷⁹ Записано зі слів Колесника Івана Леонтійовича, 1934 р.н., смт. Татарбунари Одеської обл..

⁸⁰ Там само.

⁸¹ Там само.

⁸² Село Першотравневе. Матеріали польових досліджень автора у 2004 році.

⁸³ Там само.

⁸⁴ Село Трудове. Матеріали польових досліджень автора у 2004 році.

⁷⁶ Село Трудове. Матеріали польових досліджень автора у 2004 році.

⁷⁷ Записано зі слів Колесника Івана Леонтійовича, 1934 р.н., смт. Татарбунари Одеської обл.

того-шостого ягніння вівцю називали "бабана"⁸⁵. Ялову вівцю називали "старпа".

Отже, запозичень українцями термінології статевікової градації обмаль. Наслідки контамінації української і молдавської традиції вівчарства, особливо в українсько-молдавських селах, проявляються у періодичних змінах назв. Так, наприклад, у селі Глибоке огорожу для овець називають молдавською "стина", тоді як за часів, коли відсоток українців у селі був більшим, її називали "окол".

Однаковим терміном українці і молдовани називають місце для доїння овець – "струнга". Прикметно, що струнгою називають і щілину між двома передніми зубами у людини. Про таку говорили, що у неї є "струнга", тому їй буде таланити на овець. Розмаїта варіативність змісту лексеми у молдован дає підстави вважати місцем її походження молдавське середовище, звідки й відбулося запозичення українцями.

Отару овець у молдавському селі Борисівка і в українському селі Білолісся називають однаково – "кирд" овець.

Від молдован українці запозичили систему випасу тварин у літній період, утримання взимку, методику розподілу молока, його переробки.

Значна частина українців-переселенців виходила саме з порубіжних зі степом територій зі своєю моделлю традиційного господарства і вівчарства зокрема, тому цілком логічним є порівняння з системою вівчарства українців степу і порубіжної зони. Відмінності простежуються у небагатьох компонентах, але вони достатньо виразні й ілюструють наслідки адаптації цієї галузі господарства до іншого природно-географічного і етнокультурного середовища.

Вівчарство українців порубіжної (лісостепу і степу) зони розвивалося як допоміжний вид господарської діяльності. Овець випасали у спільній отарі, яка формувалася з овець магали чи кутка села. Отари формували весною, на початку березня, як тільки сховався сніг і з'являлася молода трава. Така форма випасу – "мензер(и)" – у літній період оптимальна для більшості селян, які не мали великої кількості поголів'я.

Кількість овець в родинях українців лісостепу Буго-Дністровського межиріччя незнач-

на. Зокрема, на Кодимщині не існувало потреби будувати спеціальні приміщення – вівчарні – для утримання великої кількості овець взимку і обори у полі – влітку. Прикметно, що в середині XIX ст. на Побережжі⁸⁶ і в степовій частині Херсонської губернії селяни випасали домашніх тварин поблизу сіл⁸⁷, тобто дотримувалися приселищної форми.

Взимку овець тримали у хлівах в межах садиби разом з іншими домашніми тваринами. Влітку вівці знаходилися в оборах, облаштованих біля хліва також у межах садиби. Спорудження літніх загонів на значній відстані від села не було поширеним явищем. Корму приселищних пасовищ цілком вистачало, і овець щоденно, причому, двічі – в обід і ввечері – приганяли в село для доїння і ночівлі. Чисельність поголів'я в отарах дійних овець – "мензур", "мензер" менша, ніж у степу. Пасли "мензер", як і "ялівник" (ялові і ярки), самі власники овець, по черзі. Чабанів не наймали. Кількість днів випасу отари визначали від обсягу надоєного господарем молока від своїх овець. Дотримувались співвідношення: 1 стакан молока (200 гр) – 1 день. Надоївши від своїх овець під час контрольного удою три стакани молока, господар пас отару три дні. У ці дні вівці знаходилися уночі в оборі його садиби, і три дні він залишав собі все молоко.

Спеціальних облаштованих місць, пристроїв для доїння не було. Овець доїли у спосіб "збоку". Для доїння запрошували родичів і сусідів – колективна допомога була обов'язковою⁸⁸.

Молоко переробляли на бринзу за технологією, як і в степових районах. Для цього використовували тяг, у технології приготування якого не було чогось особливого, як і в приготуванні із сироватки вурди, яку називають "жиндиця"⁸⁹. На Побережжі ще донедавна літні українці не їли баранини, хоч і тримали овець. Споживали тільки бринзу.

Отже, вівчарство українців на території від Побережжя до Чорного моря і дельти Дунаю

⁸⁶ Шмидт А. Матеріали для географії ... - С.23.

⁸⁷ Там само.- С.18.

⁸⁸ Записано зі слів Кушнір Наталі Стратонівни, 1926 р.н., с.Олександрівка Кодимського р-ну Одеської обл.; Маньковської Надії Аксентіївни, 1931 р.н., с.Круті Кодимського р-ну Одеської обл.

⁸⁹ Записано зі слів Маньковської Надії Аксентіївни, 1931 р.н., с.Круті Кодимського р-ну Одеської обл.

⁸⁵ Село Баштанівка. Матеріали польових досліджень автора у 2004 році.

функціонувало як значима і важлива складова комплексного господарства, але в різних формах, які є наслідком процесу адаптації до конкретного природно географічного та етнокультурного середовища.

Але його роль у господарстві у регіонах не однакова. У сприятливому для землеробства Побережжі вівчарство розвивалось як допоміжний вид господарської діяльності. Кількість поголів'я у селянських родин тут незначна. Овець випасали безпосередньо біля поселень (таку форму можна назвати "придомною", "приселищною").

У степовій зоні вівчарству, як постачальнику м'яса, молока і вовни, важливому джерелу фінансових і матеріальних доходів, приділялося значно більше уваги.

Великі площі пасовищ дозволяли нарощувати значну кількість поголів'я. Природні умови краю сприяли вирощуванню саме овець, а не великої рогатої худоби, утримування якої потребувало значно більшої кількості корму, навіть у літній період.

У степу переселенцям довелося внести суттєві корективи в організацію системи утримання овець. Однією із таких стала відгінна форма випасу в літній період, впровадження якої виникає за умов, якщо навколо села не вистачає корму для великої кількості поголів'я. Щоденне повернення з віддалених пасовищ в село стає неможливим. Така система відрізняється від придомної і потребує іншої організації праці.

Відгінна форма випасу тварин потребувала виконання цілої низки дій і нововведень. Вони не спонукали українців до винаходів – достатньо було запозичити нову для себе модель господарювання у сусідів – молдован, болгар чи гагаузів – традиційних вівчарів степу.

Важливу роль у цьому відіграли чабани, особливо у Буго-Дністровському межиріччі, де поширеною була практика найму чабанів-молдован. Їхні знання прямо чи опосередковано передавалися українцям, тому суттєвих відмінностей у вівчарстві українців і молдован мало. Такий же спосіб отримання знань і досвіду від чабанів використовували українці і у Буджаку.

Нововведення стосувалися, насамперед, опанування і застосування на практиці систе-

ми випасу тварин на літніх пасовищах, облаштування місця для утримання овець іноді на значній відстані від поселень. Поширеною для українців-переселенців у степу стала практика використання праці спеціально підготовлених людей – чабанів.

Разом з тим, не все українці запозичували. Прикметна деталь: магарів (віслюків) використовували тільки чабани, для українців села Баштанівка їхати на возі, запряженим магарем, вважалося за непристойне, принизливе⁹⁰.

Отже, перехід від приселищної до відгінної форми вівчарства здійснювався поступово. У самому ж степу форми утримання овець також еволюціонували. Фраза А.Скальковського, про вівчарство в степу "без обори"⁹¹ вказує, що воно у такій формі було поширеним до 1830-х років. Про випасання овець цигайської породи в Бессарабії, де нема зовсім критих кошар і де лише інколи облаштовували очеретяні щити для захисту від вітру і снігу, писав і М.Дерягин⁹². Заслуговує на увагу і повідомлення про вівчарство кінця XVIII століття мешканців Валахії. Вони розводили овець здебільшого для отримання молока, ніж вовни, і утримували їх на пасовищах весь рік, і лише час від часу приганяли до поселень для підгодівлі заготовленими сіном, соломною тощо⁹³. Тобто практика рухливого скотарства у напівкочовій формі у першій половині XIX ст. мала місце. Навіть у зимовий період з метою економії заготовленого сіна овець виганяли на пасовища. Причому, на далекій відстані від поселення. Відомі факти утримання овець під час хурделиці у загонах у степу⁹⁴, що підтверджує застосування елементів відгінної системи навіть у зимовий період.

Практично не зазнали трансформаційних змін у процесі адаптації такі сегменти галузі виробництва, як переробка молока, технології приготування молокопродуктів, система статевікового розподілу овець. В українців півдня лісостепу, степу і Дельти вона практично однакова, має менше ступенів, ніж, наприклад, у молдован.

⁹⁰ Село Баштанівка. Матеріали польових досліджень автора у 2004 році.

⁹¹ Скальковский А.А. Опыт статистического описания ... - Часть 2. - Одесса, 1853. - С.14.

⁹² Дерягин Н.Н. О цыгальском овцеводстве ... - С.122.

⁹³ Карра Ж. Л. История Молдавии и Валахии. ... - С.153.

⁹⁴ Шмидт А. Материалы для географии ... - С.234.

Таким чином, наслідки адаптації вівчарства українців достатньо суттєві. На ранньому етапі, який охоплював період принаймні до 30-х років XIX ст., українці мали можливість спостерігати напівкочове скотарське господарство місцевого населення, про яке згадували А. Скальковський, інші. Навряд чи сприйняли його одразу, насамперед українці "Ханської України". По-перше, не зважаючи на очевидну вигоду вівчарства як найоптимальнішої галузі у степу, традиційні землероби ментально не були готові до кардинальних змін, як і ногайці не змогли перетворитися в осілих землеробів, попри організаційну і фінансову допомогу царського уряду. По-друге, для рухливого (кочового, напівкочового скотарства) потрібна значна кількість поголів'я, насамперед дрібної рогатої худоби, достатньої для забезпечення харчовим ресурсом упродовж року. Збільшити до десятків поголів'я за короткий термін природним шляхом неможливо, а на купівлю овець переселенці, звісно, відповідних коштів не мали. Тому реальним для практичної реалізації став варіант розбудови у сте-

пу традиційного для землеробів комплексного господарства, але з посиленням ролі скотарства, зокрема вівчарства. В результаті сформувалася проміжна, між напівкочовою і приселищною (придомною), відгінна форма вівчарства. Але у перші десятиліття адаптації українці ще намагалися дотримуватися традиційного господарювання з приселищним вівчарством, однак низька рентабельність землеробства змушувала збільшувати поголів'я овець і переходити до відгінної (табірної) форми їх утримування за межами поселень у літній період і стійлового – у зимовий. З середини XIX ст. ця форма стала домінуючою не тільки в українців.

З часом зростала роль приселищної форми. Зменшення площ пасовищ, інтенсифікація землеробства призводили до суттєвого скорочення поголів'я. Переваги цієї форми у тому, що овець тримали безпосередньо біля поселення, відпала потреба витрат на транспортування молока, додаткового часу на долання шляху до літнього табору тощо. Але елементи відгінного вівчарства і основні характеризуючі його ознаки збереглися до наших днів.

РОЗДІЛ III.3

**Традиції і інновації
у традиційному ткацтві**

3.3. ТРАДИЦІЇ ТА ІННОВАЦІЇ У ТКАЦТВІ

Залишки ткацьких станків з поселення Петреле свідчать про існування ткацтва у населення культури Гумельниця в V тис. до н.е.¹. У Нижньому Подунав'ї – зоні поширення носіїв названої культури – зафіксовані також відбитки тканин на стінках керамічного посуду, у похованнях під курганами, що залишило рухливе енеолітичне населення (III тис. до н.е), знайдені відбитки орнаментів з підстилок, на які клали небіжчиків. З тих пір виробу ткацтва – невід'ємний елемент побуту населення регіону.

Вироби ткацтва українців збереглися до наших днів у великій кількості. Однак, до наукового обігу введено невелику частку того, що зберігається у власності селян. Натомість ткацтво є важливим джерелом вивчення процесу адаптації, адже сировина, технологія ткацтва, номенклатура ткацьких виробів і назв відображають його наслідки, регіональну специфіку.

Колекція, якою ми оперуємо, зібрана з метою з'ясування наявності чи відсутності регіональних ознак у ткацьких, переважно килимових, виробках, еволюції традиційної орнаментики. З цією метою характеристика виробів здійснюється за регіональним і хронологічним принципами у межах південно-західного степу: Побережжя (порубіжжя з лісостепом), Середнього Потилігулля (Буго-Дністровського межиріччя), Буджака.

3.3.1. Ткацтво Побережжя.

На Побережжі особливо суттєвих змін не простежується. У селах ще у 70-х роках ХХ ст. ткацтво достатньо розвинуте. Ткали полотно, килимові вироби і рушники із переважно конопляних і вовняних ниток, виготовлених у домашніх умовах із власної сировини, якої не вистачало у землеробській зоні, тому вовну частково закуповували на ринках Молдови, у населення степових районів сучасної Одещини. Натомість чимало вирощували конопель². Ткання шовком не прижилося, хоча у колгоспах у повоєнний період шовкопряда для текстильної промисловості вирощували у достатньо великій кількості. Використовували і бавовняні нитки.

¹ Поселение медного века на Дунае [Текст]/ [С. Ханзен, М. Тодераш, А. Райнгрубер, Ю. Пьетерле Вундерлих] // *Stratum plus*. - № 2. - 2011. - С. 79.

² Кушнір В.Г. Традиційне ткацтво на Кодимщині... - С.27.

Коноплі сіяли на присадибних ділянках на невеликих площах. Вирощували навіть ті родини, які не мали ткацького верстата. Вони позичали його у сусідів чи родичів, або віддавали нитки майстриням, які за відповідну плату чи натуробмін виконували замовлення.

Сіяли коноплі здебільшого на вологіших або добре підгноєних місцях (їх ще називали "підмет"³) досить густо, щоб пнулися до сонця вгору і вищими росли, а не розросталися грубими стовбурами з надто дебелим волокном. Як тільки посіви одцвітали, з них вибирали, висмикуючи з корінням плоскінь, тобто чоловічі рослини, а жіночі (матірку) лишали, поки не визріє насіння. Потім так само висмикували й матірку. Отже, коноплі не косили й не жали, а брали і в'язали горстки (учетверо-вп'ятеро менші від пшеничних сніпків). Декілька горсток могли в'язати і у більші сніпки, які на Балтщині називали "мадлі"⁴. Волокно з плосконі (довше, тонше й міцніше) йшло на основу тканини, з матірки – на піткання. Але спершу треба було це волокно добути. Прядиво (так звалися вимочені та висушені коноплі й усе, що потім виходило з них) горстками мочили у ставках чи копанках, прибиваючи кілками до дна, щоб не спливали. За півтора – два тижні їх із води добували, сушили і відокремлювали волокна від костриці.

Знаряддя для цього: 1) бительня, що складається з двох паралельних дощок (ребер), прибитих до двох сох (ніжок); у простір між ребрами падає мечик з ручкою (фостом), прикріплений одним кінцем до міжребер'я залізним чопом (штирем), що вільно протикав отвори в ребрах і самому мечику; господиня однією рукою піднімала кінець мечика (за фіст), а другою підкладала під нього жменю стебел, мечик різко опускала – стебло трощилося й відпадало від волокна;

2) терниця (терлиця) – подібна до бительні, але замість ребер – жолоб і круглішої форми мечик; якщо до бительні жменю стебел підкладала з верхівки і поступово перебивали до руки, а потім обертали другим кінцем, то до терлиці жменю закладали од руки і тягли во-

³ Чабан М.І. Килимарство села Пужайкове на Балтщині [Текст]/ М.І. Чабан // ЗІФ. - Вип. 19. - Одеса, 2008. - С. 103.

⁴ Там само. - С. 104.

локно між брусом і жолобом до себе, натискуючи на мечик, – костриця розтиралася, волокно м'якшало й ділилося на тонші фракції. 10-12 жмень становили повісмо. Його цвяхували (протягували крізь щітку з цвяхів), чесали великими дерев'яними гребенями, щітили (тримаючи повісмо в руці, очищали його цупкою щіткою з кінського хвоста) і скручували в кукли, щоб не розсмикувалося до прядіння. Кукли робили переважно з плоскінного волокна і пускали на тонку пряжу, з якої ткали полотно на сорочки та білі рядна. Білими ряднами (після кількох прань вони робилися зовсім м'якенькими) й укривалися, кидаючи поверх них килим із самої вовни, без конопляної основи, або кожухи.

Волокно з матірки йшло в основному на клоччя, з якого робили пряжу для грубих ряден і мішків. З очісок сукали мотузки.

Це все були надвірні роботи з волокном. Тривали вони до Покрови. А далі починалися хатні. Власне, прядіння – найдовший у ткацтві процес, що навіть на вечорниці ходили з кушелем та веретеном.

Куклу розкручували, повісмо розстеляли, скроплювали водою й давали влєжати. Потім усе це згортали трубкою і насаджували на вістря кужівки, добре обструганої палиці, яку нижнім потовщеним кінцем утикали в днище. На нього сідала прядільниця, брала до рук веретено, і починалася нитка. Особливо цінували веретена точені (а не стругані), бо вони відцентровані на токарні, їх передавали з покоління в покоління.

Були й прядки (самопрядки). Прядка неабияк прискорювала роботу і теж була родинною цінністю, що переходила у спадок.

Нитку з веретена чи прядки змотували на мотовило – довгу (3 аршини = близько 2 м) жердину (держівку) з рїжечками (вилицями) на одному кінці та перекладкою (перехрестям) на другому⁵. У селі Пужайкове мотовило меншого розміру називають "талька"⁶. Робили це передусім для обліку, щоб можна було з усього напруженого визначити довжину основи та кількість пряжі, що піде на піткання. Лічили нитки на: три нитки – чисниця, десять чисниць – пасмо, вісім-дванадцять пасем – міток.

⁵ Кушнір В.Г. Народознавство Одещини... - С.34.

⁶ Чабан М.І. Килимарство села Пужайкове на Балтщині... - С.104.

У Пужайковому чотири пасма – валівець⁷.

У мітку перев'язану нитку в кількох місцях на пасма (щоб не плутались) золили, прали, шліхтували і, в разі потреби, фарбували.

Золили так. Дно спеціальної, досить високої, але не дуже широкої посудини (зільник, золільник, зільниця) на долоню засипали попелом (найкращим вважали попіл із соняшникового чи гречаного бадилля), посудину до половини заливали окропом, накривали й давали трохи постояти, щоб утворився луг. До ще теплого лугу складали мітки. Протягом 1-2 днів зоління луг "виїдав" із ниток бруд – і вони ставали білішими та м'якшими, сприйнятнішими як до фарбування, так і до шліхтування. Випрані від лугу та висушені нитки з мітків перемотували у клубки. Для цього мали вишушку (вияшки).

Пристрій цей складався з тринози та двох навхрест зіставлених (але розбірних) рейок, на кожній з яких на кінцях вставлялися в отвори дерев'яні дощечки з карбами для затримування (коніки, качечки) заввишки 25-30 см. Рейки вияшок через отвір у центрі накладалися на металевий чи дерев'яний шпень на тринозі і легко оберталися. І змотуючи нитки в клубок, і снуючи основу, і намотуючи нитки на цівку, нитку голою рукою не брали – щоб не бруднилася, не натирала шкіру, – а просиляли в дерев'яну трубочку чи крізь дірочку у спеціальній дощечці із держачком – снувальці.

Майже всі ткацькі вироби виготовлялися на ткацькому станку – верстаті. Ткацькі верстати були різних розмірів, однак таких, що дозволяли встановлювати їх у житловому приміщенні, зазвичай, у малій хаті. На Кодимщині збереглися верстати, виготовлені ще в ХІХ ст. Один з таких (село Баштанків) складався з воротила заднього, воротила переднього, передньої коняки, задньої коняки, набилків, ничаниць, берда, підніжок, статвини, лавки, коліщат для ничаниць, порогів, копилів⁸. На Балтщині верстат складався із двох рамин, між якими знаходилися верхній і нижній навій, ритки, ляда, в якій були блят (бердо), начиння, шофти, підніжок⁹.

Якщо родина ткала сама, а не віддавала пряжу в роботу ткачам (їх було по селах багато і

⁷ Там само.

⁸ Кушнір В.Г. Традиційне ткацтво на Кодимщині... - С.28.

⁹ Чабан М.І. Килимарство села Пужайкове на Балтщині... - С.105.

вони з цього ремесла жили), то з першого тижня Великого посту до роботи ставало інше приладдя. Насамперед, снувалка – дві великі дерев'яні рами, складені наперехрест і насажені на скворінь. Їх обертали на скворені та обсновували нитками: для довгої основи – більше витків, для короткої – менше.

Передбачала основа й густоту майбутнього полотна. Тонку пряжу снували на 12 пасем, грубішу – на 10, а ще грубішу – на 8, тобто в готовому тонкому полотні виходило більше поздовжніх ниток, у грубішому – менше, але за шириною полотно було однакове. Перед закладанням у верстат основу шліхтували (змащували негусто звареним житнім клейстером, щоб нитка була гладенькою та не розсотувалася в роботі), а піткання (ткання), тобто поперечну нитку, намотували на цівки – дерев'яні або очеретяні трубочки. Тут допомагало сукайло (сукало) – невеличка, але грубенька дощечка з двома плоскими кілочками (слутами), між ними – шпень з кружальцем-маховичком. На кінець шпенька накладали цівку, маховичок крутили правою рукою, нитку скеровували лівою, і вона рівненько лягала на цівку рядок за рядком.

Намотана цівка йшла до човника, який прокладав нитку впоперек основи від пружка до пружка, тобто з одного крайка полотна до другого. Покладену нитку прибивали до витканої смужки бердом (спеціальний гребінь, крізь який пропускали нитки основи). Бердо закладали в ляду – два (спідній і верхній) чотиригранні бруски з рівчаками; бруски заклинювали довгими боковинами (хвостами), що йшли вгору до розпинки. За неї ляду прив'язували до горішньої жердки верстата так, щоб усе це могло вільно рухатися (як гойдалка) вперед-назад. Однією рукою ткаля відсувала ляду від себе, другою кидала човник і рухом до себе прибивала нитку; потім усе це повторювала, тільки човник летів уже з другого боку, а лядою рухала друга рука.

Ткання тривало протягом цілого передвеликоднього посту, а часом і по Великодню до Вознесіння. По Трійці до Івана Купайла нефарбоване полотно білили. Вистеляли проти сонця на чистому зеленому моріжку й обхлюпували водою. Як просихало – хлюпали знов. Рудувате забарвлення конопляної нитки від цього вигоряло. Процес ткання доходив до

кінця, даючи родині тонке полотно (дванадцятку) на сорочки та білі рядна, трохи грубіше (десятку), ткану іноді рубчиком, сосонкою, тобто діагоналлю, з фарбованої пряжі, – на верхній літній одяг, ще грубіше (осемку) на грубі рядна (тут пряжу теж фарбували) до застеляння на печі, лежанці, полу і нефарбовану осемку – на мішки. Вироблялось іноді полотно з дуже тонкої пряжі, так званої тридцятки, коли основу робили з цілих тридцяти пасем. Нитка мала бути справді тонкою – крізь обручку просилася півмітка (300 ниток). Це полотно йшло на пошивки ("наволочка"), фіранки, скатерки, так звані дорогі рушники, що прикрашали образи (ікони) на покуті і мали на собі візерунки, до яких, вишиваючи, обов'язково komponували Хрест¹⁰.

Килимові вироби виготовляли з вовни і конопель. В кінці XIX ст. і у повоєнний період за основу здебільшого використовували конопляну чи бавовняну нитку, за підкання брали переважно вовняну. Набір ткацьких виробів багатий, різноманітний за функціональним призначенням. Майже однакові за розмірами, орнаментикою, вони, втім, відрізняються назвами.

Коли на піткання, тобто на поперечні нитки, брали фарбовану вовну, то виробляли наскринники, налавники, підвіконники (залавники, паратарі (палатарі, пара тар)). Перші дві назви говорять самі про своє призначення. Що ж до підвіконників, то їх прикріплювали до стіни вздовж усієї лавки, яка починалася од мисника, що стояв при вході ліворуч од дверей, тяглася до покутя і завертала попід причільною стіною поза столом аж до скрині. Ними прикрашали в основному чільні і причільні стіни над лавками у малій і обов'язково у великій хаті (30).

Орнаменти паратарів виконували перебірним тканням із різнобарвних ниток. На стінах над полом висів килим або два: один на задній стіні, другий – на причільній. Ткали його (чи їх) із того самого матеріалу, що й налавники, та й підвіконники, але він (вони) мали бути вдвічі ширшими. На горизонтальному верстаті такого не зробиш, тому для килимів брали верстат вертикальний – так звані кросна, на яких уже ляди й човника не було. Нитку проклада-

¹⁰ Кушнір В.Г. Народознавство Одещини... - С.37.

31. Килим. Село Пужайкове Балтського району. Фото автора.

ли руками, ніби штопаючи основу, а прибивали гребінками – невеличкими гребенеподібними колотівками, випиляними з грубенької дощечки.

Найбагатшим вважали килим "на три квітки". Найчастіше це були три троянди у барвистому вінку. Ткали орнаменти з рослинних мотивів: маків, дубового листу, квітів та плодів калини, хмелю. Баштанківські і загнітківські килими склалися частіше із трьох зшитих полотен. Такі килими не мали композиційної основи в центрі, троянди рівномірно розміщувалися по всій площі килима. В окремих випадках центральну частину все ж виділяли квітами більших розмірів на середньому полотні килима, або до середнього полотна по

32. Налавник. Село Олександрівка Кодимського району. Фото автора.

периметру пришивали смуги завширшки 30-40 см. з зображенням квітів на тлі.

Чимало було геометричних орнаментів, що прийшли ще з сивої давнини. Зокрема, трипільський ромб, трипільська спіраль-лабіринт. Із найдавніших, зафіксованих під час польових досліджень, є килими другої половини XIX ст. (33).

Існувало в наших краях і таке ткацтво, в якому не лише за піткання, а й за основу брали вовну. Воно не лишило по собі ні цікавих орнаментів, ні яскравих барв, оскільки базувалося на сировині, що зоставалася від килимарства, тобто на вовні з сірих і чорних овець (їх, до речі, в нашому краї було значно більше, ніж білих). Зате давало велику користь: із грубілих вовняних тканин, перебитих за спеціальною технологією на сукно, шили сіряки, свити, киреї, чумарки, сукмани, з тонких – легші предмети теплого зимового одягу¹¹.

У Баштанкові домоткане простирadlo називають рядно, інколи – пілка. Воно зшивалося з двох чи трьох частин, оскільки на верстаті тут ткали полотна до 1 метра завширшки. Ним застеляли ліжко – піл – звідки, ймовірно, і походить назва "пілка". Пілка неширока (в одну сталку), виткана з валу, тобто найтовщої пряжі з фарбованого клоччя.

Пілками зазвичай застеляли долівку житла. У селах Баштанків і Загнітків їх тепер називають дорожками. Орнамент різнобарвний, сму-

¹¹ Кушнір В.Г. Народознавство Одещини... - С.31-39.

гастиї, виконаний човниковим тканням. У селі Загніткові пілки використовували у поховальному обряді. Вони відрізнялись від звичайних білим тлом і вузькими поперечними смугами чорного кольору. Такими пілками застеляли дно домовини (29).

У середині ХХ століття на піткання до пілок стали брати не пряжу, а подерті на смужки та скручені веретеном різні рештки бавовняних тканин (у тім числі й з ношених речей). У цей час значно зменшується поголів'я овець у приватних господарствах, скорочуються посіви конопель.

Налавник зовні не відрізняється від пілки, але менший за розмірами. Ним застиляли лавки і ослони. Виготовлявся як із конопляних, так і з вовняних ниток різних кольорів човниковим тканням (32).

Порівняно з килимовими виробами, рушників збереглося у більшій кількості, адже лише для весілля родини готували від 50 до 100 штук. Ткали рушники переважно із домотканих конопляних ниток, з другої половини ХХ ст. їх поступово замінюють нитками промислового виробництва.

У 60-х – 70-х роках ХХ ст. рушники для побутових потреб практично не виробляли. На відміну від обрядових, такі рушники ткали із конопляних ниток, вони мали бідну і маловиразну орнаментику із декількох вузьких однокольорових смужок. Суто весільних не збереглося, тому весільними тут вважають найкологічніші із тих, що мають. Найкращими рушниками перев'язували нанашку (34). Такими ж, багато орнаментованими, прикрашався покуть, великі рамки з набором сімейних фотографій. Використовували рушники і в поховальній обрядовості.

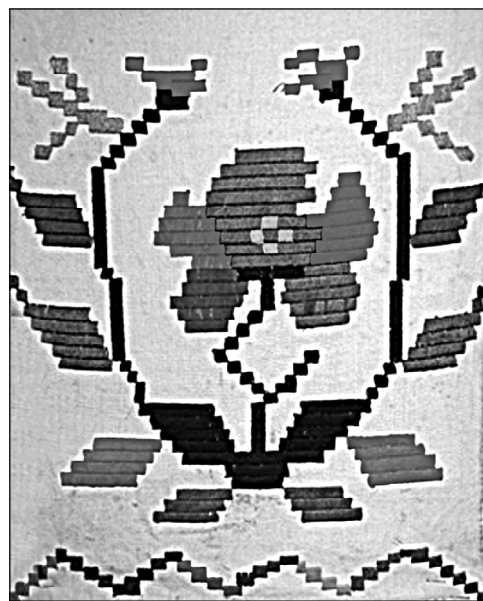
Рушники за технікою орнаментування поділяються на дві групи: рушники із тканим орнаментом і рушники з вишитим орнаментом. Найдавніші рушники, що збереглися в родині, датуються кінцем ХІХ – початком ХХ ст.

Геометричний орнамент ткали на верстаті перебором із різнобарвних ниток. Він розміщувався на білому тлі рушника декількома горизонтальними смугами, утвореними із численних квадратів, прямокутників чи їх комбінацій (35).

Орнаментика і техніка вишиваних рушників різноманітні. Основою рушникового вишива-

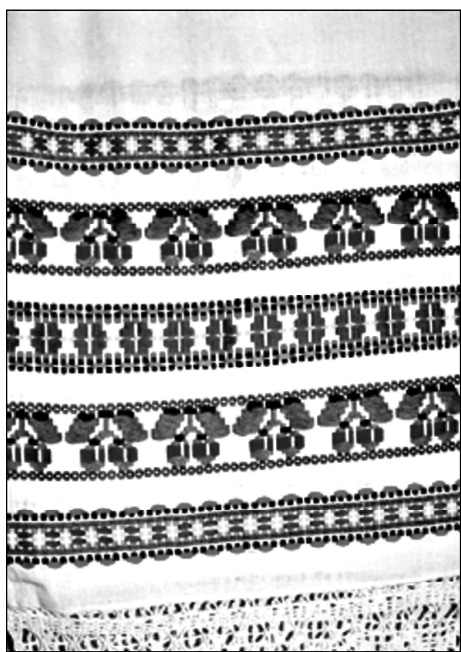
35. Рушник. Побережжя. Фото автора.

36. Рушник. Побережжя. Фото автора.

ного орнаменту є рослинні мотиви. Серед них багато архаїчних, зокрема схематзоване дерево чи вазонки у різних варіаціях. Такі зображення виконані технікою, яку тут називають "кубиками" (36). Насправді це спосіб, схожий на техніку вишивання лиштвою, за якою вишите зображення однакове з обох боків. Всі майстрині визнають, що кубикова техніка в цій місцевості найдавніша і вони успадкували її від своїх прабабусь. Кубикову техніку, поряд з іншими, використовували до 80-х років ХХ ст.

Вишивання простим, а згодом і болгарським хрестиком з'являється, ймовірно, разом з

37. Рушник. Побережжя. Фото автора.

брокарською орнаментикою. Найдавніші вироби з вишитими хрестиком орнаментами розповсюджуються в кінці XIX – на початку XX ст.

Пізніше, у 20-30 роках XX ст, у рушниковій вишивці домінує техніка художньої гладі. Схематичність, притаманна геометричному стилю, поступається реалістичним зображенням. Основою композиції стає квітка чи букет квітів (часто – польових), калина, виноград.

Простежуються зміни, насамперед у композиційному плані; наприклад, введенням не характерних для тканих геометричних орнаментів рослинних елементів. Таку орнаментикою можна назвати комбінованою. У повоєнні (50-60) роки поширюються рушники, в орнаментиці яких між горизонтальними смугами геометричного візерунку знаходиться вишита дрібним простим хрестиком троянда. У 60-70 роках XX ст. в рушниковій орнаментиці з'являються схематизовані зображення вишні, винограду, яблука, груш тощо. Вони виконані спеціальною нетрадиційною (використання шпильок тощо) технікою ткання (37).

Особливо з другої половини XX ст. дещо зменшується чисельність сільських ткацьких і вишивальниць і села з глибокими і багатими ткацькими традиціями перетворювались у своєрідні еталонні центри. Вони кореспондують зразки орнаментів на сусідні території, звідки отримували численні замовлення, а значить поширювали свої, невідомі чи маловідомі для інших, традиції. Визнаними центрами, на-

самперед для вишивальниць Баштанкова, Загніткова, були сусідні села Вінниччини – Студена, Луги, інші, тоді як вироби тих же Баштанкова і Загніткова ставали зразками для вишивальниць південних сіл Кодимщини. З посиленням такої тенденції варіативність орнаментики у кількісному відношенні дещо зменшується.

Найпоширенішими методами створення орнаментів були копіювання та компіляція. Так, копіювання використовувалося жінками, які ткали вироби не на продаж, а для власних потреб. Вони працювали не весь зимовий сезон, бо мали небагато конопляних чи вовняних ниток, вироблених із сировини власного господарства. Відсутність достатньої практики, майстерності спонукала їх до копіювання, щоб уникнути помилок при тканні орнаменту. За зразок брали раніше виготовлені вироби. Як правило, чи то від небажання повторюватися, чи то від недостатньої майстерності, точні копії не завжди виходили. В результаті окремі традиційні елементи орнаментальних композицій до нових виробів не потрапляли. Саме ця, найбільш чисельна категорія ткацьких і вишивальниць, зберігала місцеві традиції і водночас сприяла трансформації традиційної і особливо регіональної орнаментики. Тенденція особливо посилюється з 70-80 років XX ст., коли візерунки для вишивання копіювалися з науково-популярних та періодичних видань, в результаті з'являються запозичені, не типові для тих чи інших місцевостей елементи орнаментики і техніки її виконання.

Майстрині високого професійного рівня виготовляли вироби на продаж і для швидкої реалізації продукції намагалися враховувати вимоги ринку. Вироби мали бути не лише потрібними, але й привабливими та, що не менш важливо, вирізнялись оригінальністю, несхожістю на інші. Тому, особливо килимарниці, вирішували цю проблему творчо. Вони створювали композиції на папері і переносили на полотно. Саме такі майстрині творили нові елементи орнаментики, даючи їм інколи алегоричні назви. Так, особливо в 60-70 роках XX ст., поширеними у рушниковій орнаментиці стають "ліхтарі", "супутники" замість або разом з традиційними "жучками" та "метеликами". Сотні таких зразків і складають цінну джерельну базу для вивчення традиційного ткацтва в регіоні¹².

¹² Кушнір В.Г. Традиційне ткацтво на Кодимщині... - С.37.

3.3.2. Ткацтво Середнього Потилігулля

Українці переселились у степ з розвинутими традиціями ткацтва і за можливостей дотримувались усталеної практики. Йдеться насамперед про обробку сировини і технологію ткацтва.

В одному із районів Середнього Потилігулля – Миколаївському у довоєнний період ткацтвом також займались у багатьох селах. Виготовляли полотно для одягу (зокрема сорочки, штани – "сподніки"), рушники, килимові вироби.

Основною сировиною була вовна і коноплі (прядиво, прадіво), у менших обсягах – льон. Вовну отримували від власних овець, коноплі вирощували на присадибних ділянках.

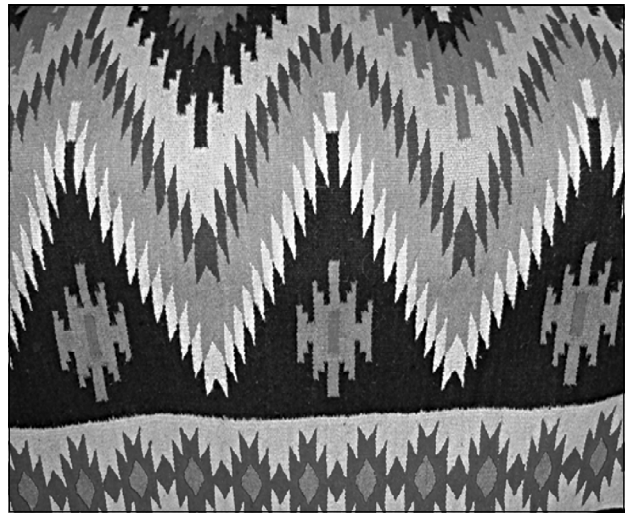
Технологія вирощування конопель не відрізнялася від сусідніх територій. Їх також розподіляли на плоскінь і матірку, вимочували впродовж 10-15 днів у воді, висушували і на бительні стебла подрібнювали для відділення волокна. Подальша обробка волокна передбачала його остаточне очищення від залишків стовбура – костриці металеву щіткою, виготовленою із довгих цвяхів чи дроту. Ткали на традиційному верстаті (39).

У 20-30 роках ХХ ст. ткацтво у Миколаївському районі знаходилося на достатньо високому рівні. Це пояснюється великим попитом на ткацькі вироби, їх відсутністю у торговій мережі.

Якщо не кожна родина, то значна їх кількість у кожному селі займалася ткацтвом. Наприклад, у родині В.Я.Пшенишнюка у 1920-х роках пряли пряжу мати з доньками, якій допомагали. У родині Колитинської Г. тільки дід займався ткацтвом килимів, полотна, з якого шили одяг (кінець ХІХ ст.). У 1920-х роках лише мати ткала пілки. Сама ж Ганна Іванівна вже не ткала. Із тих, хто народився в 1930-х роках, ткацькою справою займались одиниці, натомість їхні матері ткали майже всі. Виготовляли килими, якими прикрашали стіни житла. Причількові і чільні стіни під вікнами за-

вішували вузькими і довгими підвіконниками. Лавки застеляли налавниками. Ткали простирадла. Для підлоги, хто мав достатньо сировини, робили пілки (38-42)¹³.

За орнаментикою рушників можна простежувати географію переселенців, різні регіональні традиції, які не мали продовження на нових землях. Найдавніші зразки, що зберігаються в родинах, виготовлені саме в місцевостях, звідки вийшли переселенці. Це вироби ХІХ – початку ХХ ст. з традиційною для українців вишивкою. Вони мають геометричну

38. Фрагмент килима. Село Ісаєве Миколаївського району. Фото автора.

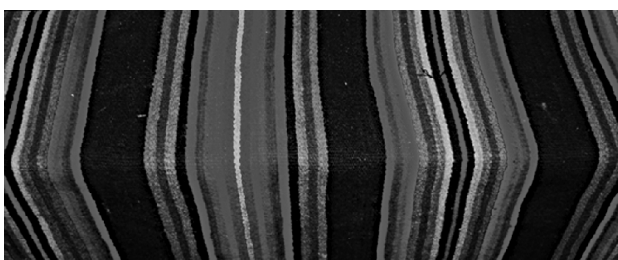

39. Ткацький верстат. Село Левадівка Миколаївського району. Фото автора.

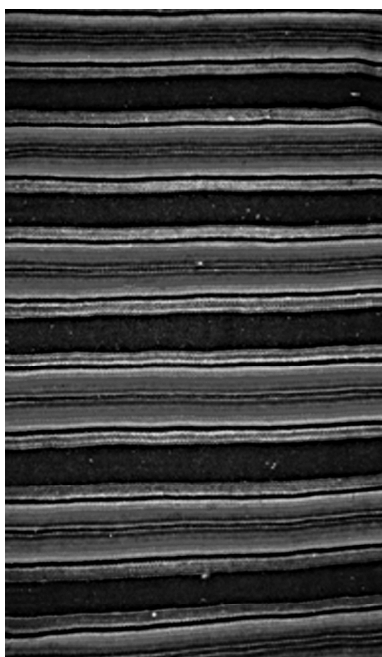
¹³ Кушнір В.Г. Нариси традиційної культури українців Одещини (Миколаївський р-н). [Текст]/ В.Г. Кушнір, Н.О. Петрова, В.М. Поломарьов - Одеса, 2010.- С.18-23.

40. Фрагмент підвіконника. Снт. Миколаївка.
Фото автора.

41. Налавник. Село Новопетрівка
Миколаївського району. Фото автора.

42. Пілка. Село Новопетрівка Миколаївського
району. Фото автора.

орнаментику, вишиту нитками одного чи двох кольорів. Таким, наприклад, є рушник з села Антонюки (43), рушники із Новопетрівки, завезені переселенцями із Гандрабур (44).

3.3.3. Ткацтво у Буджаку

У Буджаку виробники ткали із конопляних, вовняних, бавовняних, лляних та шовкових ни-

ток. Технології підготовки сировини, успадкованої від дідів-прадідів, не зазнали змін, але є запозичення і від сусідів (наприклад, технологія виготовлення шовкової нитки).

44. Рушник. Село Новопетрівка
Миколаївського району. Фото автора.

Нитки виготовляли із власної сировини. У селі Шевченкове, як і в інших, вовну отримували від овець, коноплі і льон вирощували на своїх земельних ділянках. У селі Нерушай ткали із вовни, бавовни, у першій половині ХХ ст. – із льону. Коноплі вирощували на присадибних ділянках у невеликій кількості¹⁴.

Період сівби волокнистих рослин, за народним календарем, у Буджаку був досить тривалим – від Благовіщення (25 березня за ст.ст.) до середини червня. Намагалися сіяти на повний місяць, після теплого рясного дощу.

Стебла конопель без насіння – їх називали "плоскінь" – збирали у серпні, інші стебла – "матірку" – залишали для дозрівання насіння. Стебла в'язали у невеличкі снопи – горстки, вимочували у воді і в кінці літа, після гармановки – обмолоту збіжжя – за допомогою спеціального пристрою (бительні) трошили стебла, відділяючи у такий спосіб волокно (клоччя). Після бительні клоччя чесали "на щітку".

Щітка зроблена із виструганих із міцного дерева "цвяхів", вставлених у плоску дерев'я-

¹⁴ Записано зі слів Стасі Федосії Вакуловни, 1929 р.н., с. Нерушай, Татарбунарського р-ну Одеської обл.

ну основу. На щітці вичісували коротке волокно, а довге змотували у "кукли". Коротке волокно використовували на "підкання".

Кукли складали на горищі, а взимку пряли на веретено чи на прядці. Готову пряжу мотали на клубки, кількість пряжі визначали за допомогою мотовила. Рахували нитки, як і на Побережжі, на чисниці і пасма: 3 нитки – чисниця, 30 ниток – пасмо. З високоякісної сировини виготовляли нитки для "основи", ткали полотно для одягу і рушників. У килимарстві конопляні нитки використовували здебільшого як основу, хоча були й пілки та налавники конопляні, виткані тільки із конопель.

Дещо по-іншому готували вовну і вовняну пряжу. Перед стрижкою овець мили річковою водою. Настрижену вовну знежирювали, добре промивали, скубли руками, вичісували на дерев'яних гребнях – "гремплях" ("драчках"). Із відчосу, що залишався після вичісування вовни, виготовляли грубі тканини або "повсть"¹⁵.

У селі Баштанівка вовну у ваганах (дерев'яних ночвах) заливали окропом і через дві години очищали від бруду. Потім у корзинах із лози прали у річці або в лимані, терли руками, без всяких миючих засобів. При відсутності водою вовну прали у воді з криниці.

Висушену вовну розпушували і, при потребі, на чухарні розтягували до 30 см. Таку вовну легко прости і набагато швидше¹⁶.

У селі Шевченкове нитки для ткання ретельно відбілювали, фарбували, розподіляли на пасма. Процес відбілювання був тривалим. Спочатку клоччя замочували у попелі, промивали, сушили. Потім занурювали у розчин вапна ("зйоски", "звьоски") і знову промивали та сушили. Взимку загортали пряжу у сніг на 1-2 тижні.

У другій половині XIX ст. і на початку XX ст. нитки фарбували природними барвниками, але поступово переходили на хімічні. При підготовці до ткання визначали кількість необхідної пряжі різних кольорів. До розчину хімічних барвників, щоб фарба добре трималася і "не сипалась", "не бралась до рук", додавали квас.

Готували квас у такий спосіб: запарювали

¹⁵ Записано зі слів Шаргородської Віри Андріївни, 1944 р.н., с. Шевченкове Кілійського р-ну Одеської обл.

¹⁶ Село Баштанівка. Матеріали польових досліджень автора у 2004 році.

окропом висівки, охолоджували, у теплу суміш добавляли дріжджі. Після 3-4-денного бродіння квас був готовий до використання.

У 50-х роках XX століття в Нижньому Подунав'ї вирощували бавовну, з якої також пряли нитки для ткацтва в домашніх умовах.

Українці Нижнього Подунав'я в Румунії також виробляли полотно, рушники, рядна, дорожки (пілки – К.В.), сукно, килими тощо. Задля сукна, ряден та килимів, власне, й держали овець. Їх стригли раз на рік у кінці квітня – "на Єгорія". Вовну спочатку прали у ваганах, додаючи до води попел з печі, потім скубли і пряли, як це робилося й "удома", в Україні¹⁷. Було в українців дельти Дунаю і ткання із шовкових ниток. Виробництво рушників пов'язане з шовківництвом – нетрадиційним для українців видом господарської діяльності. Крім рушників, українці з шовку мало що виготовляли. Хіба що шили з нього (небагато) пошивки, іноді й простирадла. Шовк добували од шовкопрядів, чи, як їх називають у селі Телиця, "гіндаків", яких розплоджували в домашніх умовах. Технологія їх вирощування така сама, як і, наприклад, у Бессарабії. Добірні (тут кажуть: браві – К.В.) кокони шовкопряда виставляли навесні на підвіконня проти сонця. З коконів з'являлися метелики. Вони відкладали яйця, з них виростали личинки, а згодом і кокони (гогоші). Кокони кидали в окріп і поміщували чимось ворсистим, щоб зачепити нитку. Її витягували з кокона і, щоб вона не переплутувалася з іншими нитками, пересипали нитки кукурудзяним борошном. Коли нитки висихали, їх змотували на мотовило чи у клубки.

Хоча промислове вирощування шовкопряда тривало в Дельті майже до наших днів (до 1990-х років), виробництво шовку в домашніх умовах для власних потреб по війні припинилося. З ним поступово зникло і шовкове ткацтво як вид домашнього ремесла¹⁸.

За народним повір'ям, розпочинали підготовку до ткання у вівторок, середу чи четвер. Ніколи не розпочинали у понеділок та суботу. У селі Шевченкове є приказка: "Субота – не робота: побригаться, помитися і у дзеркало подивитися". "Понеділок – день важкий".

Ткали на верстатах. Їх виготовляли майже

¹⁷ Кушнір В.Г. Українці за Дунаєм... - С.35-36.

¹⁸ Там само. - С.41.

в кожному селі, де займалися ткацтвом, і в українських, румунських, молдавських селах вони мало чим різняться. У селі Шевченкове верстат складається з двох конів, двох поперечок, двох навоїв, двох дерев'яних з карбами коліщат, планки (штап), шинки, начиння, трості, лядя (ярмо), качалки, на якій зав'язується край ниток, підніжок.

Шевченківці із вовни ткали пілки завдовжки приблизно 3,5 – 4 м., завширшки 1 – 1,2 м. На одну пілку потрібно було, приблизно, 3 кг різнокольорової пряжі (чорного кольору на піткання – 2 кг). Для основи до 60-х років ХХ ст. брали вовняну чи конопляну нитку, потім використовували нитки №10 фабричного виготовлення. Залежно від розмірів на тканиня пілки витрачали від 10 до 16 пасем. Пілку ткали за 1,5 – 2 місяці.

Ткали налавники – виткане "шарами", "шарами із гладдю" полотно, яким застеляли лави. "Шари" – це смуги різних кольорів: чорного, темно-червоного, темно-зеленого, світло-зеленого, рожевого, червоного, жовтого, блакитного, білого. У селі Баштанівка їх називали "шарфові"¹⁹. Шарфовими називали їх і в селі Першотравневе²⁰. Ткали у селі Шевченкове налавники і "в ряди". Це саржеве переплетіння. Начиння набирали у чотири шохти і ставили чотири підніжки.

Щирба Марія Тихонівна, 1922 р.н., навчилася ткати від матері. Добре пам'ятає весь процес підготовки і власне ткання. За її пам'яті і зберегла налавник, який виткала мати у 1914 році. Зроблений він тільки із вовняної нитки. Варте особливої уваги зауваження: практично всі вироби називає налавниками²¹. Налавниками застеляли лавки. Святкові і буденні налавники ткали із відбіленого клоччя та вовни²².

Ткали з коноплі смугасті, як і налавники, лантухи, рядна для накривання зерна на гармані.

Підлогу застеляли килимовими доріжками із грубого клоччя та порізаного на смужки старого одягу. Для лантухів полотно ткали "в ряди".

¹⁹ Село Баштанівка. Матеріали польових досліджень автора у 2004 році.

²⁰ Село Першотравневе. Матеріали польових досліджень автора у 2004 році.

²¹ Записано зі слів Щирби Марії Тихонівни, 1922 р.н., с. Десантне Кілійського р-ну Одеської обл.

²² Записано зі слів Чумаченко Ольги Іванівни, 1908 р.н., с. Шевченкове Кілійського р-ну Одеської обл.

Крім налавників, ткали рядна, верхи на ковдри (одіяла), чоловікам пояси (крайки)²³, онучі, сукно на сорочки, штани, пальта, жінкам на спідниці, сукні. Скатертинами, наприклад, накривали вагани з тістом, рядном застелявали ліжко, килимами (пілками) прикрашали стіни.

Ткали рушники для різних потреб. Рушниками найвищої якості (тонкі і білі) прикрашали покуть, ікони. Це – "божники". Грубішими (з льону) перев'язували старостів, хрещених батька й матір, кумів. Ще грубіші – конопляні – використовувались у побуті. Це – "вбирачі", "стирачі".

У селі Шевченкове пілки (килими) традиційно мали чорне тло, на якому розміщували великі червоні троянди або маки з пуп'янками, виконані обов'язково не менше як у три фарби. Гілки з зеленим листям обрамляють голівки основних квітів. Орнамента килимових виробів і рушників багато в чому схожа. Практично всі рушники, навіть ті, якими втиралися, прикрашались різноманітними орнаментами – тканими і вишиваними. У селах вони носять різні назви – узорі "шарами" тощо. Виготовляли тут рушникове полотно в чотири підніжки з рельєфним тлом – саржеве переплетення.

Існувало велике розмаїття орнаментальних мотивів – "на вічка", "на кружки", "на шашки", "пасочки", "у сосенку", "кіскою" та ін²⁴.

В інших селах регіону суттєвих відмінностей не спостерігаємо. За словами Максименко Є.І. із села Трудове, навчилася вона ткати від матері. Її багатодітна родина (10 дітей) вирощувала коноплі на площі 1 га землі. Обробляли сировину традиційно: сіяли насіння руками, плоскінь і матірку збирали окремо. Вимочували у річці, били бательною, дергали. Нитку робили з прядки або пряли веретеном, природні барвники не використовували. Перевагу надавали виробам із вовни (основа і піткання).

²³ Прикметно, що ткали пояси і в селі Баштанівка – білого кольору (брю – молд.) іноді з рожевим відтінком, завдовжки не менше 1,5 м, завширшки до 20 см. Носили їх чабани. Такий пояс оберігав чоловіка не тільки від холоду, а й захищав крижі від перенавантаження, коли чоловік піднімав важкий вантаж. Українці таких поясів не виготовляли. У селі Лиман також ткали пояса, якими опоясувались. Ширина 30 см, з вовни, пряжа тоненька. Довжина до 3-х метрів.

²⁴ *Kușnir V.G. Ștergarul din regiunea dunării de jos*. Editura muzeului de istorie Galați. [Альбом] – 141 p.

Виробляла переважно килими. "Пілку вибирала" (орнаментувала) традиційними узорами. З 1930-х років більше уваги приділяли виготовленню килимів малих розмірів.

Ткання рушників у повоєнний час припиняється, хоча в 1930-х роках їх ткали із бамбака. На відміну від килимового ткацтва, виготовлення рушників в селі занепадало²⁵.

Підсумовуючи, відзначимо наступне. Ще у першій половині ХХ ст. в українців південного лісостепу і степової зони Буго-Дністровського межиріччя (Побережжя та Середнє Потилігулля), Буджака ткацтво існувало як важлива допоміжна галузь господарства. Тут склалися багаті традиції, збереглося чимало різноманітних зразків, достатніх для з'ясування процесу і наслідків адаптації українців, відображених у ткацтві.

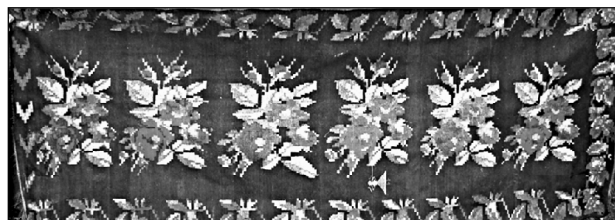
Простежимо зазначене на конкретному матеріалі трьох районів. За хронологією виробу датуються періодом від другої половини ХІХ ст. до 80-х років ХХ ст. Зразки другої половини ХІХ ст. зафіксовані в придністровських селах Кодимського і Балтського районів. Це килими і підвіконники чи паратари (палатари). Із найдавніших, зафіксованих під час польових досліджень, є килим, виготовлений у 1887 році у селі Писарівка на Кодимщині (33). Прикметно, що виробу другої половини ХІХ ст. не збереглися у селах, що досліджувались в долині Тилігулу і у Буджаку. У Буджаку килими раннього періоду датуються початком ХХ ст., тоді як на Побережжі їх значно більше (наприклад, килими 20-х років ХХ ст. (46). Їхню відсутність місцеві мешканці пояснюють неможливістю тривалого зберігання продукції з вовни, яку активно поїдає міль, тоді як на півночі Одещини збереглося чимало виробів з конопель (за основу брали, переважно, конопляну нитку, а вовняним було лише піткання), більш стійких до цих комах. Переважно це килими. До групи вказаних виробів відносяться не тільки власне килими. Ще на початку ХХ ст. килимами ("коврами") вважали різноманітні виробу ткацтва – ліжники, коци, килими тощо²⁶. Вони різні за розмірами, функціональним призначенням, тех-

нікою виконання орнаментів, назвами. Ця традиція, принаймні у селянському середовищі, проіснувала до наших днів, де під термінами "килимарство", "килими", "коври" об'єднані різні за функціональним призначенням види ткацької продукції, яким, однак, притаманна спільна риса – вони орнаментовані. Орнаменти різні за характером (рослинні, геометричні, геометризovanі), змістом сюжету, композицією, функціональним призначенням²⁷.

Килими (кілими, у повоєнний період часто вживається назва "ковйор") – найбільші за розмірами з виробів цієї групи. Виготовлялися для облаштування житла. Килим розміщували над ліжком зазвичай на затильній стіні. Ткали з вовняної і конопляної чи тільки з вовняної нитки. У другій половині ХХ ст. для основи використовували нитки промислового виробництва. Переважна більшість килимів – це виробу, зшиті з декількох полотен: середини, верхньої і нижньої смуг.

У селі Баштанівка килим розміром від 2 до 4 і більше метрів називають "полок". У селі Десантне – "налавник"²⁸. У селі Струмок зафіксовано обидві назви – "килим" і "полок"²⁹. У селі Лиман його називають "середина" або "пілка". Це вузький і довгий килимовий виріб (як підвіконник, залавник на Побережжі), яким прикрашали кут кімнати чи стіну між вікнами. Прикріплювали до стіни у вертикальному стані.

У селі Нерушай килимом називають виріб розміром більше кадрелі, навіть якщо вони мали однаковий орнамент³⁰. У селі Шевченковому килими називали також пілкою. Прикметно,

46. Килим. Місто Кодима. Фото автора.

²⁵ Село Трудове Кілійського р-ну. Матеріали польових досліджень автора у 2004 році.

²⁶ Украинское народное творчество. - Серия II. - Ковры. - Вып. 1. [Альбом] (упорядник невідомий). - Полтава, 1912 - 32 с.

²⁷ Еволюція орнаментики килимарства зокрема і ткацтва в цілому потребує окремого дослідження.

²⁸ Записано зі слів Щирби Марії Тихонівни, 1922 р.н., с. Десантне Кілійського р-ну Одеської обл.

²⁹ Записано зі слів Ушакової Надії Афанасіївни, 1935 р.н., с. Струмок Татарбунарського р-ну Одеської обл.

³⁰ Записано зі слів Стасі Федосії Вакуловни, 1929 р.н., с. Нерушай Татарбунарського р-ну Одеської обл.

що у повоєнний період тут виготовляли килими менших розмірів, ніж до війни³¹. Ткали килими у селах Першотравневе, Кислиця (має назву "середина") (47), Трудове.

Вживають у селах Буджака й назви "кілім", "гладії". За розмірами, орнаментикою ці вироби не відрізняються від килимів, але виділяються місцевим населенням в окрему групу за одним критерієм – технікою виконання орнаменту, схожою на вишивку гладдю. Ймовірно, вона запозичена з шитва. Принаймні, зовні південносхідноподільська техніка вишивки за місцевою назвою "качалочка", яка є однією з найдавніших у Південно-Східному Поділлі³² і техніка місцевої "гладії" ідентичні. Щоправда, така техніка, на відміну від розповсюдженої у Буджаку, де вона відома не тільки у ткацтві молдован, а й українців, відсутня у килимарстві Південно-Східного Поділля. Натомість відома у шитві сусідніх районів, зокрема Каушанського (республіка Молдова). Рослинний орнамент жіночої кофти з молдавського села Борисівка виконаний саме у такій техніці (48).

Паратари (палатари, паратар) – ткани, довгі і вузькі вовняні полотна – під різними назвами поширені у трьох районах, що досліджувалися (48, 49, 50, 51). Орнаменти виконані перебірним тканням із різнобарвних ниток. У Буджаку використовували техніку "гладії" (48). На півночі Одещини паратари мали таку ж орнаментикою, як і килими. Це композиції з геометричних, рослинних, зооморфних мотивів. Характер орнаменту, розміщення його на полотні, як і на килимах, відповідає традиції певного хронологічного періоду, відображає еволюцію орнаментики від схематизованих рослин у другій половині XIX ст. до реалістичних зображень квітів тощо³³.

У селах Буджака лексема "паратари", "паратар" не розповсюджена. У Баштанівці вироби такого типу називають "кадрік" (від "кадрелі"). Назва "кадрелі" відома і на півночі Одещини (на Кодимщині), однак диференціюючі ознаки і відмінності паратар і кадрель респонденти назвати вже не можуть, хоча окремі з них вказують, що кадрелі виготовляли з конопляних ниток, а паратари – з вовняних.

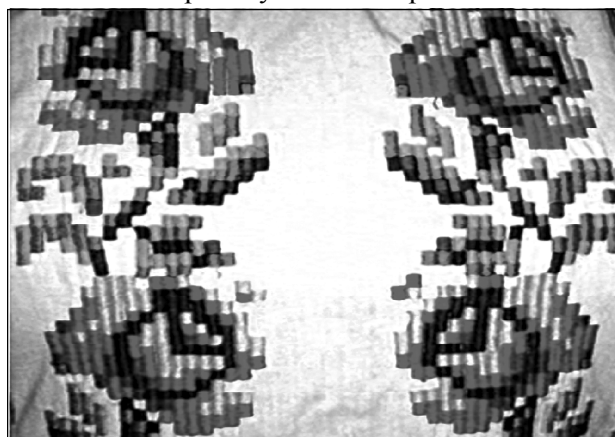
³¹ Записано зі слів Шаргородської Віри Андріївни, 1944 р.н., с. Шевченкове Кілійського р-ну Одеської обл.

³² Кушнір В.Г. Традиційне ткацтво на Кодимщині... - С.35.

³³ Там само.- С.31.

47. Середина. Село Кислиця Ізмайльського району. Фото автора.

48. Фрагмент вишивки. Село Борисівка Татарбунарського району. Фото автора.

49. Паратари. Друга половина XIX ст. Село Баштанків Кодимського району. Фото автора.

У селі Баштанівка кадрік прикрашали геометричним чи у комбінації з рослинним орнаментом. В одному варіанті це була сітка з клітинок квадратної форми, у другому – троянда чи яблуко у клітині.

У селі Струмок такі вироби з аналогічною, як і у селі Баштанівка, орнаментикою називають "кадрелька". "Вибирали кадрельку" і в селі Нерушай.

Не вживають назву "паратари" і в селі Трудове. Тут виріб для стіни під вікном називають "пілка".

Прикметно, що і в сусідніх молдавських селах відома тільки одна назва – "кадрел".

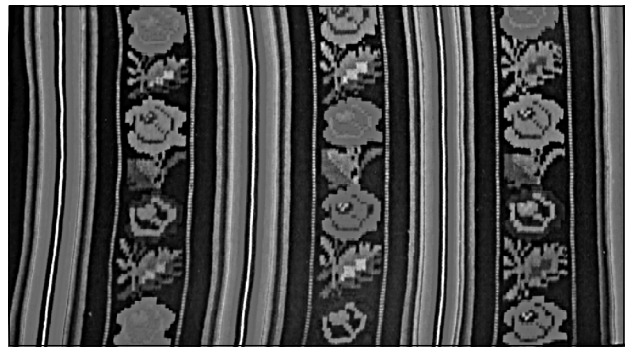
Ним прикрашали, зазвичай, чільні стіни під вікнами. Орнаментальні ж мотиви на багатьох зразках кадрел аналогічні килимовим. Вироби, зафіксовані нами у молдавському селі Борисівка, українсько-молдавському селі Глибоке, виготовлені у 1930 – 40-х роках, орнаментовані трояндами з листками, як і килими, обрамлені смугою дрібних троянд, що властиво традиції українських сіл. Однак, тут, на відміну від "кілімів", зустрічаємо геометричні мотиви у вигляді квадратів, в середині яких такою ж технікою "гладі" розміщено зображення яблука з двома листочками (52). Слід відзначити, що мотив – "яблуко з двома листочками" – майже ідентичний на всій території півдня Буджака як в українців, так і в молдован.

Налавники виготовляли з конопляних і вовняних ниток. Орнамента налавників одноманітна – різнокольорові смуги. Тільки на Побережжі назва "налавник" відповідає його функції як виробу. В інших двох районах (Буджак і Середнє Потилігулля) налавниками називають й інші килимові вироби. У селі Баштанівка їх називають "шарфові дорожки". У селі Десантне налавниками, крім тих, що застеляли лавки, називають рядна і доріжки на підлогу (пілка – В.К.). Аналогічну ситуацію спостерігаємо і в селі Струмок, де навіть пілки на підлозі називають налавниками. У селі Лиман налавником називають виріб для застелення канапи (53).

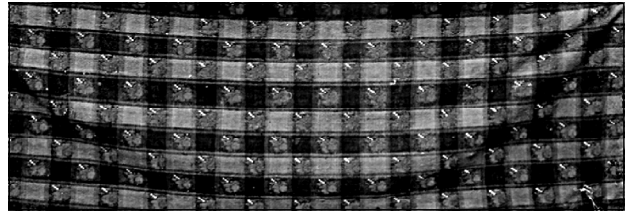
У селі Шевченкове налавники для застелення лавок були святкові і буденні. Святкові налавники ткали з відбіленого клоччя та з вовни. Частина виробів до налавників ніякого відношення не мають. Це звичайні залавники чи підвіконники, паратари чи кадрелі занадто великих розмірів, які неможливо використовувати для застелення лавок (54).

Пілки. Тепер їх здебільшого називають "дорожками". У деяких селах Буджака пілкою називають і килим.

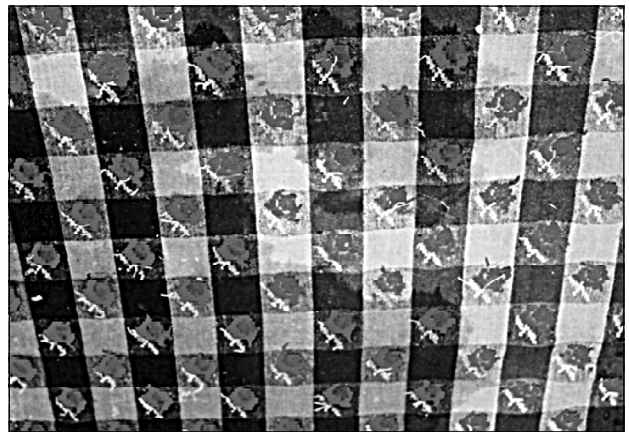
Орнамент пілок різнобарвний смугастий, виконаний човниковим тканням. У селі Загнітків, м. Кам'янка, що у Придністров'ї, у селі Лиман у Буджаку виробляли й ритуальні пілки для поховального обряду. Вони, як зазначалося, відрізнялися від інших порівняно обмеженою гамою кольорів вузьких смуг на білому тлі, або композицією, в якій домінують два кольори. (55).

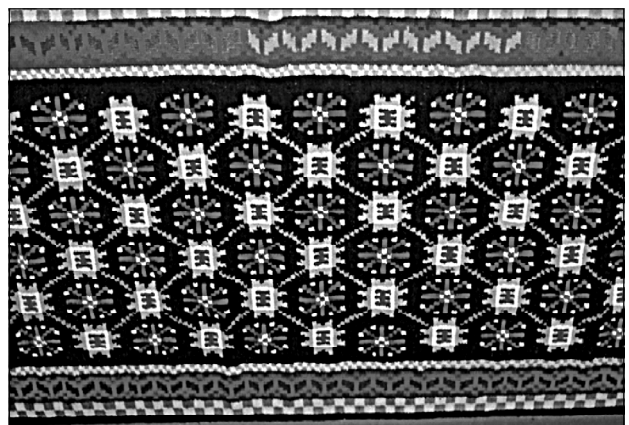
50. Село Плахтіївка Саратовського району. Фото автора.

51. Пілка. Село Десантне Кілійського району. Фото автора.

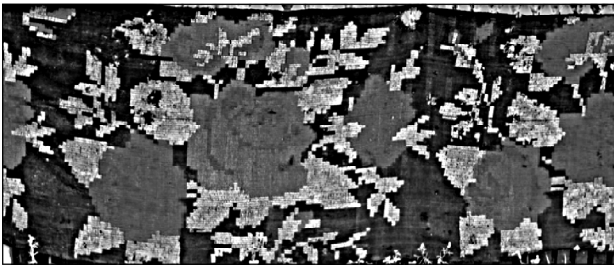

52. Кадрел (Кадрік). Село Глибоке Татарбунарського району. Фото автора.

53. Налавник (пілка). Село Лиман Татарбунарського району. Фото автора.

У деяких селах Буджака ця назва виробу вийшла з ужитку, в інших використовується щодо назв різноманітних килимарських виробів. Наприклад, у с. Струмок термін "пілка"

54. Налавник. Село Шевченкове Кілійського району. Фото автора.

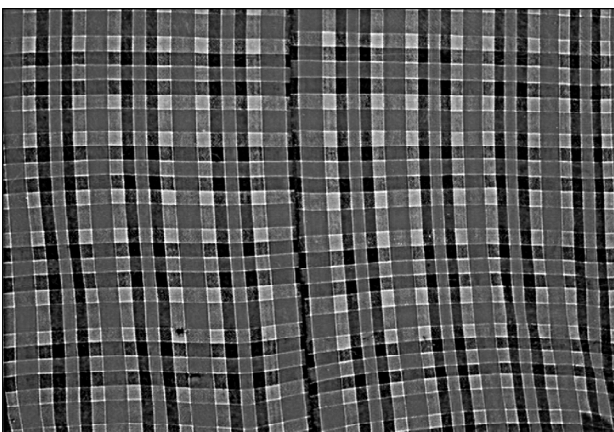
не вживають і не знають, хоча ці вироби виготовляли.

У селі Лиман "середину" також називають "пілка".

Майже виходить з ужитку назва такого виробу, як рядно – зшите з двох-трьох пілок простирадло. Тільки в окремих селах з порівняно міцними традиціями ткацтва ще можна бачити рядна. Одне з таких знайдено в селі Шевченкове (55).

Деякі види килимової ткацької продукції виготовлялися тільки у Буджаку. До таких належать однотонні за кольором вироби з рельєфним орнаментом. У селах Буджака вони різні за назвами, але не мають локальних відмінностей. Їх використовували як простирадло чи матеріал для пошиву одягу. Ткали такі вироби і в селі Струмок, в українсько-молдавському селі Глибоке (56).

В українсько-молдавському селі Баштанівка такі вироби називають молдавською "шийшіци" (укр. "5 підніжок"), оскільки вироблялися на верстаті з п'ятьма підніжками. У селі Десантне такий виріб має майже аналогічну назву – "п'ятиця" (57). У с. Лиман – "латана" (58). У селі Першотравневе його називають "одіяло" (59).

55. Рядно. Село Шевченкове. Кілійський район. Фото автора

У селі Баштанівка, як зазначалося, ткали вовняні пояси для чабанів: завдовжки не менше 1,5 м., завширшки до 0,2 м. Такий пояс оберігав чоловіка від холоду. Колір пояса білий, іноді з рожевим відтінком. Однак, пояси не були поширеними в українців. Принаймні, у селі Баштанівка українці їх не ткали.

Таким чином, у килимових виробках трьох територіальних зон простежується спільне і відмінне.

Спільне спостерігаємо в термінології: назвах сировини, знаряддях її обробки, частково – назвах виробів. У підготовці сировини до ткацтва суттєвих регіональних особливостей не простежується, як і в технології виробництва. Килимові вироби виготовляли на горизонтальному верстаті чи на кроснах. Однак, слід зазначити, що на Кодимщині і Балтщині (Побережжя), у Буджаку значно більше, ніж у селах Середнього Потилігулля, виробів, виготовлених на чотирьох-п'яти підніжках. Використання такої технології є свідченням високої майстерності виконавців і, відповідно, вищої якості продукції, а головне – тяглості традиції.

Чимало ідентичного й в орнаментиці виробів, особливо другої половини ХХ ст. Власне, килими і більшість підвіконників мають рослинну орнаментику (троянда з листками у різноманітних композиційних варіантах). Простежується тенденція витіснення геометричних елементів орнаментів брокарівськими. Орнаментика ряден, пілок, налавників (набір різнокольорових вузьких смуг) залишається сталою.

Значно більше відмінностей простежуються в орнаментиці першої половини ХХ ст., номенклатурі килимової продукції, термінології, техніці виконання узорів. У сукупності вони й відображають специфіку килимарства Побережжя, Середнього Потилігулля, Буджака, яка формувалася впродовж кількох століть під дією низки різноманітних чинників.

Початок формування регіональних традицій Побережжя відноситься до XV – XVI ст., коли українці вже не покидають порубіжжя степу і лісостепу. Разом з українцями на початку XVIII ст. селяться й молдовани. Саме у придністровських районах – Кодимському, Котовському і сусідніх з ними Балтському, Ананьївському відбулося взаємопроникнення ткацьких традицій українців і молдован, що й

активізувало та стимулювало розвиток ткацтва як прибуткової галузі й визначило перспективу розвитку килимарства на більш ніж двохсотлітній період. Не випадково Вацлав Ржевський заснував у 20-х роках XIX ст. відомі своєю продукцією далеко за межами регіону килимарські майстерні у Саврані, Байбузівці³⁴, забезпечивши їх функціонування висококваліфікованими місцевими майстринями, яких тут було вдосталь. Адже займатися ткацтвом у цьому регіоні спонукали й економічні умови, зокрема – недостаток землі. У Балтському і Ольгопільському повітах, де найбільше займалися ткацтвом, середня забезпеченість землею складала 4,7 десятини на господарство. У двох повітах з'явилися навіть безземельні ткачі (0,4%). Натомість овець – постачальників сировини – припадало у середньому 28,8 голів на господарство³⁵, а поєднання досвіду і майстерності українців і молдован позитивно позначилось на якості килимарства, підвищило його конкурентноспроможність, забезпечило стабільний розвиток. Тому навіть у 1950-х – 1970-х роках лише тут виготовляли для задоволення власних потреб і на ринок повний традиційний набір килимарських виробів: килими (коври), паратари, налавники, рядна, пілки.

По-іншому розвивалося килимарство в селах Середнього Потилігулля. Міграційний фактор на початку XX ст., соціально-економічні умови не сприяли розвою ткацької традиції. Ще на початку XIX ст. дослідники виділяли у Прибузькій зоні, поблизу якої знаходилися вказані села долини Тилігулу, окремий тип орнаментики килимових виробів³⁶. З приходом радянської влади і колективізації ткацтво поступово занепадає, хоча до колективізації все ж існувало як допоміжний вид господарської діяльності.

Одна з основних причин занепаду ткацтва – скорочення сировинної бази. Коноплі ще вирощували у достатньо великих обсягах, однак, в основному, для промислового виробництва. Вівчарство, із скороченням площі пасовищ, також перестає бути постачальником сировини. До того ж, держава скуповує вели-

ку кількість вовни. Поголів'я овець у приватних господарствах зменшується. Як наслідок, наприклад, у селі Ісаєве у 1950-ті роки килимові вироби ткали тільки три особи похилого віку. Іншою важливою причиною стала часткова втрата традиційної обрядовості, функціонування якої передбачало використання ткацької продукції.

У 1960-70-х роках килимові вироби ще виготовляли із "тряпок" – стрічок, вирізаних із утилізованого одягу. Саме використання такої сировини ще деякий час сприяло збереженню ткацтва³⁷.

У 1950-х – на початку 1960-х років припиняють ткати навіть останні поодинокі місцеві майстрині. Причому, багато з них – це етнічні молдовани – переселенці із молдавських сіл, які виготовляли килими на замовлення, і традиція ткацтва ще підтримувалась. Але вони були носіями інших традицій, тому орнаментика виготовлених ними килимових виробів і рушників вирізнялася своєю специфікою. Вироби таких ткацьких збереглися у багатьох селах. Рушники із села Новопетрівка є майже точною копією виробів із молдавського села Гандрабури сусіднього Котовського району, звідки люди переселилися на землі Середнього Потилігулля (31, 33, 34). Деякі спроби відродження традицій ткацтва пов'язують з переселенцями із Західної України у післявоєнний період, які підтримували традиції певний час після переселення, але внаслідок відсутності попиту на домотканні вироби ткацтво і тут поступово занепадає.

Негативно на розвиткові ткацтва позначився і переселенський рух. На початку XX ст., коли ще продовжувався процес заселення південних земель лісостепової зони і степу за програмою П. Столипіна, сюди спрямовувався потік переселенців насамперед з найближчих районів: Ананьївського, Балтського, Любашівського, Котовського, Савранського, а також з віддалених регіонів України. Тут "нарізали" землю у достатньо великій кількості. За свідченням Яковенко Альбіни, її дід переселився з Ананьївського району на початку XX ст. і отримав 18 десятин землі. Потік переселенців продовжувався і у 1920-30-ті роки. Тобто, ук-

³⁴ Прусевич А. Ковровое производство [Текст] // Кустарные промыслы Подольской губернии. - К., 1916. - С.296.

³⁵ Там само. - С.301.

³⁶ Там само. - С.298.

³⁷ Кушнір В.Г. Нариси традиційної культури українців Одещини. ... - С.21.

раїнські села формувалися з переселенців ближніх і віддалених регіонів України, що розмивало обрядовість і традиції ткацтва. Зі скороченням обрядової практики зникала потреба і в обрядових атрибутах, зокрема у виробках ткацтва і шитва. Вже в кінці 1930-х – 40-х роках для весілля у селі Миколаївка III (сучасне село Левадівка) користувалися рушниками промислового виробництва. Вишивання рушників, за окремими винятками, практично припиняється. У 1950-х роках переважно в школах на уроках праці відроджується шитво, але традиційна місцева орнаментика остаточно втратила регіональні властивості ще у довоєнний період³⁸.

За двома напрямками після переселення розвивалося килимарство українців у Буджаку. За одним з них його розвиток продовжувався за усталеною українською традицією, в іншому простежується переважно молдавський вплив. Перший представлений килимарством, де населення забезпечувало значну частину побутових потреб власним виробництвом аж до 1980-х років. У таких селах виробляли традиційний набір килимових виробів з відповідними усталеними назвами, а мистецтву ткання приділялась особлива увага. За приклад можна навести ще існуючу у другій половині ХХ ст. у селі Лиман практику випробовування майбутньої невістки умінням ткати³⁹. Саме в таких селах зберігся більш різноманітний набір виробів і простежуються мінімальні запозичення.

По-іншому розвивалося килимарство в селах, де українці запозичували технологію виробництва, орнаменту, а ткацтвом займалася невелика частина селян. Їхні вироби не конкурували із високоякісною продукцією майстринь, наприклад, сусідніх молдавських сіл. Навіть мешканці села Шевченкове іноді замовляли вироби у сусідньому молдавському селі Дмитрівка. У селі Струмок уже в довоєнний період ткачів було мало. Стасі Феодосія Вакулівна, 1929 року народження, із села Нерушай хоча й успадкувала від своєї матері – визнаної майстрині – мистецтво килимарства, але сама вже не ткала. Таких прикладів чимало. У селі

³⁸ Кушнір В.Г. Нариси традиційної культури українців Одещини... - С.22.

³⁹ Село Лиман Татарбунарського р-ну. Матеріали польових досліджень автора у 2004 році.

Першотравневе у довоєнний період ткацтвом займалася більша частина населення, але з організацією колгоспів у повоєнний час обсяги домашнього ткацтва суттєво зменшилися. Килимарство поступово занепадало і зникало. Мешканці таких сіл активно запозичували насамперед технологію виготовлення виробів на трьох і більше підніжках, орнаменту. При цьому назву виробу не завжди залишали незміненою. Вона була: молдавською, перекладом з молдавської і навіть такою, що не відображає специфіку виробу. Для прикладу, як зазначалося, назви одного і того ж виробу в українських селах мають декілька варіантів: у селі Баштанівка – "шийшці", у селі Десантне – "п'ятіца", у селі Лиман – "латана", у селі Першотравневе – "одіяло". Подібне спостерігаємо і в назвах техніки виконання орнаментів. Назва "гладії" розповсюджена серед українського і молдавського населення тільки в деяких районах Буджака і в Пониззі обох берегів Дунаю.

Посилюється тенденція уніфікації, скорочення номенклатури назв виробів. Так, у селі Трудове внутрішню поверхню стіни житла під вікнами закривали пілкою. Пілкою застеляли підлогу, ліжко, тоді як на Побережжі традиційні назва і функціональне призначення таких виробів збережені.

Отже, найбільш стійкими виявилися традиції килимарства Побережжя. Тут зафіксовано достатньо велику кількість і розгалужену номенклатуру килимових виробів: килими, пілки, налавники, рядна, паратарі. Продукцію виготовляли не тільки для задоволення власних потреб, але й для продажу. Для мешканців Кодимського, Балтського і сусідніх з ними районів виробництво килимів існувало ще в 1970-ті роки, а окремі села можна вважати осередками виробництва килимарської продукції.

Орнаментика, сформована на місцевій основі, за столітній період еволюціонувала від геометризованих композицій до рослинних з елементами реалістичних зображень рослин і квітів. Так, якщо для паратар, як і килимів, виготовлених у другій половині ХІХ ст., властиві дві (верхня і нижня) кайми завширшки 5-7 см., виткані із ниток одного кольору, на тлі яких розміщено "безконечник" у вигляді трикутників чи інших геометричних фігур, між верхньою і нижньою каймою знаходиться композиція сти-

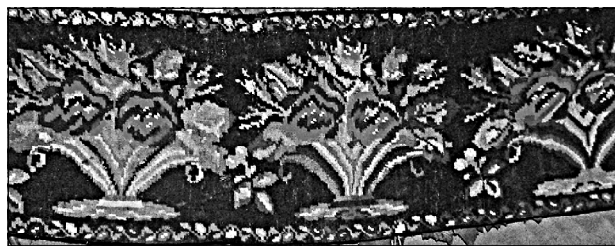
лізованого "дерева життя", "вазона" ("вазонка"), стилізованих зображень тварин чи птахів (33, 49), то на окремих виробах кінця ХІХ – початку ХХ ст. лише одна верхня кайма чи ланцюжок геометричних фігур. Архаїчні геометричні стилізовані зображення змінюються брокарівськими трояндами, хоча старовинні орнаменти ще продовжують копіювати.

Наявність і використання різноманітних яскравих хімічних барвників дозволяє створювати вироби з більш привабливими для покупців орнаментами, а брокарівські квіти стають основою більшості композицій. Квітами заповнюють майже все тло полотна, але традиція розташування композиції між верхньою і нижньою каймою залишається, тільки замість кайми із трикутників з'являється низка троянд (60).

У Буджаку розвиток килимарства відбувався у традиційному руслі в моноетнічних українських селах, хоча й там простежуються запозичення. У біетнічних поселеннях, здебільшого українсько-молдавських, українські килимарські традиції зазнали відчутного молдавського впливу і в процесі трансформації втрачали етнічну виразність. В українських селах, які задовольняли значну частину своїх потреб через замовлення ткацької продукції, килимарство майже зникає в середині минулого століття.

Як і у килимарстві, наслідки адаптації проявляються і в рушниках українців, особливо степової зони і Нижнього Подунав'я. Рушникарство українців південно-західної частини України – окрема складна тема, яка потребує спеціального ґрунтового дослідження. Ми зацентруємо увагу лише на кількох позиціях.

Якщо специфіка господарсько-побутового комплексу українців степу формувалась під впливом насамперед природно-географічного чинника, то регіональну специфіку рушників визначив, передовсім, чинник міжкультурної взаємодії⁴⁰. Наслідком цього процесу є суттєві відмінності рушників Побережжя від рушників Середнього Потилігулля і особливо Буджака та Нижнього Подунав'я.

60. Залавник. Село Пужайкове Балтського району. Фото автора.

Рушники Побережжя виготовляли із конопляних, лляних і бавовняних ниток, тоді як поширеним матеріалом для ткання рушників у Буджаку, крім вовни, льону і конопель, була шовкова нитка домашнього виготовлення.

Еволюція орнаментики рушників Побережжя базується на традиційних для цієї місцевості орнаментальних системах, в яких домінують геометричні мотиви. У процесі розвитку, на початку ХХ ст. геометризовані рослинні мотиви у композиційних комбінаціях трансформуються у реалістичного виду квіткові. Разом з тим, більшість рушників зберігають геометричну орнаменту.

На рушниках українців Буджака орнаментальні системи різноманітніші, що є результатом поєднання традиційних мотивів і запозичених. Вони визначають специфіку цього регіону. Основою більшості композицій є горизонтальні лінії у вигляді набору паралельних смуг (61). Ця група достатньо чисельна, оскільки простота виготовлення таких рушників не потребувала особливих умінь і майстерності. Їх ткали з бавовняних чи лляних ниток здебільшого білого кольору. Менш розповсюдженими є рушники з різнобарвними смугами – архаїчним видом орнаменту.

Більш складними, але такими, що композиційно відносяться до лінійно-смугастої групи, є рушники, в орнаменті яких центральне місце належить геометризованим чи геометричним мотивам у вигляді ламаних ліній, розет, символів космогонічного змісту.

Окрему групу складають рушники з атропоморфними чи зооморфними зображеннями.

Поширений в українців Нижнього Подунав'я мотив "Вазон" (62). До новаційного слід віднести орнаменти, в яких поєднуються традиційне і запозичене, наприклад, належить композиція із троянд між горизонтальними смугами (63).

⁴⁰ Кушнір В.Г. Українсько-болгарські взаємини у традиційному рушникарстві [Текст]/ В.Г. Кушнір // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції "Българите от Молдова и Украйна - език, литература, история, култура и образование". - Одеса: Фенікс, 2009. - С. 175 - 182.

Українці стали ткати рушники з нетрадиційних для них шовкових ниток після переселення в цей край, опанували знаннями і уміннями вирощення шовкопряду та виготовлення шовкових ниток⁴¹. Деякі види орнаменту в українських рушниках можна віднести до категорії надетнічних, оскільки присутні в орнаменті виробів українців, румунів, молдован. Одними з таких є орнаменти, створені з горизонтальних смуг, витканих здебільшого бавовняними нитками (64). Цей найпростіший за технологічним виконанням орнамент українці знали ще до переселення у Буджак і виконували його на конопляних рушниках. У селах з глибокими традиціями конопляного ткання збереглося чимало рушників з "прадіва" (65). Навіть обрядові рушники українці продовжували виготовляти з конопель (фото 66), тоді як болгари надавали перевагу шовковим ниткам⁴².

Ще у перші десятиліття після переселення до Буджака українці продовжували ткати традиційну для місцевостей, з яких вони прибули, рушникову орнаментику (67, 68). Однак з часом у ткацтві українських майстринь з'являються елементи, запозичені з орнаментики сусідніх болгарських та молдавських виробів⁴³. Окремі з них вносилися в українську рушни-

кову орнаментику і утворювали специфічні регіональні варіанти. До таких можна віднести, наприклад, композиції з виконаних плетінням зооморфних зображень, які широко представлені у ткацтві болгар Буджака, і традиційних для української вишивки троянд брокарівського типу (69).

Популярним мотивом у рушниковій орнаментіці українців Нижнього Подунав'я стає "вазон" чи "світове дерево" – мотив досить розповсюджений на рушниках і килимах українців найближчого до регіону Південно-Східного Поділля, де він виконаний різнокольоровими нитками (70-72). "Вазон" українців Нижнього Подунав'я виконаний нитками одного кольору – білого (62). Даний рушник репрезентує дві традиції українського і болгарського населення Буджака: болгарську – виготовлення рушника з шовкової нитки і нанесення орнаменту одного кольору (білого) та українську – використання традиційного для українців, найпоширенішого на той час у цій місцевості мотиву "світового дерева".

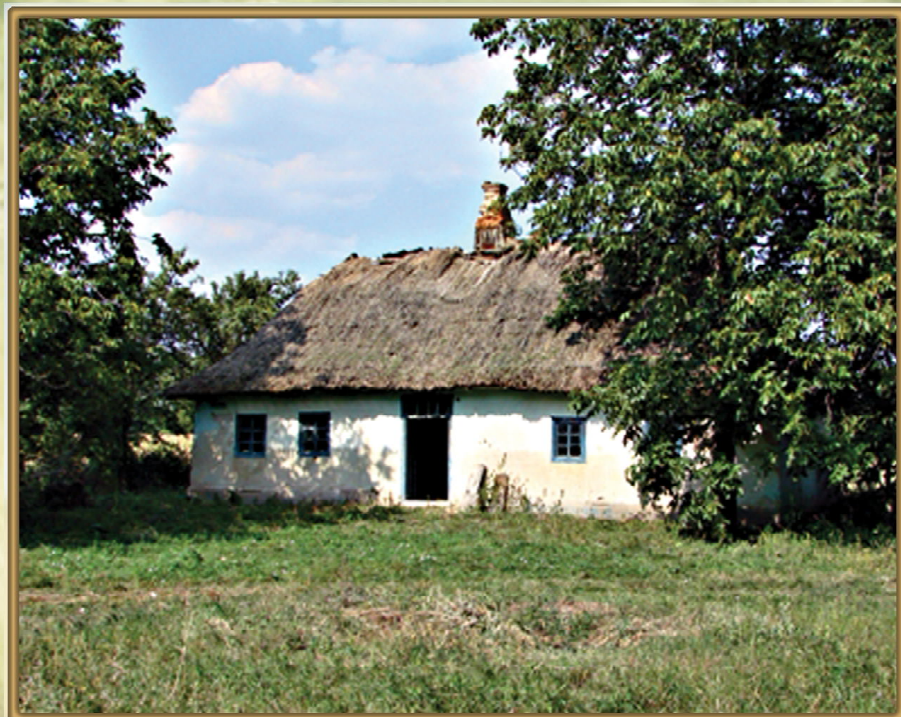
Зазначене засвідчує принаймні два напрямки розвитку рушникової орнаментики українців – в руслі етнічної традиції і синтезу традицій і новацій, які й визначали її регіональну своєрідність.

⁴¹ Кушнір В.Г. Українці за Дунаєм... - С. 36-42.

⁴² Кушнір В.Г. Українсько-болгарські взаємини у традиційному рушникарстві... - С. 175 - 182.

⁴³ Там само; *Kushnir V.G. Ștergarul din regiunea dunării de jos...* - 141 p.

РОЗДІЛ IV

РЕГІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА ЖИТЛОВО-ПОБУТОВИХ КОМПЛЕКСІВ

В облаштуванні побуту на новому місці українці дотримувались насамперед усталеної традиції. Вона передбачала закладення поселення і садиби у максимально сприятливих для землероба місцях, де мали бути придатні для хліборобства земля та вода (річка, струмок, джерело). Відтак обирали для поселення найчастіше пойми річок, розмішуючи садиби в ряд вздовж берегів, у крутосхилих місцевостях – на терасах тощо (73-75). Суттєві відхилення від традиції спостерігаємо у місцевостях, які унеможливають використання набутого поколіннями досвіду. Тобто, на розпланування поселення, садиби, житла впливали цілком конкретні об'єктивні чинники, які визначали регіональну специфіку народної архітектури.

Тому цілком природно, що за порівняно ко-

76. Садиба. Село Гольма Балтського району.
Фото автора.

роткий період – XVIII – перша половина XX ст. – зміни в народній архітектурі українців південно-західної частини України і Нижнього Подунав'я виявилися достатньо динамічними і відобразились у відповідних типах споруд. Динаміку ілюструє схема стадіального розвитку, в якій кожному етапові властивий конкретний тип житла.

Перший етап репрезентований землянкою (маркер раннього етапу розвитку народної архітектури), другий – спорудами наземного типу під назвою "бурдей", "землянка", третій – також житлом наземного типу – "верхова хата"¹.

Запропонована класифікація в цілому відображає реальну картину розвитку житлобудування, однак декілька питань у цій схемі видаються проблемними і потребують корегувань,

уточнень. Вони стосуються вибору критеріїв визначення типу споруд, зокрема землянок. Викликає сумнів доцільність вживання назви "землянка" до житла наземного типу. В історіографії чимало прикладів, де землянкою називають різні за характеристиками споруди. Наприклад, у Буджаку, як і у Буго-Дністровському межиріччі, житло наземного типу "бурдей" в народі й досі називають "землянка". Це вносить плутанину, непорозуміння, особливо при систематизації інформації про традиційне житло, його еволюцію. Розглянемо проблему на конкретному матеріалі.

Письмові джерела доводять, що на ранньому етапі заселення українцями степу існували різноманітні земляні об'єкти: землянки, напівземлянки як житла чи оборонні об'єкти, житла та господарські споруди наземного типу. Детальних описів жител-землянок українців степової зони XVIII – XIX століть ми не маємо. Не досліджувалися вони і археологічно. В опублікованих спогадах, спостереженнях назва "землянка" зустрічається досить часто, але не завжди зрозуміло, про яку споруду йдеться – житлову чи нежитлову. Наприклад, у містечку Миколаївка нараховувалося "15 домів, 58 хат і 8 землянок"². Синхронне існування в межах одного поселення різних типів жител відоме в першій половині XIX ст. Ю.Крашевський, відвідавши Ананьїв, пише, що містечно складалося з чатів, землянок і невеличких будинків. Чатами Ю. Крашевський називає споруди, які наполовину вкопані в землю. Схожі до чатів, за його описом, і землянки – низькі споруди з дахом, що ледь підіймається над землею. Автор також вказує, що землянки нагадують курені первісних людей, які вкопані в землю³. Отже, маємо два типи землянок. Будинки, судячи з тексту, зроблені з дерев'яного каркасу, обмащеного глиною⁴.

Критерії, за якими визначали землянку як тип споруди, здебільшого відсутні. Часто спостерігачі використовували відомий їм термін, вживаний на інших територіях, або залишали традиційну лексему, поширену серед місцевого населення, яка, втім, була узагальнюючою і

¹ Пригарін О. А. Сільські поселення і житло Степового Побужжя. - С. 13.

² Результати подворной переписи Ананьевского уезда 1886 - 1887 гг // Приложение к V тому "Материалов для оценки земель Херсонской губернии". - Херсон, № 270.

³ Kraszewski J.I. Wspomnienia Odessy... - S. 131.

⁴ Ibid.

репрезентувала в одній назві декілька типів. Подібних узагальнень чимало. Наприклад, до типу землянок відносять і такі специфічні споруди, як "бурдюг"⁵. Хоча бурдюг і є спорудою земляночного типу, але, за описом австрійського посла Е.Лясоти, – це невеличкі будівлі зі стрільницями. Вони використовувались як оборонні об'єкти під час несподіваного нападу татар⁶. Тобто це не є житло. За іншими описами, нам відома досить детальна характеристика бурдюга, яка дозволяє розглядати його як житлову споруду. Це яма, стінки якої укріплені дерев'яним каркасом, який виступає над землею. Зовні каркас обсіпали землею, обмазували кізком, глиною. І головне, наводиться пряма вказівка, що бурдюг використовувався як житло⁷ напівземляночного типу.

Наведені приклади засвідчують, що до типу землянок відносять власне землянки, напівземлянки, бурдюги. Можливо, в історичному контексті немає особливої потреби класифікаційного розподілу заглиблених споруд, якщо землянки і напівземлянки існували на певній території синхронно і відображали не стадіальність розвитку житла, а, наприклад, різний майновий стан власників. Якщо ж вони не синхронні і репрезентують стадіальність розвитку житла, то необхідність їх розведення за різними типами безперечна.

Дослідники і сьогодні дотримуються народної традиції, за якою в узагальнюючому терміні "землянка" об'єднують різні типи споруд. Землянками називали навіть кам'яні будинки в Одесі в кінці XVIII ст.⁸. Селяни села Джугастрове, що об'єднувались у СОЗи, будували для себе довгу "землянку" (4 приміщення під одним дахом. 1931 р.)⁹, яка, власне, була наземним приміщенням. Прикладів чимало.

Отже, маємо два типи житла – заглиблене і

наземне – під однією назвою. Необхідність приведення до відповідності назв і типів жител очевидна.

Спершу зазначимо, що землянка – один з найдавніших типів житла – відома з часів первісного суспільства, існувала в середньовіччі і навіть у новітні часи. В етнографію нашого регіону цей термін потрапив від авторів XVII – XIX ст. Вони зафіксували народну назву споруди, але застосували її до двох різних типів – землянки і наземної будівлі. В сучасних етнографічних розвідках "землянка" (у дійсності декілька типів під однією назвою) репрезентує перший, ранній етап стадіального розвитку житла. Отже, проблема упорядкування дефініцій існує, як і необхідність розведення принаймні двох типів споруд за чіткими ідентифікуючими критеріями.

Розглянемо питання на міждисциплінарному рівні із залученням результатів археологічних досліджень. Йдеться не про механічне співставлення моделей різних історичних періодів, а про визначення ознак, властивих землянкам і напівземлянкам незалежно від історичного періоду, в якому вони існували. До того ж, про землянки XVIII – XIX століть ми маємо значно менше інформації, ніж археологи про споруди цього типу більш ранніх епох, тому використання даних археології додасть потрібних ідентифікуючих параметрів.

Землянка, як житло, вивчена археологами достатньо повно. У нашому регіоні досліджені землянки населення культури Гумельниця¹⁰, сабатинівської та білозерської культур доби пізньої бронзи (Сабатинівка, Суворове, Приозерне I, Комрат, інші)¹¹. Однак, і в археологічній літературі спостерігаються розбіжності у дефініціях. Так, однакові за параметрами

⁵ *Пригарін О. А.* Сільські поселення і житло Степового Побужжя. - С.13.

⁶ *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків [у трьох томах] [Текст] / Д.І. Яворницький. - Т. I. - К., 1990. - С.101.

⁷ Народна пам'ять про козацтво [Текст] / Я.П. Новицький, А.Л. Сокульський, В.І. Шевченко. - Запоріжжя, 1991. - С.99.

⁸ Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году: с историческим и топографическим описанием всех тех мест [Текст] / П. И. Сумароков. - М., 1800. - С.216.

⁹ Етнографічні та фольклорні матеріали, зібрані Стельмахом Г.Ю. під час експедиції до колгоспу імені Будьонного Березівського району Одеської області 1949 року // АНФРФ ІМФЕ, ф. 14, оп. 5, спр.79.

¹⁰ *Субботин Л.В.* Углубленные жилища культуры Гумельница в Нижнем Подунавье [Текст] / Л.В. Субботин / Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тезисы докладов I полевого семинара Тялянки-Веселый Кут-Майданецкое. - 1990. - С.177-182.

¹¹ *Ванчугов В.П.* Землянки позднего бронзового века в Северо-Западном Причерноморье [Текст] / В.П. Ванчугов, Г.Н. Тошев, И.Т. Черняков // Памятники древней истории Северо-Западного Причерноморья: Сб. научных трудов. - К., 1985. - С. 22-27; *Рафалович И.А.* Комратское поселение эпохи поздней бронзы [Текст] / И.А. Рафалович, И.Т. Черняков // Археологические памятники Северо-Западного Причерноморья. - К., 1982. - С. 53-66.

об'єкти називають "землянка", "напівземлянка", "заглиблене приміщення".

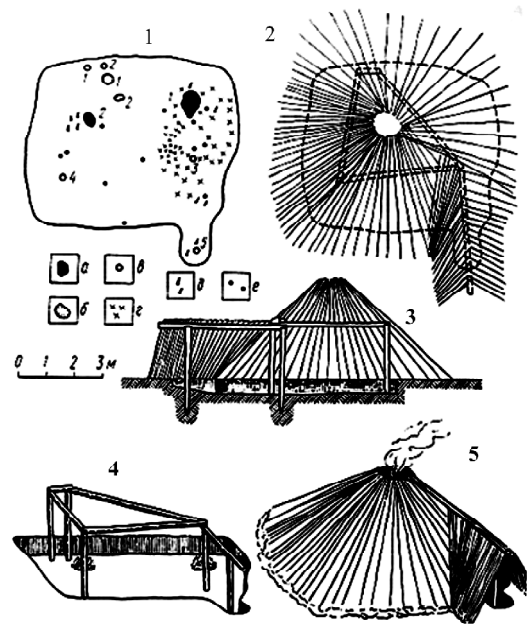
Тобто питання визначення критеріїв типологічного розподілу вказаних споруд залишається відкритим. Щоб уникнути непорозумінь, авторам публікацій у кожному конкретному випадку потрібно надавати роз'яснення щодо обраних ними критеріїв. Але далеко не завжди такі роз'яснення у публікаціях мають місце, до того ж, дослідники використовують різні, іноді суперечливі, підходи. Інколи об'єкти з однаковою, чи майже однаковою, глибиною котловану (від 0,2 до 1,5 – 1,7 м.) називають і землянкою, і напівземлянкою. Значить, такий показник, як глибина котловану, не можна брати за критерій. Не є визначальними і форми котловану (округлої, овальної, квадратної чи прямокутної), оскільки вони у землянок і напівземлянок мало чим відрізняються.

Натомість достатньо переконливими аргументами слід визнати елементи конструкції, притаманні тільки землянкам чи тільки напівземлянкам. До таких відносяться надкотлованні стіни і конструкції даху.

Напівземлянки, крім котловану (глибиною 0,2 – 0,5 м, інколи – до 1 м.), мали наземні стіни (з каменю, землі чи глини, дерев'яного каркасу, обмазаного глиною) не менше двох третин висоти приміщення. Кладки по периметру котловану зводили з метою збільшення висоти споруди. Отже, стіна напівземлянки складалася з двох частин – котлованної і наземної (надкотлованної). Землянці наземні стіни невластиві.

Конструкція даху – ще одна ідентифікуюча ознака. Основна функція даху – захист житла від атмосферних опадів, утримання у приміщенні тепла. Односхилий або двохсхилий дах з дерев'яних жердин закріплювали на стінах напівземлянок¹². Конструкцію вкривали хмизом, травою, очеретом, ймовірно, й у давні часи обмащували глиною.

Дах землянок мав іншу форму – конусоподібну (77)¹³. Такий дах виконував не тільки функцію захисту від негоди. Збільшувався простір землянки, і людина мала змогу переміщуватись у випростаному стані.

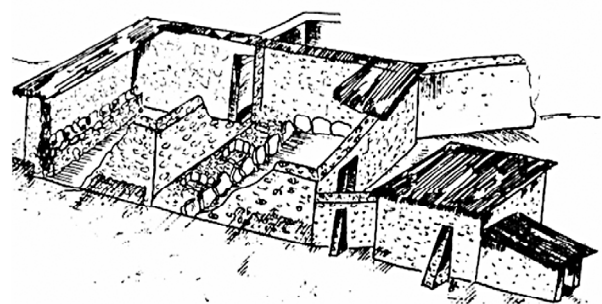

77. Землянка з поселення Комрат.

Отже, землянка і напівземлянка за своїми архітектурно-конструктивними характеристиками є різними спорудами і об'єднувати їх в один тип немає підстав навіть за умов, якщо вони співіснували. Співіснування кількох типів у певний період історичної епохи є свідченням функціонування різних традицій у населення навіть однієї культури.

Так, у II тис. до н.е. у районах Північно-Західного Причорномор'я, багатих на поклади вапняку, розвивалася традиція будівництва кам'яних споруд наземного типу¹⁴(78).

У Буджаку населення мешкало у землянках і напівземлянках, у лісостеповій зоні – у наземних будівлях каркасно-стовпової конструкції .

78. Житло наземного типу поселення доби пізньої бронзи. Воронівка II. (реконструкція Кушніра В.Г.)

¹² Кушнір В.Г. Господарство і побут населення Південно-Західної України... - С.81.

¹³ Рафалович І.А. Комратское поселение эпохи поздней бронзы... - С.54.-Рис.1.

¹⁴ Черняков И.Т. Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н.э... - С.32-47; Воронівка II. Поселение позднего бронзового века в Северо-Западном Причерноморье... - С.12-29; Кушнір В.Г. Господарство і побут населення Південно-Західної України... - С.74-84.

Таким чином, землянкою можна назвати споруду, складовими якої є котлован і конусо-подібної форми дах (77-78)¹⁵. На порубіжжі степу і лісостепу переселенці на нових місцях спочатку дійсно жили у таких землянках, з якими навіть і назви сіл пов'язані. Походження назви села Погреби виводять від погребя – тимчасового житла, в якому жили переселенці на перших порах¹⁶. Засновники села Будеї також спочатку жили в будах.

До типу напівземлянок доцільно відносити споруди, що мають надкотлованну надбудову у вигляді стін заввишки більше третини від глибини котловану, односхилий чи двосхилий дах.

Заглиблені на 0,2-0,3 м споруди слід відносити до іншого типу – наземних. (78) Вони є перехідними від напівземлянки до житла наземного типу – "бурдей", однією з особливостей яких є заглиблена підлога.

Виникає сумнів щодо доцільності розгляду землянки як репрезентанта, маркера раннього етапу у схемі стадіального розвитку житла. Тим більше, у Буджаку у XVIII – XIX ст., де частина кожної хвилі переселенців облаштовувала в землі тимчасові "житла" на короткий термін, тоді як інші будували верхові хати. Використання переселенцями землянок як помешкання диктувалося цілком конкретними обставинами. За браком у степу лісу, наприклад, подольцям будувати традиційне житло каркасно-стовпового типу не було з чого. До того ж, зведення традиційного житла потребувало колективних зусиль, допомоги громади. З огляду на характер заселення українцями степової зони, можливості колективної допомоги на ранніх етапах обмежені. Тому спорудження землянки – найпростіший спосіб вирішення проблеми житла на певний час.

Така практика – використання різних типів споруд у степовій зоні, відома задовго до появи тут східнослов'янського населення. Ще за доби бронзи одночасно з землянками зводили наземні споруди з каменю чи дерев'яного каркасу, обмазаного глиною. Наприклад, у населення сабатинівської культури (XIII-XII ст. до

¹⁵ Рафалович І.А. Комратское поселение эпохи поздней бронзы... - С.54.

¹⁶ Приходы и церкви Подольской губернии. Ольгопольский, Балтский уезды // Труды Подольского епархиального историко-Статистического комитета. - Вып. 9. - Каменец-Подольский, 1901.- С.13.

н.е.) Буго-Дністровського межиріччя традиційними були саме наземні будівлі¹⁷.

Традиція співіснування двох типів мала місце і в епоху середньовіччя. У XVII ст. у Причорноморських степах довготривалі наземні об'єкти згадує Евлія Челебі¹⁸. Та й скотарі-ногайці на своїх зимівниках будували хоча й тимчасові, але також споруди наземного типу.

Отже, вживання терміну "землянка" до споруд наземного типу є некоректним. Для них доцільно використовувати інші назви, однією з яких є "бурдей".

Примітивні бурдей також слугували тимчасовим житлом перших переселенців з України. Подекуди їх укопували в схил балки, а спереду ставили стіну з дверима та вікном. Згодом таку хату-напівпогріб використовували як темник – приміщення для зимівлі бджіл. Тих, хто довго не спробувався поставити собі верхову хату, прозвали "бурдейниками" (досить поширене прізвище в наших краях)¹⁹.

Бурдей, як житло, еволюціонував. У селі Плахтіївка з 1830 року, від початку розбудови села, люди жили саме у таких глинобитних спорудах, які називали, як і в інших буджацьких селах, бордейками (бурдейми, бурдейками). Незважаючи на появу верхових хат, бурдей будували майже до 1960-х років²⁰, використовуючи для цього доступні і порівняно дешеві будівельні матеріали. Заможні родини припинили будівництво таких жител вже в 20-40-х роках ХХ ст.²¹. У селі Трудове їх перестали будувати за радянської влади²².

Бурдей мав невеликі розміри; заввишки, зазвичай, не перевищував двох метрів, складав-

¹⁷ Добровольський А.В. Перше сабатинівське поселення / А.В. Добровольський // Археологічні пам'ятки УРСР. - 1952 - Т.4. - С. 78-83; Черняков І.Т. Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н.э... - С.32-47; Кушнір В.Г. Господарство і побут населення Південно-Західної України... - С.74-84.

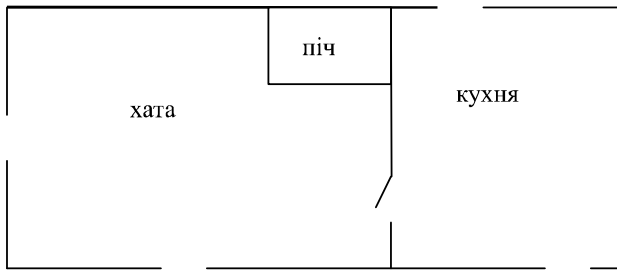
¹⁸ Евлія Челебі. Книга подорожі. Північне Причорномор'я... - С.30.

¹⁹ Кушнір В.Г. Народознавство Одещини... - С.71.

²⁰ Записано зі слів Галкевича Івана Михайловича, 1932 р.н., с.Плахтіївка Саратовського р-ну Одеської обл.; Небоги Агафії Анатоліївни, 1925 р.н., с.Плахтіївка Саратовського р-ну Одеської обл.

²¹ Записано зі слів Талавіри Івани Ігнатівни, 1925 р.н., с.Плахтіївка Саратовського р-ну Одеської обл.

²² Село Трудове Кілійського р-ну. Матеріали польових досліджень автора у 2004 році.

79. План бурдею. Село Плахтіївка
Саратського району.

ся з мінімальної кількості приміщень (два, інколи три) – власне кімнати і господарського приміщення, яке тут називають кухнею (79,80,81).

У бурдеї відсутнє горище. Двохсхилий дах складався зі сволока (вздовж житла) і слижнів (жердин), покладених впоперек. Дах закріплювали на стінах будівлі. Сволоки спиралися кінцями на причілкові стіни, слижі клали на сволок, на причілкову і затилочну стіни. Він не мав таких дерев'яних конструкцій як крокви, до яких прикріплювали покрівельні матеріали.

Зверху на слижі стелили очерет і засипали попелом. Він захищав дах від дощу і снігу. Поверхню обмазували глиною. У селі Трудове попіл використовували для зменшення ваги даху²³.

Глину для будівництва брали на власному подвір'ї. Інколи над викопаною ямою, яка утворилася внаслідок вибору глини і яка слугувала погребом (один з них мав площу 12 м (3х4 м), глибину 2,5 м), будували бурдей. Яму вкривали товстими балками, а зверху – дошками. При додатковій потребі глину брали з цього ж погреба, внаслідок чого в стінах з'являлися "міни" (ніші) різних розмірів. (Одна з таких: 1,5 x 1,4 x 0,85 м). Часто підлогу заглиблювали до 0,3 – 0,5 м для утеплення приміщення взимку, охолодження влітку.

З часом стіни бурдеїв нарощували і житло перетворювали у верхову хату, специфіку якої у кожному регіоні ми розглянемо нижче.

Таким чином, репрезентантами етапів еволюції житла ук-

раїнців, принаймні південно-західної частини степу, слід розглядати тільки бурдей і верхову хату. Землянку не можна вважати репрезентантом етапу у стадіальному розвитку житла. Як тип житла у степовій зоні, вона відома з давніх часів і не є винаходом українських переселенців. Тимчасове використання землянки зумовлене відсутністю необхідних матеріалів для традиційного будівництва. При наявності належного матеріального забезпечення переселенці облаштовували свій побут, у тому числі і житло, за усталеним звичаєм.

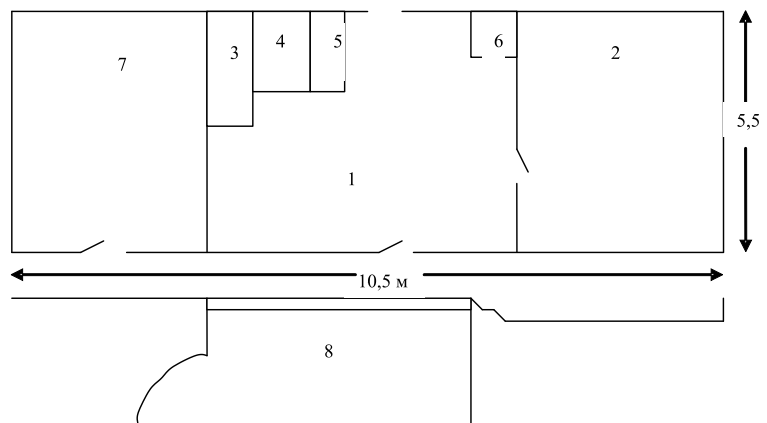
Розглянемо регіональну специфіку планування садиби, житла, технології будівництва як продукту адаптації.

4.1. САДИБА

4.1.1. Садиба українців Побережжя.

Житлові й господарські приміщення утворювали комплекс, що мав назву садиба (76). Її розпланування та конфігурація залежали від рельєфу, але були й загальноселищні традиційні норми. Зокрема, хати мали стояти переважно причілком до вулиці, а чільною стіною виходити на подвір'я. За одним із варіантів, клуню

80. План бурдею.

1 – хата; 2 – комора; 3 – груба; 4 – піч; 5 – припічок; 6 – покуть; 7 – хлів для худоби (сарай); 8 – погріб

81. Стіни бурдею. Село Одаї Ширяєвського району.
Фото автора.

²³Там само.

ставили під кутом до хати, "спиною" до вулиці, хлів – навпроти хати під кутом до клуні. Виходило широке подвір'я. Частина його – під вікнами хати – відгороджували під квітник, частину (перед хлівом) – під обору. У жнива подвір'я викоритосували як тік. Льох копали теж навпроти хати, але ближче, ніж стояв хлів, – паралельно клуні. Він ніби замикав собою квадрат та був межею, за якою йшов садок і город. Од вулиці до причілка хати теж садили квіти, і плодові кущі.

Кожна садиба мала від вулиці огорожу. На Побережжі переважали огорожі з укопаних у землю стовпів заввишки до 120-150 см., до яких прибивали жердини (корлати). Часто садибу від вулиці відмежовували "живою" огорожею. Але дуже рідко ставили огорожі між сусідніми садибами, хоч меж сусіди додержувалися суворо.

Загальне планування села на рівнині – переважно паралельно-перпендикулярне, якщо понад якоюсь річкою, струмком чи видолинком (це було найчастніше), то витягувалося поздовж із городами "до долини" чи нагору.

Горбистий рельєф Придністров'я, безумовно, позначився на народній архітектурі. Глибокі і широкі балки з крутими схилами змушували прибулих сюди поселенців застосовувати нетрадиційні методи забудови і, як відзначив ще Є.Сіцінський, долати суттєві труднощі, особливо при будівництві жител²⁴. Вони стосуються розпланування села, садиби, розміщення в ній подвір'я, городу, господарських споруд і житла. Адаптація до рельєфу місцевості вплинула на традиційну схему розташування житлових і господарських об'єктів, зумовила будівництво нетрадиційних споруд, насамперед господарських. Однією з особливостей такої садиби є невелика площа присадибної ділянки, яка знаходиться здебільшого

82. Садиба. Село Шершенці Кодимського району.
Фото автора.

83. Садиба. Село Шершенці Кодимського району.
Фото автора.

перед житлом, на тій же терасі, де стоять господарсько-побутові споруди (82), або на окремій нижній терасі (83). В деяких випадках оселю облаштовували за хутірською системою, і вона стояла осторонь, відокремлено (84).

Більшість сіл, що знаходяться в поймах, лежать на схилах їхніх берегів, у плані мають видовжену форму і сягають декількох кілометрів, а завширшки – всього кількох сот метрів. Освоєння нижньої частини схилів під забудову, а саме підготовка рівного майданчика (85), призвело до утворення штучних терас. Вони й визначили напрямки доріг (це є характерним для такої місцевості) – прокладені паралельно до русла річки, сполучувалися між собою перпендикулярними провулками. Щоб запобігти зсуву землі, терасу, на якій знаходилося житло, укріплювали кам'яним муром (86). З такою ж метою аналогічний мур споруджували і з затильного боку житла. По обидві сто-

²⁴ Приходы и церкви Подольской губернии. Ольгопольский, Балтский уезды. - С.17.

84. Село Білочі Кам'янського району. Фото автора.

85. Село Гараба Рибницького району. Фото автора.

86. Село Шершенці Кодимського району. Фото автора.

рони від дороги будували житлові оселі. Однак, єдиного підходу до розташування жител обабіч дороги не спостерігається. Одні житла будували до дороги причілкою, інші – чільною стороною. Така розбіжність пояснюється особливостями рельєфу, які враховувалися при будівництві.

Планування села за час його існування не змінювалося. На місці старих будівель споруджували нові. У цій місцевості така практика виправдана, оскільки не потрібно витрачати зусилля на проведення земляних робіт для підготовки тераси під забудову. За іншим варіантом, садиба має більше традиційних ознак, якщо господарські споруди знаходяться окремо і розміщені по периметру подвір'я.

4.1.2. Садиба українців Середнього Потилігулля.

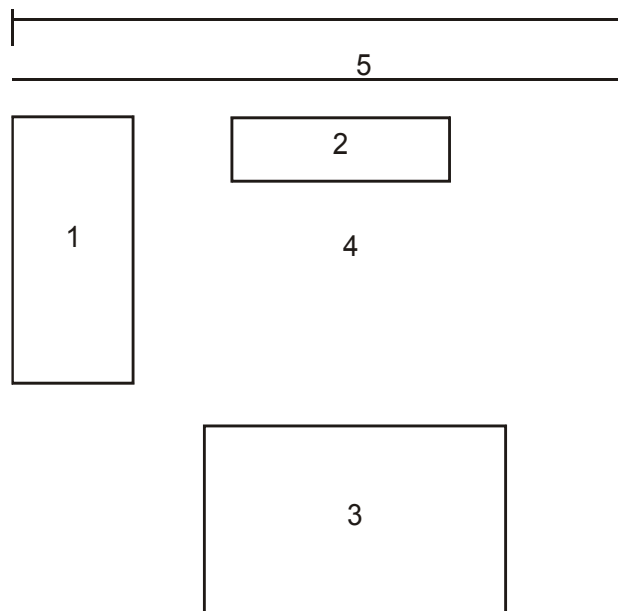
Характер розселення переселенців Середнього Потилігулля має свою специфіку. Можливість отримання порівняно значних площ землі стимулювала розвиток хутірської системи (87). Сотні хуторів виникали переважно у поймах річок і неглибоких балках на невеликій відстані один від одного, а то й поряд.

Хутірська система виявилася достатньо ефективною і відіграла важливу роль в економічному розвитку краю. Вона не зазнала суттєвих змін навіть за перших років радянської влади і тільки з початком колективізації хутірська економіка, а з нею і хутірська система починає занепадати. Кількість хуторів суттєво скорочується, натомість зростає чисельність крупних поселень. Із декількох сусідніх хуторів утворюються крупні села. Сучасне село Ісаєве складається з трьох частин, які раніше існували окремо: Ісає-

ве, Болгарове та Острівка. Село Скосарівка складається з Нової Скосарівки і Старої Скосарівки, Мартинівки, Веселого та Ілинівки. А село Шабельники складалося з двох – Взірці і Шабельне. Але невеликі за розміром села не ділилися на кутки, вулиці чи інші частини з відповідними назвами²⁵.

Садиба у даній місцевості, яку тут ще називають "обійстя", "город", "двір"²⁶, має традиційну для українців структуру і розпланування. Вона також складається з хати, господарських приміщень, подвір'я і присадибної ділянки. Житла будували не в центральній частині садиби, а безпосередньо біля вулиці. У першій половині ХХ ст., до колективізації, діти, створивши родину, будували житла на земельній ділянці батьків.

За браком коштів далеко не всі садиби мали огорожу. Та й не було в традиції українців відгороджуватися від сусідів, хоча люди все ж намагалися захистити обійстя від хижаків (лисиць, вовків), тому, за можливості, будували огорожу з найдоступнішого матеріалу – з хмизу, очерету, якого в долині річки було вдосталь. Найпростіший варіант – відгородити двір від дороги "двома дрючками", щоб худоба не заходила²⁷.

88. План селянської садиби. Село Левадівка.
1 - хата; 2 - господарська споруда;
3 - присадибна ділянка; 4 - подвір'я; 5 - вулиця.

²⁵ Кушнір В.Г. Нариси традиційної культури українців Одещини... - С.5.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само.

89. Кабиця. Село Левадівка Миколаївського району. Фото автора.

90. Бурдей, перелаштований під літню кухню.
Село Андрієво-Іванівка
Миколаївського району. Фото автора.

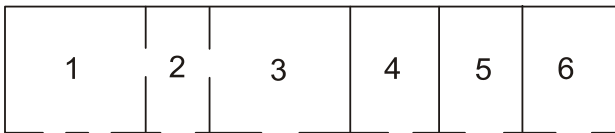
Збільшення кількості господарських споруд у 1950-60-ті роки на розпланування садиби не вплинуло. Поширеним явищем стає будівництво перед входом у житло на протилежному кінці подвір'я печі для випікання хліба влітку і поруч пічки – кабиці – для приготування їжі. (89). Бурдей перелаштовують під літні кухні²⁸ (90).

4.1.3. Садиба українців Буджака.

У Буджаку на розплануванні садиби позначилися вимоги дотримання планової забудови. Житло, господарські будівлі, присадибна ділянка мали розміщуватись у певній відповідності, хоча й тут спостерігається варіативність. Один із таких варіантів – будівництво житла, господарських споруд під одним дахом (91,92).

До складу такого господарсько-побутового комплексу входило житло, комора для зберігання продуктів харчування, хлів, хлівець (мен-

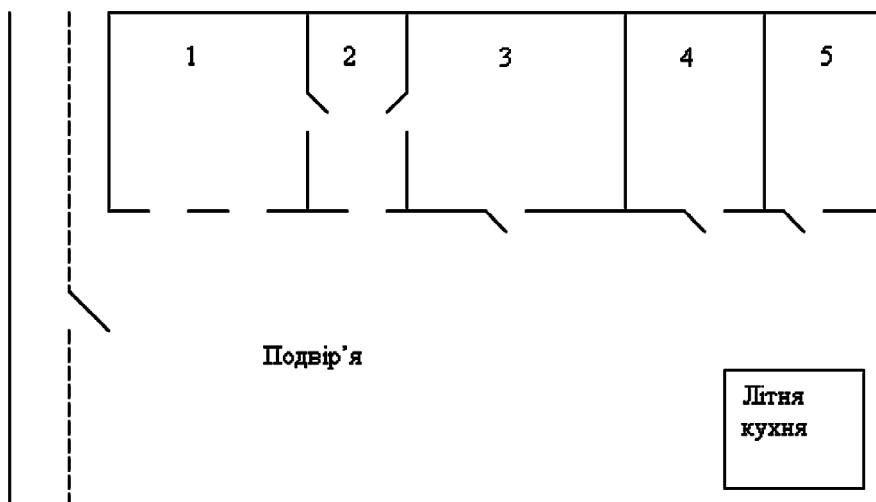
²⁸ Там само.- С.7.

91. План житла і господарських споруд.
Село Трудове Кілійського району.
1 - мала хата; 2- сіни; 3 - велика хата;
4 - комора; 5 - сарай; 6 - половник

92. Житло і господарське приміщення. Село Кислиця Ізмаїльського району. Фото автора.

93. План садиби. Село Новоукраїнка Тарутинського району.
1 – мала хата; 2 – сіни; 3 – велика хата;
4 – шифрон – приміщення для зберігання зерна;
5 – сарай.

ших розмірів) для свиней і курей, конюшня для коней, загорода (невелике приміщення з огороженим перед дверима майданчиком і яслами посередині) – для овець, сарай, половник. Половник міг стояти й окремо, збоку присадибної ділянки (городу). Найбільший за розмірами сягав до 6 м, завдовжки – до 7 м. Полову і перетерту соломку, яку зберігали у половнику, використовували для приготування корму домашній худобі.

У селі Плахтіївка кількість приміщень у садибі залежала від заможності родини і її матеріальних можливостей. Прикметно, що такого господарського об'єкта, як клуня, у плахтіївців не було. Слід зазначити, що погребі у селі почали з'являтися поступово. Продукти харчування (домашню солонину, вино, бринзю, мед,

сушений виноград) зберігали у коморі, де температура у літній період дещо нижча, ніж в інших приміщеннях, а взимку – вища завдяки заглибленню підлоги на 40-50 см.

У 60-х роках ХХ ст. поблизу житла з'являються літні кухні, до цього їжу в літній період готували на пічці, над якою облаштовували навіс для захисту від сонця і дощу, під навісом стояв і стіл, за яким родина вживала їжу.

Подвір'я облаштовували перед житлом – з виходом на вулицю через ворота і хвіртку. Садиба відгороджена від вулиці тинном, у більшості випадків – кам'яним муром, декорованим розписом або рельєфними зображеннями квітів чи геометричних фігур. Присадибна ділянка знаходилася збоку подвір'я і господарсько-побутових споруд і межувала з присадибною ділянкою сусідньої садиби.

4.2. ТРАДИЦІЙНЕ ЖИТЛО.

4.2.1. Особливості будівництва традиційного житла Побережжя.

Місце для майбутнього житла ретельно добирали. На Побережжі додержувалися при цьому різних засторог. Зокрема, не можна було ставити хату на колишній дорозі. На вибраному майданчику по чотирьох кутах майбутньої хати звечора насипали купки жита. Якщо їх до ранку ніщо не порушило й не заче-

пило, то місце визнавали за підходяще: його, казали, визнав і домовик. Якщо хоч одну купку жита щось уночі розворушило, для хати шукали іншого місця. Потім вибиралося місце для покуття, печі, припічка, ліжка.

Великої ваги надавали просторовій орієнтації майбутньої оселі. Так, чільна, тобто передня, її стіна, в якій були вікна та вхідні двері, обов'язково мала стояти "проти сонця", цебто виходити на південь; причільні стіни, ставлені під прямим кутом до чільної, мали "дивитися" на схід і захід (у них теж було по одному-двоє вікон), а задня – затилля – була суцільною (за винятком хіба що невеличкого віконечка з кухні або печі) і захищала всю оселю від холодних північних вітрів. На зиму її обкладали снопами очерету, кукурудзиння, соняшника – "щоб не так обшморговувалась од дощів та не замочала од снігу"²⁹.

Така просторова орієнтація будівлі давала змогу правильно організувати внутрішню будову оселі. Зокрема, визначити місце для покуття (в кутку між чільною та причільною стінами), столу (його ставили в цьому ж таки кутку), але з певним відступом від стін, бо за нього ще мала заходити лава), печі, яку клали в кутку, діагонально протилежному покуттю.

Перед будівництвом справляли "закладини". Господар запрошував родичів і сусідів. Майстер готував хрест (його ставили на місці стола), стелили на землю рушник, клали хліб, сіль і починали обідати.

Перед тим, як сісти обідати, просвердлювали дірки в місцях кутових слупів і закладали туди свячене жито, пшеницю, ладан. Дірку забивали осиноним кілком, і майстер промовляє: "Дай же, Господе милосердний, щоб із цієї нової оселі хліб святий не виводився, щоб господар, господиня і діти малі живі, здорові та щасливі були". Запрошені гості підносили дарунки: жінки – крупу, борошно, пшоно, чоловіки – хлібину. Пообідавши, головний майстер брав хліб і сіль, загортав їх у рушник, дякував хазяям і брався до роботи. Частенько й гості працювали разом з ним до вечора.

Хати на Побережжі ставили переважно каркасно-стовпові, менше – з глини з соломою, а на ранніх етапах заселення краю – навіть і з дерева. Тож стіни були каркасно-стовповими (плетени-

ми), риглевовими (рамними) й глиняними.

Дерев'яне житло села Баштанків низкою показників вирізняється серед інших. Цілком можливе припущення, що хату збудували на очищеній від лісу ділянці. Від тих часів у великій і малій хаті ще до 80-х років ХХ ст. стояли пеньки від зрізаних дерев, які використовували як підставки для лавок.

Будівля відноситься до типу хата-зруб, хоча споруду і обмащували глиною, а стіни фарбували у червоний та білий кольори. Житло збудоване із горизонтально покладених одна на одну дерев'яних колод, брусів, дощок, які в кутах з'єднувалися способом врубу (місцева термінологія відсутня) (94). Конструкція даху закріплена до стін житла дерев'яними стрижнями.

В основу зрубу (нижня частина) покладені очищені від кори дубові колоди діаметром близько 30 см. Наступні верхні шість також складені вперемішку із прямих, добре обтесаних колод різної товщини (в середньому близько 18 см) і конфігурації в перетині. На колоду діаметром у 20 см клали тоншу, діаметром у 10 см, і навпаки. Стіни зрубу склалися з десяти колод, брусів і грубих дощок. Верхні бруси завтовшки близько 15x18 см рівні. Вони довші від нижніх і нависають, утворюючи козирьок. Кінці верхніх брусів прикрашали декоративним надрізом. Для скріплення стін будівлі до верхніх брусів по периметру споруди ладнали каркас.

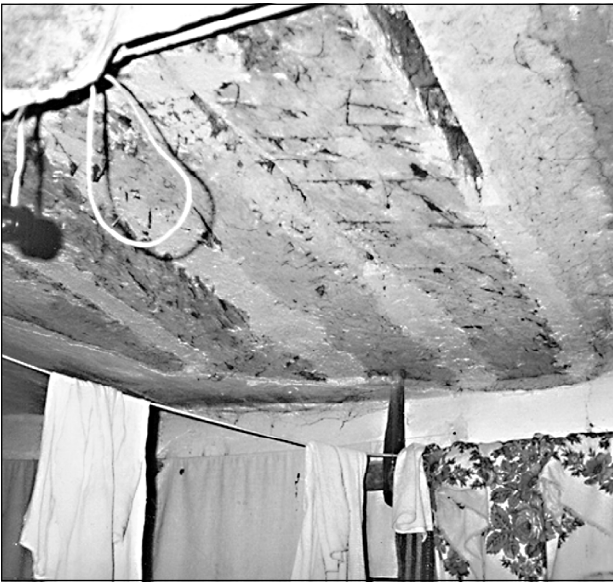
Верхні і нижні яруси стін зрубу склалися з цільних колод і брусів. Довжина колод середніх ярусів у прогонах між вікнами залежала від кількості вікон і дверей та їхніх розмірів.

Центрального сволока в житлі немає. Відсутність даху не дозволяє з'ясувати його закріплення до стіни.

Стелю стелили ділями (дилями), але лише в сінях. Над житловими приміщеннями зверху на балки покладено товсті дошки, витесані сокирою із розколотого на частини дерева (95). Їх обмащували глиною і білили каоліном.

Якості обробки дерев'яних заготовок не надавали особливого значення, однак на естетичності зрубу різна товщина дерева, кривизна балків тощо не позначались, адже житло, як із середини, так і зовні, обмащували глиною, під якою вади деревини не помітні. І лише кути будівлі вказували на те, що вона є зрубом.

²⁹Кушнір В.Г. Народознавство Одещини. – С.60.

95. Фрагмент стелі. Село Баштанків
Кодимського району. Фото автора.

96. Хата. Село Перейма
Балтського району. Фото автора.

Каркасно-стовпові стіни споруджували без підмурку (фундаменту). Вісім-десять стовпів (на півночі Одещини – "слупи") вбивали в землю по периметру майбутнього житла на глибину 0,5 м. До них прикріплювали горизонтальні жердини і обплітали хмизом, а по тому "закидали" глиною із соломою (96).

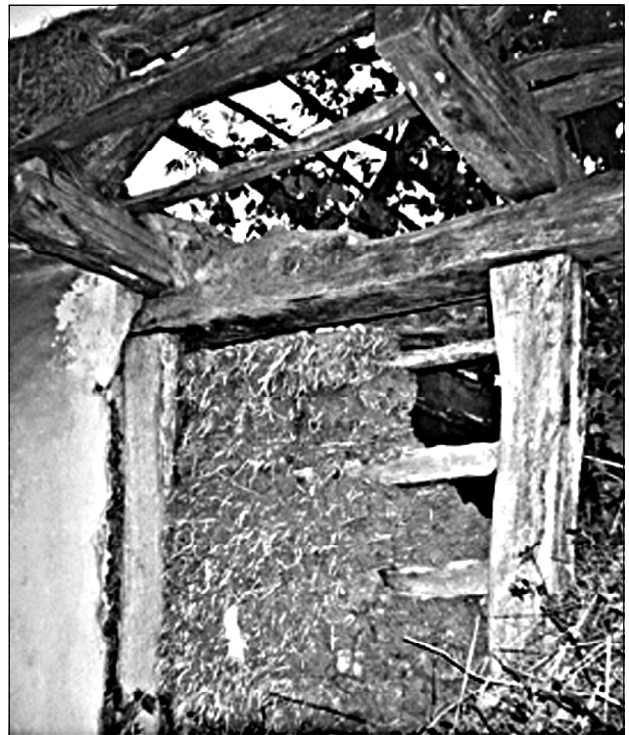
Це було попереднє мащіння. Далі стіни "гладили". Для цього місили глину з половиною та піском і користувалися спеціально зробленими дощечками. Як усе висихало, стіни та "вугли", особливо біля вікон та дверей, "поправляли" – тоненько мастили, рівняючи дощечкою, глиною з кінським кізьяком чи тирсою. Цей заміс готувався з глини вищого гатунку. Потім білили вапном або крейдою.

Ригльові (рамні, дерев'яні) стіни також не мали підмурку. Основу їх становили слупи з риглями, тобто дерев'яними плахами з отво-

рами, крізь які проходили жердини, що дорівнювали висоті стін. Відстань між жердинами відповідала довжині глиняного валька (близько 20-30 см), з яких, власне, і мурували стіну. Готовий каркас із риглів, жердин та солом'яно-глиняних вальків так само "закидали", "гладили", "поправляли" і білили (97, 98).

97. Конструкція риглевої стіни. Село Круті
Кодимського району. Фото автора.

98. Конструкція риглевої стіни. Село Івашків
Кодимського району. Фото автора.

Поширеними були і стіни глиняні. Мурували їх різними способами. Наприклад, "набивали", тобто брали дерев'яне риштування (опалубку) і натоптували його замісом із глини та соломи. Як один такий шар висихав, риштування просували вище і клали другий. Клали стіни і з вальків – тугих глиняно-солом'яних "клубків" діаметром 20-25 см (три вальки – товщина муру), ліплячи їх один до одного сирими рядок за рядком. Тут уже не доводилося довго чекати, поки ряд висохне – глина, в якій було багато соломи, швидко тужавіла. Проте на готовий шар не можна було зразу кидати стелю – треба було дати йому час "усістися" й висохнути.

З часом, особливо з другої половини ХХ ст., стіни мурували з лампачу. Глину для цього брали на глинищах або з місця копання льоху. Верхню частину вийнятого ґрунту залишали на покриття льоху, а спідню – це найчастіше була глина – вивозили на степок край дороги і викладали грасою, тобто великим кругом. Господар скликав толоку. Сходилися на неї чи не цілим селом, бо й сам господар бував на толоці, тобто на гуртовій праці в інших людей. Грасу місили кіньми, додаючи до глини води та соломи, і робили з неї у дерев'яних формах без дна (за дно правив той степок, притрушений соломою, на який клали форму розміром приблизно 40x20x20 см) лампачі (99). Вони висихали, хазяїн складав їх у стіс і прикривав соломою, щоб не замокли до весни. На весну мало бути готове й дерево на стелю та верх, і наставав другий етап будівництва.

99. Лампач. Село Оленівка Балтського району. Фото автора.

Починали без толоки. Найнятий муляр "гнав" стіни, а родина підносила йому лампачі та подавала чамур (некрутий заміс із тої ж таки глини з соломою для перемашування). За два – три дні стіни вже стояли.

Іноді їх ставили на кам'яному підмурку, а як родина каменю не мала, то – на лампачевому. При цьому підмурок мав на чільній стіні виступати назовні на довжину лампачини (40 см), а на причільних та задній – на ширину (20 см). Висота – три лампачини (50 см). Це звалося призьбою і було оберегом не лише від негоди, а й од нечистої сили, бо призьби не білили, а мастили (підводили) червоною та інших кольорів глиною. До підведення добавляли трохи сажі, виходив темно-червоний колір. Обов'язковим компонентом підведення була шліхта (негусто зварений клейстер із житнього борошна), тож фарба до одежі "не бралася", і на призьбах літньої пори посиденьки справляли і "молоді", і "старі" (100).

На готові стіни "викидали" стелю. Спочатку дерев'яну частину. Центром її був сволок – груба й міцна, очищена од кори та рівна деревина, яку клали точно по центру хати від муру

100. Призьба. Село Лабушна Кодимського району. Фото автора.

до муру, тобто від причільної стіни до сінешної, в яких залишали, муруючи, спеціальні заглибини. Від сволока до стін – чільної і затильної йшло 5-7 поперечних балок – значно тонших, але теж досить рівних і міцних деревин. Одним кінцем їх припасовували до сволока, а другим клали просто на мур, але так, щоб кінець поза мур виступав – на чільній стіні більше, на затильній – менше. До краю виступів прибивали острішок, що мав бути краєм майбутньої покрівлі, і це утворювало затишний піддашок над призьбою.

До балок на відстані 10-15 см прибивали (над виступом теж) делі – поділені уздовж надвоє – начетверо деревинки. Коли доходила черга до балки, що йшла паралельно до причільної стіни, делі вибирали грубші й довші, щоб вони теж виступали поза стіну та утворювали острішок над причільною призьбою.

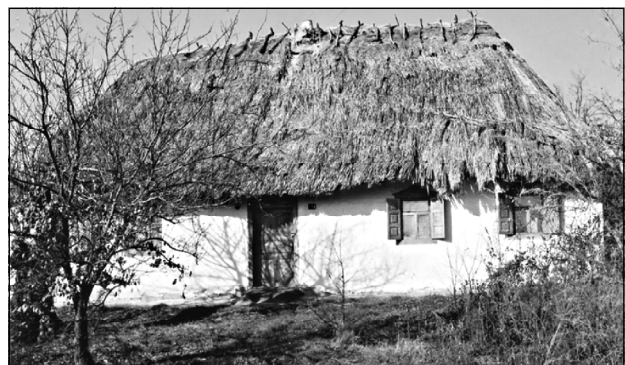
Як майстри кінчали свою роботу, господиня виставляла їм почастунок – сволоківчину, а господар ішов скликати на завтра другу толоку. Знову місили кіньми грасу, але вже з доброю рудою, завезеною з глинища глини, жіноцтво ліпило вальки, а чоловіки ділились на дві групи: одна подавала вилами вальки нагору, друга вкладала ними стелю. Працювали швидко, завзято, щоб до надвечір'я не тільки стелю впорати, а й стіни зовні задряпати – така хата, хоч іще й безверха, а вже могла протистояти негоді.

Як стеля висихала, на хату "викидали" верх. Його частини: крокви – довгі жердини, збиті у формі літери "А" (поперечку між кроквами називали бантиною); чотири наріжники – ще довші жердини, прибиті верхівкою до верхівки крайньої крокви, а другим кінцем уперті в ріг будівлі – завдяки наріжникам дах виходив не дво-, а чотирисхилим; і лати – ще довші, але удвічі тонші (8-10 см.) жердини, що єдали між собою крокви та правили за каркас до покрівлі. Починалося вкривання (якщо соломою) чи вшивання (якщо околотом або очеретом) (101).

З околоту передусім готували китиці – парні сніпки завтовшки 15-20 см, зв'язані "на колос". Кожну таку пару комлем клали на острішок, а верхівкою прив'язували ("пришивали") до найпершої знизу лати. Виходила стріха. Другий і подальші рядки сніпків ув'язували вже "на ко-

101. Техніка вкриття даху околотом.
Село Перейма Балтського району. Фото автора.

102. Солом'яний дах. Любашівський район.
Фото автора.

мель" і за нього пришивали до лат, вільно "розчісуючи" дерев'яними грабельками колосову частину, що лягала на попередній рядок. На самій верхівці мостили гребінь із соломи. Щоб він не розпадався, його скріплювали ключинням – невеличкими дерев'яними кроквочками без поперечок (102).

Добре вшита околотом хата не потребувала латок протягом щонайменше десяти років. Очеретяна покрівля слугувала ще довше.

Як уже хата стояла під верхом, господиня (та й уся родина) ціле літо мастила хату і знавору, і зсередини. Хоч глиняна стіна не потребувала товстого накидання (гладити стіни з половиною починали одразу по задряпуванні), все ж роботи не бракувало. Особливої уваги надавали мащінню стелі зі сволоком. Він, за всіма канонами, мав бути квадратним у перетині (25 x 25 см), а в наших краях були раді й круглякові такого діаметру, тож квадратної форми сволокові (а також балкам) надавали мас-

тільниці – з допомогою глини. Адже сволок не тільки скріплював стіни і стелю житла, але й мав певне символічне навантаження. В давнину на ньому зображували дохристиянські символи – сонце, місяць, зорі, дерево життя тощо. За християнських часів на сволоках свічкою – "гримницею" закріплювали Хрест – засторогою від усякої напасти.

Приносили таку свічку запаленою з церковної відправи у чистий четвер. Удома її гасили і клали до образів. Світили тільки під час грози – од грому та блискавки. Шану до сволока як до найважливішого конструктивного елемента житла виявляли й тим, що на мури його частенько піднімали на рушниках і навіть переносили зі старого житла до нового, щоб разом зі сволоком у нове помешкання перейшли злагода і добробут³⁰.

Для придністровських сіл Побережжя слід відзначити й таку особливість. Незважаючи на багаті поклади каменю-вапняку й відсутність дерева для будівництва, принаймні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст., перевага надавалася традиційному для південних регіонів подільського лісостепу каркасно-стовповому типу спорудження стін. По периметру майбутнього житла також вкопували стовпи, до них кріпили дерев'яний каркас, який обмазували глиною з обох боків. Натомість камінь активно використовувався для будівництва мурів навколо садіб. Огорожі з інших матеріалів тут не знайшли широкого розповсюдження. Надання переваги дереву й глині і небажання використовувати для будівництва камінь мешканці села пояснюють тим, що кам'яні хати набагато холодніші і для обігрівання взимку потрібно значно більше палива.

Крім каркасно-стовпових споруд, будували житла й з глиняних вальків. Однак, валькові стіни, які тут називають також "битими", мали подібну до каркасно-стовпових конструкцію. По кутах і периметру майбутнього житла вкопували стовпи, до яких кріпили жердини. Крізь отвори в жердинах просовували вертикальні риглі, відстань між якими заповнювали глиняними вальками. У сусідніх селах Кодимського району, наприклад, у селах Лабушна, Круті, за такою технологією – її називали риглевою – побудовано чимало споруд. Проте у Гарабі цю

назву не пам'ятають. Схоже, що такий спосіб виходить із практики будівництва в селі ще на початку ХХ ст. У другій половині ХХ ст. активно стали використовувати лампач, все більше з'являлося будівель із каменю.

Ще на початку ХХ ст. ознакою традиційного житла також була призьба – широка глиняна споруда навколо житла, заввишки до 0,8 м, завширшки – більше одного метра. Вона не тільки скріплювала житло по периметру, захищала його від вологи, але й виконувала функцію господарсько-побутового характеру. Тут тимчасово в невеликій кількості зберігали зібраний урожай: часник, цибулю, квасолю тощо, інколи й відпочивали. На початку ХХ ст. призьбу будували лише з причілкової сторони і тільки від вулиці, як місце для відпочинку, де можна було спілкуватися з прохожими і бути "на виду".

Як архітектурний елемент, призьба з упродовженням фундаменту і цоколя, галереї на чільній стороні житла для захисту від сонця і атмосферних опадів зникає.

Верх хати робили дерев'яним. На стіни житла клали сволок, на сволок – балки (101), до яких кріпили крокви. До крокв прибивали лати, до лат "пришивали" очерет чи околот (околот). Вкривали хату одночасно очеретом й околотом. Низ даху робили з очерету, щоб стріха кращою була, а верхню частину даху – з околоту чи із соломи. Ще в 50-х роках ХХ ст. в селі Гараба в домашніх умовах виготовляли черепицю. Поступово цим матеріалом (у меншій мірі – бляхою) замінено очерет і солону³¹.

Ззовні і з середини стіни житла білили білою глиною чи вапном. Зустрічаються житла, пофарбовані у блакитний і коричневий колір (103, 104). Затильну стіну житла фарбували в червоний колір, якщо такого не було, стіну залишали нефарбованою, від чого вона своїм жовтим кольором все ж відрізнялася від побілених чільної і причільних стін.

4.2.2. Особливості будівництва традиційного житла Середнього Потилігулля.

У Середньому Потилігуллі відмінності у житлобудуванні незначні. Фундаменту будівлі, як правило, не мали. Навіть у післявоєнний

³⁰ Кушнір В.Г. Народознавство Одещини... - С.65.

³¹ Кушнір В.Г. Житлові і господарські споруди українців Кам'янського і Рибницького районів Молдови... - С.6-22.

103. Хата. Село Іванівка Рибницького району.
Фото автора.

104. Хата. Село Великий Молокіш Рибницького району. Фото автора.

час ще багато жител зводили без фундаменту. У деяких селах (село Журовка) поблизу річок після першого шару вальків середину приміщення заповнювали землею або глиною. У такий спосіб підвищували підлогу житла на 0,3 – 0,5 м і запобігали проникненню вологи до помешкання. Ця традиція збереглась і в 1960 – 1970-х роках.

Стіни будували здебільшого із земляних чи глиняних вальків. Так, у селі Настасіївка нижній шар заввишки 0,5 м мурували із земляних вальків. Наступні шари – із глиняних.

Вальки – заготовки овальної форми розміром до 30 см. Виготовляли з глини чи землі, до якої додавали соломі або полові, трину. Таку суміш називають "граса", "заміс". У першій половині ХХ ст. грасу готували безпосередньо біля місця будівництва. Для цього перекопували верхній шар ґрунту, поливали водою, присипали соломію і місили за допомогою коней. Виготовляли вальки без використання будь-яких форм, тому працювали швидко, оскільки робота не потребувала особливих знань та навичок. Щоб уникнути деформування, стіни зводили поступово, шарами. Кожний шар (таких мало бути 5-6) заввишки 40 – 70 см. просушували кілька днів і накладали наступний (105, 106). Споруджували стіни і з глини, викорис-

105. Стіна з вальків. Село Андрієво-Іванівка.
Миколаївський район. Фото автора.

товуючи опалубку.

Перед будівництвом вдавалися до різноманітних магічних дій. Під кожний кут майбутнього житла клали гроші, зерно, сіль, що мало сприяти благополуччю господарів.

Роботу розпочинали з "закладження". На закладження запрошували сусідів, родичів. А в невеликих селах, як, наприклад, Вікторівка Ширяївського району (60 дворів), на закладження приходили всі мешканці без запрошення, добровільно. Приносили те, що мали: хліб, посуд, зерно. Роботи вистачало всім. Місили глину, возили чи носили воду, виконували інші роботи. Перший вальок клали батько і мати або господарі майбутнього житла. По завершенню зведення першого шару влаштовували "обід" – таку назву має ритуальне застілля. Будівництво в цей день припинялося. Перед його продовженням на кути нижнього шару насипали чотири купки зерна – жита чи пшениці. Якщо вночі хоча б одна купка порушена – значить, домовому місце не сподобалось і потрібно вибирати інший майданчик³².

Така форма колективної допомоги проіснувала до середини 1960-х років, а в деяких селах вона й досі зберігається. Прикметна деталь – закладення першого шару за описаним обрядом було обов'язковим. Продовжувати і завершувати будівництво могли інші, навіть наймані будівельники.

Зведені стіни приміщення обмащували глиняним замісом високої якості. Готували його з домішками кінського кіз'яку, витримували тиждень, щоб глина "перепріла" і стала мазкою. Гладильною дощечкою завершували обмазку

³² Кушнір В.Г. Нариси традиційної культури українців Одещини... - С.9.

зовнішніх і внутрішніх стін, білили білою глиною чи вапном, здебільшого з добавкою синьки.

На стіни бурдею клали дах – односхилий чи двосхилий. Така споруда не мала горища.

Основою односхилого даху були балки, покладені на чільну і нижчу затильну стіну. Конструкція двосхилого даху складалася зі сволока, покладеного посередині на причільні стіни, і

106. Бурдей з двосхилим дахом. Село Стрюкове Миколаївського району. Фото автора.

балків, покладених одним кінцем на сволок, іншим – на чільну і затильну стіни. Конструкцію даху вкривали очеретом, соломною (107).

Для утеплення рівномірно засипали шаром попелу (попіл, на думку майстрів будівельної справи, не пропускав вологу), валькували і обмазували глиною, спочатку з соломною, а потім – з половою і кінським послідом (кізяком) (фото 108).

Однак, такий дах потребував щорічного оновлення – зовнішню його поверхню обмазували глиною.

Інша конструкція даху верхової хати. У селі Антонюки його називають "ліс"³³. Він складався

107. Двосхилий дах бурдею. Село Журовка Миколаївського району. Фото автора.

108. Дах бурдею (землянки). Село Андрієво-Іванівка Миколаївського району.

Фото автора.

з основи – сволока, балків чи бальчосів, крокв. Сволок – суцільний чи складений з двох частин, клали на причілкові стіни, стінний простінок у середній частині житла. У великій хаті (іноді й у малій хаті) його підпирали стовпом, щоб не прогинався.

На причілкову стіну і сволок, затильну стіну клали балки чи бальчоси. Простір між бальчосами заповнювали очеретом чи гілками верби (109) і обмазували зверху і знизу глиною.

До крокв кріпили лати – довгі жердини, до яких прив'язували покрівельний матеріал – у цій місцевості (долина річки Тилігул) здебільшого очерет. Його в'язали у "парки" і "пришивали" до лат дротом або перевеслами (110).

Вкривали дах у 20 – 30 роки ХХ ст. і соломною накідом, або околотом – снопами житньої соломи.

Важливий елемент конструкції двосхилого даху – фронтон. Особлива витонченість у його оформленні спостерігається у 1960-1970-тих роках. Фронтон шалювали дошками, віконця обрамляли вирізаними різноманітними деко-

109. Очеретяна стеля. Село Журовка Миколаївського району. Фото автора.

³³ Кушнір В.Г. Нариси традиційної культури українців Одещини... - С.12.

ративними елементами, аплікаціями. Верхівку увінчували фігурою у вигляді схематизованого зображення рослинного чи зооморфного характеру (111).

Назв таких прикрас фронтонів не пам'ятають, і лише деякі із старожилів називають їх "коньки". Відсутність назв декоративних елементів, ймовірно, є результатом адаптації, за якої переселенці, наприклад, з районів Побережжя, де такої традиції не існувало, запозичували разом з будівельними технологіями і форми декорування жител, але без збереження назв елементів декору. Для нас коньки становлять інтерес як ілюстрація поширення традиції на певній території. Картографування і

110. Очеретяний дах "верхової" хати. Село Покровка Миколаївського району. Фото автора.

111. Фронтон. Село Андрієво-Іванівка Миколаївського району. Фото автора.

класифікація їх за типами вказують не тільки на розмаїття цих виробів, але й на локальну специфіку на певній території того чи іншого типу.

Відомі житла, господарські приміщення з одним фронтоном, але вони збереглися у невеликій кількості.

4.2.3. Особливості будівництва традиційного житла у Буджаку.

У Буджаку житло українці традиційно будували громадою.

Допомагали, насамперед, родичі³⁴. Житла і господарські споруди будували із найдешевших матеріалів у цій місцевості – землі, глини і каменю. Із землі та глини виготовляли вальки, а з другої половини ХХ ст. – "цеглу", паці (лампач) – заготовки прямокутної форми, виготовлені у формах (112). Валькові стіни добре зберігають тепло у холодну пору року і прохолоду влітку. Завдяки цим властивостям земляні житла продовжували будувати ще й у 60-ті роки ХХ ст.

Вальки, паці також виготовляли із чамуру (земельно-глиняної маси) повсемісно і колективно³⁵.

У селі Трудове чамур готували за селом біля глинища і везли підводами до місця будівництва. Хто не мав транспорту, копав глину і робив чамур біля місця будівництва житла. Але такого уникали, адже наступний заміс, незважаючи на наявність глини, важко вибирати з

112. Виготовлення лампачу. Село Михайлівка Саратовського району. Фото автора.

³⁴ Записано зі слів Сандрик Степаниди, 1914 р.н., с.Райлянка Саратовського р-ну Одеської обл.

³⁵ Село Кислиця Ізмаїльського р-ну. Матеріали польових досліджень автора у 2004 році.

попередньої досить глибокої ями.

Споруду ставили і на викопані канали, забиті землею чи глиною³⁶. Якщо хату з валькових стін будували все літо, то з лампача процес значно прискорювався. Суттєво зменшувалась потреба участі великої кількості людей, адже для зведення валькових стін потрібно місити чамур, робити вальки і тут же споруджувати стіну. До того ж, потрібно організувати громаду 4-5 разів, оскільки кожний наступний шар можна класти тільки на сухий нижній шар. Лампач виготовляли значно меншою кількістю людей, а необхідну його кількість можна накопичувати завчасно, поступово, впродовж тривалого періоду.

У Буджаку перед початком будівництва також здійснювали обряд закладчини. Власне, не обряд, а певні елементи декількох обрядів, що виконувалися перед початком будівництва. Клали гроші по кутках майбутнього житла. Місце під будівництво освячував сільський священик, ставили хрест, перев'язаний рушником. У процесі будівництва хрест переставляли на причільну стіну, потім – на фронто́н. По завершенню будівельних робіт рушник віддавали муляру³⁷.

Ритуальні дії, пов'язані з вибором місця для житла, в середині ХХ ст. поступово зникають з обрядової практики. Одна з причин – обмеження можливості вибору ділянки. Будівництво здійснювали відповідно до "плану" – площі, виділеної владою під забудову. Тому у Буджаку знайти відомості про відповідні обряди, зокрема щодо вибору місця – проблема. Респонденти 1930-х років, за винятком окремих обрядодій, таких, як закладення жертви під основу майбутнього житла, не пам'ятають. Зокрема, згадують, що жінка із родини – мати – клала гроші у лівий кут від вулиці. У селі Баштанівка перед початком будівництва по кутах кидали гроші, чи на середину житла (5 лей). Запальовали лампадку, яку замурували у стіну³⁸.

Хату намагалися ставити на підвищенні, щоб не підтоплювало водою. Стіни будували

з глиняних вальків, виготовлення яких не відрізнялось від вище описаного, як і технологія будування. Верх житла дерев'яний. На стіни клали сволок, складений із двох частин, впоперек під сволок чи на сволок клали балки – слижі. На балки кріпили крокви. Деякі назви конструкцій даху зникли, але їх ще пам'ятають респонденти 1930-х років народження. Крім слижів, які тепер називають ще й балками, згадують, що один із елементів крокв мав назву "бантина", яку тепер називають "перемичка". До крокв прибавали лати. Прикметно, що будівельна термінологія елементів даху не має суттєвих відмінностей від східноpodільської. Конструкцію стелі із сволока і балок завершували "підбивкою" – настилом із хворосту, на який накладали вальки, зверху – і знизу обмазували глиною (зверху вальками).

У селі Трудове зводили верх, також на стіни клали сволок, його називають "гринда"³⁹. На сволок клали балки, до яких кріпили крокви, до крокв прибавали лати.

Традиційно для цієї місцевості хату вкривали очеретом. Інколи долали значні відстані, наприклад, плахтіївці привозили очерет з дністровських плавнів, зокрема з району села Паланка. Прив'язували очерет до лат мотузкою або тонким дротом за допомогою "шила" – металевого плоского прута з отвором на кінці для нитки чи дроту.

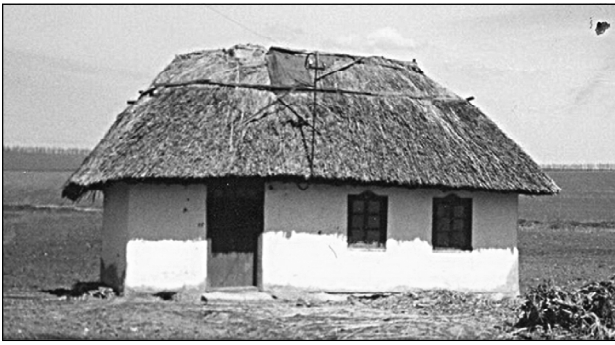
Поверхню даху робили ступінчастою. Для цього очерет додатково набивали спеціальною щіткою у формі лопати і ступінчастою робочою поверхнею. За такого способу вкриття (по-німецьки) очерет зберігався значно довше, якщо періодично чистити (приблизно один раз у 30 років), дах стоїть більше ста років.

Прикметно, що і тут у давнину хата обов'язково мала призьбу заввишки до одного метра, яку називають "спризьба". Вона захищала житло від підтоплення під час повеней, на призьбі тимчасово зберігали зведений з поля врожай.

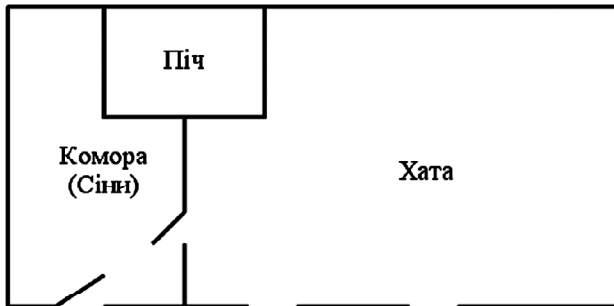
³⁶ Село Кислиця Ізмаїльського р-ну. Матеріали польових досліджень автора у 2004 році.

³⁷ Село Кислиця Ізмаїльського р-ну. Матеріали польових досліджень автора у 2004 році; Село Десантне Кілійського р-ну. Матеріали польових досліджень автора у 2004 році.

³⁸ Село Баштанівка Татарбунарського р-ну. Матеріали польових досліджень автора у 2004 році.

113. Житло. Село Познанка.
Фото автора.

114. План житла села Познанка Любашівського району. Фото автора.

4.2.4. Планування та інтер'єр традиційного житла.

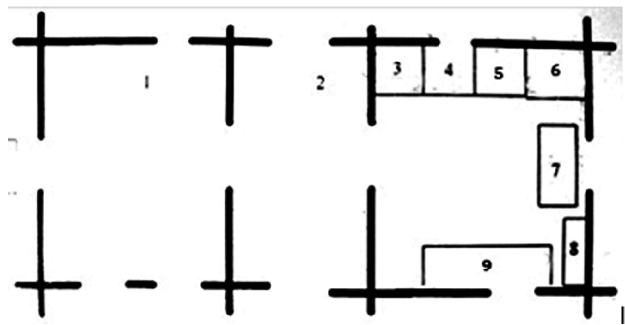
4.2.4.1. Планування та інтер'єр традиційного житла Побережжя.

На Побережжі в кінці XIX – на початку XX ст. поширеним було двохкамерне житло, яке складалося з господарського приміщення і побутового (113,114).

Однак, домінуючим типом є трикамерне житло, яке в першій половині XX ст. поступово перетворюється у чотирьохкамерне. Один із ранніх варіантів трьохкамерного знайдено в селі Баштанків. Оскільки воно збудоване із дерева, зупинимось на його характеристиці детальніше.

Хата складалася із трьох частин: сіней (15 м²), великої хати (20 м²) і малої хати (20 м²).

Має сім вікон. Два вікна великої хати розміщені в чільній стіні, одне – у причілковій, маленьке віконце вмонтоване у затилкову стіну, але не в середній її частині, а ближче до сіней. Мала хата має по одному вікні на чільній і причілковій стінах та одне невеличке над припічком. Розміри великих вікон однакові – 65 x 45 см. Коробки, до яких кріпиться рама, не існувало. Рами із чотирьох шибок закріплювали до двох бокових або чотирьох товстих і масив-

115. План житла. Село Баштанків Кодимського району: 1-"Велика хата"; 2- Сіни; 3-піч; 4-припічок; 5-груба; 6-ліжко; 7- Стіл; 8-покуть; 9- ліжко (лавка).

них брусів, які правили за коробку. Таким же чином монтували і двері (160 x 80 см), зроблені із чотирьох широких дощок. Верхній брус одвірка в середній частині за формою нагадує склепіння (116).

Планування житла-зрубу традиційне, як і традиційне освоєння простору малої хати.

Вхід у велику хату і малу хату – із сіней. На жаль, незадовільний стан великої хати не дозволив відтворити її первісний інтер'єр. Простір малої хати з часом змінився, та все ж інтер'єр залишився традиційним. Підлога – земляна. На відміну від пофарбованих у червоний колір причілкових стін і затилля житла та сіней, стіни кімнати побілені. Біля входу ліворуч стоїть мисник, праворуч – відро з водою. Ліворуч від входу знаходиться піч, далі припічок або лежанка і груба для обігріву приміщення взимку і по-

116. Вхідні двері житла. Фото автора.

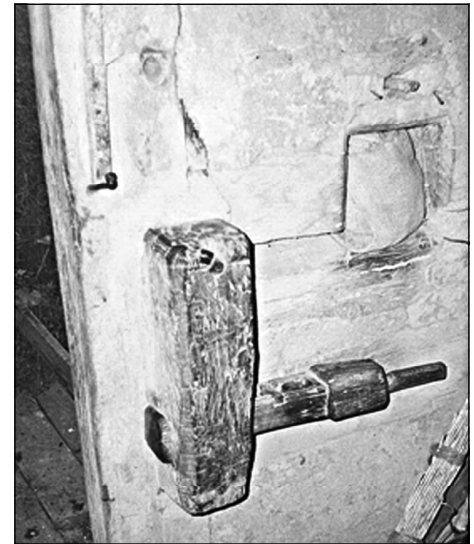

117. Печ, припічок, груба. Фото автора.

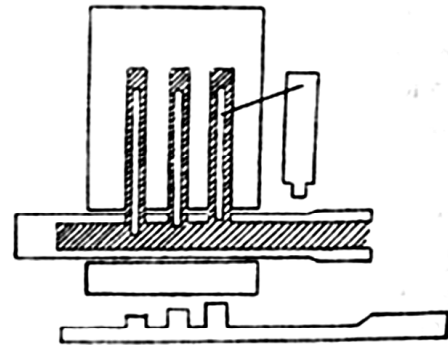
всякденного приготування їжі (117). Печ і груба з'єднуються комином, – для відводу диму через каглу у сіни і комин. Між грубою і причілковою стіною стоїть ліжко. Над припічком і грубою, від стіни до печі, нависає дерев'яна жердка, на якій розвішували рушники, налавники, одяг тощо. Один кінець жердки входить наскрізь у причілкову стіну, інший закріплений брусом до стелі (117).

Під вікном причілкової стіни стоїть стіл. Біля столу в північно-східному куті стіни покуть (невід'ємна складова інтер'єру української хати у Південно-Східному Поділлі⁴⁰) із семи ікон (Ісус Христос, Матір Божа, св. Миколай, Іоан Хреститель, св. Катерина, св. Параскева, св. Пантелеймон).

Двоє дверей (з чільної і тильної сторони) відчиняються в середину житла, запираються засувами і замками. Двері головного входу мають замок (витотовлений із дерева твердої породи), який складається із корпусу і засува. Корпус замка (40 см x 10 см) закріплений до масивного одвірка двома дерев'яними стрижнями. Три вузкі продовгуваті вертикальні отвори у середині корпусу призначені для фіксаторів – дерев'яних пластин прямокутної форми завширшки 15 см. Кожний фіксатор на нижньому кінці мав форму стрижня. Розміри пластин однакові, а довжина стрижнів (для ускладнення відмикання замка чужим ключем) різна. У положенні "замкнуто" фіксатори, завдяки власній вазі, падають в отвори засува (118,119). Затиснутий фіксаторами засув не ру-

118. Замок вхідних дверей. Фото автора.

119. Вид замка і ключа в перетині. Положення "замкнуто".

хається в корпусі замка, і відчинити двері неможливо.

У середині засува (дерев'яний брус розміром 20 x 20 x 44 см) зроблено канал для ключа. Верхня площина засува має три отвори, в яких у положенні "замкнуто" знаходяться стрижні фіксаторів.

Замкнути і відімкнути замок можна лише ключем, виготовленим для конкретного замка. Ключ завдовжки 18 см на одному кінці має три виступи різної висоти, відстань між якими співпадала з отворами на верхній площині засува. Лише таким ключем можна підняти фіксатори в каналі, вийняти засув, відчинити двері. Оскільки засув знаходиться завжди в горизонтальному положенні, а замок закріплюється до одвірка з внутрішньої сторони житла, іззовні його не можна навіть бачити. Доступ до замка здійснюється через невеличкий, квадратної форми отвір у стіні, крізь який, просунувши руку з ключем, відмикають чи замикають двері.

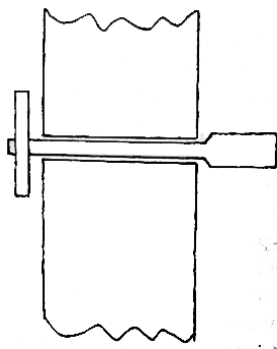
⁴⁰ Кушнір В.Г. Тип народної ікони в Південно - Східному Поділлі... - С.241-246.

Двері тильної сторони житла мають два пристрої замикання: замок – засув і "защібку" (120,121). За конструкцією вони значно простіші, у порівнянні із вищезгаданим, свідчать, що саме цими дверима, а не з чільного боку, користувалися щоденно. Замок-засув складається із планки-засува завдовжки 70 см і корпусу-скоби (60 x 7 x 12 см), прикріпленого до одвірка двома дерев'яними стрижнями. Таким засувом замикають двері лише із середини житла. Для замикання житла іззовні використовують так звану "защібку". Цей дерев'яний пристрій має ручку завдовжки 30 см та поперечину завдовжки у 25 см. Ручка знаходиться в просверленому в одвірку отворі, до якої з протилежного боку прикріплена поперечина. Конструкція дозволяє поворотом ручки ставити поперечину в горизонтальне ("замкнуто") чи вертикальне ("відімкнуто") положення. "Зашчібка" використовується лише для того, щоб під час виконання господарських робіт біля житла тримати двері зачиненими (прикритими), але не замкненими.

Мало що змінилося в інтер'єрі традиційного житла у першій половині ХХ ст. Житло складалося переважно з трьох і чотирьох частин: мала хата + сіни + велика хата, або мала хата + сіни + комора + велика хата. У чільній стіні – по двоє вікон із кожної половини хати, меженими – двері. На причілках по одному, а часом і по двоє вікон на чотири шибки.

120. Замок-засув і "защібка".
Фото автора.

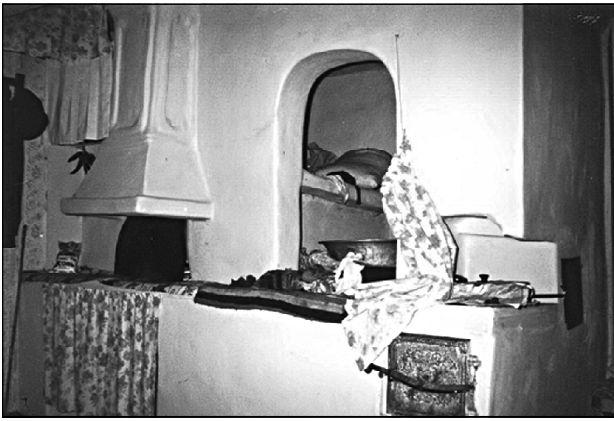
121. Вид "защібки" у перегині.

Між великою і малою хатою знаходяться сіни й комора. Сіни – вхідне приміщення, з якого входять до комори, малої і великої хати. Комора – невеличке господарське приміщення для зберігання дрібного господарського реманенту, зерна для домашньої птиці та продуктів для споживу

Комора не мала стелі. Замість неї над головою нависав плетений із лози та обмащений зсередини і зовні глиною комин, чи, як кажуть у Придністров'ї, "гозяк"⁴¹. До комори з печей як великої, так і малої хати крізь спеціальні отвори (кагли) випускали дим. Комин виводив його назовні. Із кінця ХІХ – початку ХХ століття комори почали переобладнувати на кухні: піч повертали так, щоб її можна було палити з кухні, а обіч ставили пічку, на якій можна було готувати їжу в казанах. На літо такі пічки ("кабиці", "кутуні") ставили надворі.

Піч – не проста конструкція. На Побережжі для мурування печі майстра кликали часом із сусіднього села. Перед його приходом господар мав тільки поставити штандари – поміст на двох невеличких пристінках, що завширшки мав бути таким, як майбутня піч, а завдовжки, трохи більшим, щоб перед пічню міг стати припічок. Верх штандарів укладали вальками та мастили глиною з піском – це мало стати сподом печі. На ньому майстер "набивав" черінь, тобто настелював замісом із глини, ріні (грубий пісок), битого череп'я і щебню. Це добре розігрівалося, од жару не репало і довго зберігало тепло. Заклавши челюсті, тобто пічний отвір (для цього ставили залізну дугу з обруча, затикали кінці в іще сиру черінь), майстер ставив каблуки – дерев'яні дуги, кінці яких теж затикали в сиру черінь. Відстань між ними – 30 см. І тут уже потрібен був досвід майстра. Якщо взяти дуги задовгі, піч вийде надто високою і не пектиме зверху. Якщо поставити закороткі, піч шмалитиме. Поки все це сохло, із замісу, що йшов на черінь, формували цеглу 30x10x10 см. Із неї, висушеної, і зводили склепіння печі та викладали бокову стінку й горизонтальну площину над склепінням, яку теж називали черінь – найтепліше та найзатишніше місце в хаті ("на печі"), де гралися та спали взимку діти.

⁴¹ Кушнір В.Г. Житлові і господарські споруди українців Кам'яньського і Рибницького районів Молдови... - С.10.

122. Печ, припечок, груба. Збудовано у 1897 році.
Село Івашків Кодимського району. Фото автора.

Перед піччю челюстями над припечком нависав комин (122), що йшов угору та завертав набік, виводячи дим до комори. Комин, як обов'язковий елемент печі, виник порівняно пізно. У 1930-х роках ще продовжували будувати напівкурні хати. Комин швидко вдосконалювався і почав виводити дим не в комору, а одразу в головний димар. Проте й досі можна натрапити на напівкурну хату з комином, що веде дим у комору (123).

З комином пов'язано чимало забобонів. Вважалось, що нечиста сила заходить до оселі саме через нього. Тому каглу щовечора затикали ганчір'ям, а комин над піччю розмальовувався різними візерунками – оберегами.

З боку до припечка приєднувалася грубка. Вона використовувалася для приготування їжі в зимовий період та обігрівання приміщення. Незважаючи на те, що на плиті могли знаходитись одночасно лише дві ємкості, розміри грубки були значними, завдяки чому збільшувалася площа, що сприяло кращому обігріванню приміщення.

У кутку над столом висіла лампада й ікони (образи) в рушниках, що їх називали божниками. Це був покуть (покуття) – своєрідний домашній вівтар, що діагонально протистояв печі.

Крім нерухомої лави вздовж чільної стіни, кожна українська оселя мала й ослін – невеличку пересувну лавку на чотирьох ніжках. Його можна було ставити коло столу перпендикулярно до лави на час обіду, на ньому "піднімали до стелі" немовля перед тим, як нести його хрестити, на нього сідала молода, коли її вбирали до вінця чи запинали хусткою в кінці весілля.

123. Напівкурна хата з комином над сіними.
Село Березівка. Балтського району.
Фото автора.

Тримали у хаті і скриню – великий дерев'яний ящик із віком – накривкою на завісах та із замком (124). Зверху скриню прикрашали різбленням, розписували фарбами. У скрині тримали святкове вбрання, сувої полотна, придане для доньки, рушники до майбутнього весілля тощо.

Над дверима, теж на довжину стіни, тільки вже від мисника до печі, лаштували полицю із завіскою – трямок. Там тримали горщики, макітри, ринки й глечики.

Велика хата стояла "через сіни" од "малої" і правила в основному за парадне приміщення. Відповідав цьому призначенню й інтер'єр – лави уздовж чільної та причільної стін, столи, що стояли під кутом один до одного. Але, як і в малій хаті, обов'язковими були покуть із божницею, рушники над вікнами й килим на задній стіні. Зате печі у великій хаті не робили. Для обігрівання перпендикулярно до сінешньої стіни ставили довгу грубу. Тим-то у жартівливій весільній пісні дружки співали : "Топи, мати, грубу, ведем тобі невісточку любу. А хоч люба, хоч нелюба, аби була тепла груба."

При великій родині у великій хаті теж спали. Місце "за грубою" традиційно належало молодцям⁴².

Освоєння житлового простору у придністровській частині Побережжя також є традиційним для цієї місцевості. Праворуч від входу до малої хати знаходилася піч, далі – лежанка (припечок), до якої впритул стояла грубка для приготування їжі. Як регіональну особливість придністровців, можна відзначити опалення хатнього приміщення взимку ліпухами округлої

⁴² Кушнір В.Г. Народознавство Одещини... - С.71.

чи прямокутної форми. Їх виготовляли з коров'ячого гною влітку у такий спосіб. Майданчик застеляли соломною, зверху накладали шар гною, перемішавши з соломною, трамбували і різкалем⁴³ (лопатою) ділили на частини – "кирпичі". Таким паливом не тільки обігрівали хату, а й нагрівали піч для випікання хліба⁴⁴. Поряд із грубою під причільною стіною стояло ліжко. Уздовж причільної й чільної стін – довгі лавки. Під покутем (по діагоналі в протилежному від дверей кутку) знаходився стіл. Зліва від дверей – скриня, хоча в більшості випадків скриню ставили у великій хаті. Над дверима на всю довжину стіни прибивали широку дошку для зберігання посуду і навіть хліба⁴⁵.

4.2.4.2. Планування та інтер'єр традиційного житла Середнього Потилігулля.

Планування житла Середнього Потилігулля відображає його еволюцію з кінця XIX – початку XX ст. Особливо виразний розвиток верхньої хати, в якому простежуються два варіанти.

У першому від бурдей збереглася традиційна структура розташування житлового і господарського приміщень. Як і бурдей, верхова хата на першому етапі мала два приміщення, двосхилий дах. Вхід у житло здійснювався через комору. Ще на початку XX ст. при потребі тут тримали домашню худобу. Приміщення за площею не однакові.

Кімната для помешкання більша, тому вхід у житло знаходився не у середній його частині, а збоку, ближче до комори. У ранніх варіантах вона не мала вікон (125,126), за винятком хіба що жител заможних родин, у яких ще на початку XX ст. комори мали навіть окремий вхід (127).

У повоєнний час поширюється другий варіант верхньої хати, який умовно можна розглядати як перехідний до трьох – і чотирьохкамерного житла з входом у центральній частині чільної стіни.

Відбувається масовий перехід від двокмерного до трикамерного житла, який супроводжується розподілом вхідного приміщення на сіни і кухню. Практика ж такого розділення, в

тому числі і сіней у трикамерному житлі, відома з першої половини XX ст. Принаймні, її пам'ятають респонденти 1921 року народження⁴⁶ (128,129).

Зростає кількість верхніх хат на три або чотири приміщення (сіни – велика хата – мала хата або сіни – кухня – велика хата – мала хата) (130). Разом з тим, слід визначити, що цей тип житла існував у регіоні навіть на початку XX ст. і мало чим відрізнявся від поширених у сусідніх регіонах України, зокрема на Побережжі.

125. Житло. Село Левадівка.

Фото автора.

126. План житла. Село Левадівка
Миколаївського району.

127. Житло. Село Левадівка
Миколаївського району. Фото автора.

⁴³ Місцеві мешканці стверджують, що ця назва лопати є місцевим діалектом, а не запозиченням.

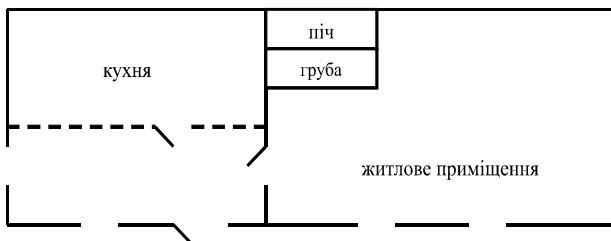
⁴⁴ Піч, якщо не було дров, палили й соломною. Цього було достатньо, щоб спекти хліб чи підпалок.

⁴⁵ Кушнір В.Г. Житлові і господарські споруди українців Кам'янського і Рибницького районів Молдови... - С.17.

⁴⁶ Кушнір В.Г. Нариси традиційної культури українців Одещини... - С.15.

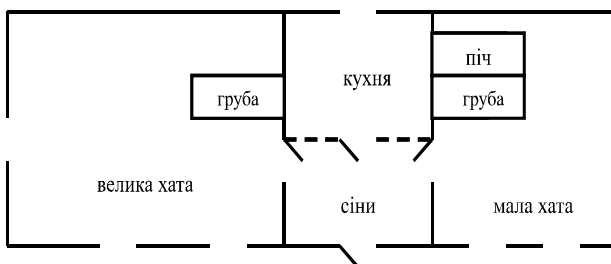
128. Житло. Село Левадівка
Миколаївського району. Фото автора.

129. План "верхової хати". Перехідний варіант
до трьох- і чотирьохкамерного
житла.

Не багатим був і інтер'єр житла. Стіни, як зовні, так і з середини, білили глиною місцевого видобування, яку тут називають "кривоозерською"⁴⁷ (від назви населеного пункту Криве Озеро). Вздовж стін облаштовували місця для відпочинку дорослих членів родини. Піл – дощатий настил – застеляли рядном. Біля печі знаходилась довга лежанка для літніх членів родини. Діти спали на печі. Під полом тримали дрібний реманент, харчові припаси.

У малій хаті знаходилась піч, плита для приготування їжі. У першій половині ХХ ст. практично повсюди у печі не тільки випікали хліб, але й варили їжу. Тобто в печі палили щоденно бадиллям соняшника, соломною, очеретом, дровами, залишками стебел кукурудзи після

130. План трьох (чотирьох) камерного житла.

⁴⁷ Кушнір В.Г. Нариси традиційної культури українців Одещини... - С.16.

годівлі корів ("переїди") і навіть бур'яном. Опалювали житло і ліпахами, виготовленими з коров'ячого перегною, змішаного з соломною. Їх заготовляли не тільки біля власних господарських приміщень, але й у полі. Навіть діти допомагали збирати на "тирлі" – місці утримання худоби для доїння в обідній час – коров'ячі "ліпахи", перемішували їх з соломною чи травною⁴⁸.

Майстерно зроблена піч не куріла, добре розігрівалася, якнайдовше тримала високу температуру. Тому далеко не кожен брався за таку відповідальну роботу – класти піч.

4.2.5. Декорування житла, настінний розпис.

Не менш показовим проявом наслідків побутової адаптації є декорування житла і інтер'єру, господарських споруд. Цей вид народного мистецтва набув чи не найбільшого поширення у ХІХ – на початку ХХ ст. і в українських селах у межах сучасної Одеської області.

Як відомо, традиція настінного розпису в Україні існує з часів трипільської культури⁴⁹. У регіоні, що досліджується, фрагменти фарбованих глиною білого кольору стін жител знайдені на поселенні доби пізньої бронзи Білино І на Балтщині, що також засвідчує давність традиції на цій території.

На півночі Одещини настінний розпис вивчали з початку ХХ ст. Зафіксовано його і в степових районах Буго-Дністровського межиріччя в 1920-х роках. У Буджаку спеціальні розвідки майже не проводились. Незважаючи на наявність певних результатів, нез'ясованих питань залишилось чимало. Зокрема, потребують уточнення межі поширення традиції стінопису, особливості його розвитку на теренах південно-західного степу.

Результати досліджень першої половини ХХ ст., 1970-х років, польових розвідок останніх років, проведених автором, дозволяють виокремити три зони побутування настінного розпису – Побережжя (південні райони Південно-Східного Поділля), степова зона Буго-Дністровського межиріччя і Буджак.

⁴⁸ Там само.- С.17.

⁴⁹ Пассек Т.С. Периодизация трипольских поселений (III-II тысячелетия до н. э.). [Текст] / Т.С. Пассек // МИА. М.-Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1949. - № 10. - 248 с. ; та інші.

4.2.5.1. Народний стінопис Побережжя репрезентований розвідками низки дослідників. На початку ХХ ст. К.Шероцький, замалював і описав зразки узорів і орнаментів зі стін житлових споруд, господарських приміщень⁵⁰. Нотатки про хатній розпис 1920-х років на Балтщині і Кодимщині залишив М.Карачківський⁵¹, у повоєнний час декоративний розпис вивчали В.П.Самойлович⁵², Т.В. Косміна⁵³, Н.В.Студенець⁵⁴. В останні роки проведені розвідки автором⁵⁵.

У 80-х роках розвиток традиції декорування стін житла розписом за роки радянської влади поділяли на два етапи. Вважали, що на першому – до 50-60-х років – удосконалювались і збагачувались традиційні прийоми декору. На другому етапі – після 60-х років минулого століття – традиційні методи і елементи декору втрачаються, натомість розвивається традиція декорування цементною декоративною штукатуркою⁵⁶.

Можна стверджувати, що на початку ХХ ст. в українських селах Балтського повіту існувала стійка традиція настінного розпису. Він представлений сюжетними картинами та комбінованим розписом – композиціями із солярних символів, ідеограмами "дерева життя" у різноманітних варіаціях – окремо чи у комплексі з рослинними або геометричними елементами.

Із сюжетних розписів привертає увагу скопійована К. Шероцьким у селі Розношинець Балтського повіту картина із зображенням де-

кількох птахів на гілках дерев⁵⁷. Така картина, судячи з її розмірів, характеру сюжету, розмішувалася, ймовірно, на затильній стіні житла і, як замітник килима, виконувала утилітарну функцію.

Описи К.Шероцьким настінних розписів у селах Балтського повіту заслуговують особливої уваги. Вони вражають насамперед своєю різноманітністю. Наприклад, у селі Борщі дослідник замалював розташовану над вікном дворівневу композицію із розет і трьох "вазонків" над ними. Дві вертикальні смуги на кутах увінчані схематизованою ідеограмою "дерева життя" з двома розетами⁵⁸. Різнокольоровими смугами прикрашені стовпи навісу над літньою пічкою, а на фронтоні – зображення коней⁵⁹. У такому ж стилі оформлено вхід до льоху, де, крім різнокольорових смуг, у верхній частині і над дверима розміщено сім розет, одна з яких – восьмираменна (більшого розміру) – знаходиться у центрі композиції⁶⁰. У цьому ж селі К.Шероцьким знайдено "килим", в орнаментальній композиції якого поєднані зооморфні і рослинні мотиви. У горішній частині симетрично розміщено зображення двох коней (вони й визначають назву композиції – "коні"), по краях – мотиви полуниць (?) з листям і букетом із полуничних (?) листків у центрі⁶¹. Композиції, як і окремі орнаментальні мотиви, мали відповідні народні назви, які відображали схожість намальованого до реально існуючого об'єкта, предмета, рослини, тварини тощо: ("раки", "зозульки", "курячі лапки", "сосонки", "горошок" та багато інших). Ромб, трикутник, розету, вазон малювали на внутрішніх і зовнішніх стінах жител. Ними декорували споруди господарського призначення і навіть навіси над сезонними (літніми) господарсько-побутовими об'єктами.

Матеріали К.Шероцького репрезентують декілька типових для Балтщини початку ХХ ст. груп настінного розпису, тоді як М.Карачківський, досліджуючи етнографію українців Балтщини у 1928 році, лише двічі згадає про настінні розписи, зазначивши, що в селі Фер-

⁵⁰ Шероцький К. Очерки по истории декоративного искусства Украины. [Текст] / К. Шероцький. - 1: Художественное убранство украинского дома в прошлом и настоящем. - Киев, 1914. - 147 с.

⁵¹ Карачківський М. Північно-Західна Балтщина... - С. 167, 198-202.

⁵² Самойлович В.П. Народное творчество в архитектуре сельского жилища Украины / В.П. Самойлович // Автореф. дис. докт. искусств.-К., 1968. -25 с.; Самойлович В.П. Українське народне житло [Текст] / В.П. Самойлович. - К., 1972. - 219 с.

⁵³ Косміна Т.В. Сільське житло Поділля. Кінець ХІХ - ХХ ст.: Історико - етнографічне дослідження [Текст] / Т.В. Косміна. - К., 1980. - 191 с.

⁵⁴ Студенець Н.В. Традиційний стінопис Поділля кінця ХІХ - першої половини ХХ ст. [Текст] / Н.В. Студенець. - К., 2010. - 224 с.

⁵⁵ Кушнір В.Г. Особливості декорування традиційного житла українців Буго-Дністровського межиріччя і Буджака... - С.9-13.

⁵⁶ Українсько-молдавские этнокультурные взаимосвязи в период социализма... - С.114-115.

⁵⁷ Шероцький К. Очерки по истории декоративного искусства Украины... - С.39.

⁵⁸ Там само. - С.130.

⁵⁹ Там само. - С.124.

⁶⁰ Там само. - С.130.

⁶¹ Там само. - С.140.

натія рослинним орнаментом прикрашено віконниці та стіни під вікнами⁶², а в селі Лабушна хати ззовні здебільшого гарно розписані малюнками рослинного орнаменту⁶³. Немає підстав вважати скупі інформації М.Карачківського свідченням занепаду народного стінопису. Ймовірніше, дослідника цей жанр народного мистецтва не приваблював, але описаним зразки засвідчують, по-перше, використання на той час рослинної орнаментики у декоруванні житла, по-друге, збереження українцями традиції народного стінопису на теренах Балтщини. Останнє підтвержене дослідженнями В.П.Самойловича у 1960-х роках. Він відзначив регіональну своєрідність декоративного розпису, яким прикрашалась народна архітектура⁶⁴. Балтщина входила в зону обстеження В.П.Самойловичем, і існування народного стінопису ним засвідчено, хоча на детальному його аналізі він не зупинявся⁶⁵. Представлений кількома зразками декоративний розпис Одещини не відображає всього спектру наявних варіантів на час дослідження В.П. Самойловичем, принаймні достатніх для вивчення його специфіки у степовій зоні. Разом з тим, визначаючи характерні риси подільського житла, В.П. Самойлович звертає увагу саме на настінний розпис як одну з важливих, формуючих регіональну специфіку складових⁶⁶.

Більш детально охарактеризовано сільський стінопис Т.В.Косміною (1970-ті роки). Автор відзначила його відмінність від інших в регіонах насамперед багатством тонально-кольорової гами⁶⁷. Т.В.Косміна простежила еволюцію архітектурно-художнього оформлення жител, виокремила і охарактеризувала новації, які, втім, зберегли, зокрема, традиційні композиції⁶⁸.

Зразки розпису зовнішніх стін житла і господарських споруд різноманітні. Горизонтальні різнокольорові смуги (у народі називали "підведення"), криві, ламані лінії як окремо, так і в комбінаціях з геометричною і рослинною ор-

наментикою – типове явище в українських селах повіту. Вражає строкатість кольорової гами. Нижню частину стін "підводили" переважно синім, а затильну стіну фарбували у червоний колір (130,131). Горішню частину чільної і причілкові стіни розписували вибірково, прикрашали кути споруд тощо (132).

1970-ті роки – період входження народного стінопису в кінцеву фазу свого розвитку. Зникають картини сюжетного характеру. Однією з основних причин занепаду стінопису слід вважати заміну його килимами. Підставою для такого твердження є зразки копіювання народними художниками килимів промислового виготовлення (133,134), подібність композицій настінних малюнків і килимів. Поступово майстрині відмовляються від малювання "килимів". Можливість заміни розпису більш привабливими виробами ткацтва у ХХ ст. стає реальністю для більшості селянських родин.

Поширена у другій половині 1960-х – 1970-х років практика декорування стін трафаретним способом також не мала продовження, але прийомів обробки стін житла ще було чимало – нанесення спеціальним знаряддям рельєфних декоративних елементів у вигляді решіток, косих, хвилястих ліній тощо (54). Прикметно, що найбільше варіантів декорування стін у 1980-х – 1990-х роках простежується в зонах активної дії традиції стінопису. На півночі Одещини до таких зон відносяться села вздовж невеликих річок Савранка, Кодима, тоді як у селах на водорозділах такого не спостерігається. Це ще й свідчення дії механізму розповсюдження не тільки у даному випадку традиції стінопису, але й інших важливих складових етнокультури, відображення моделі функціонування економічних, соціальних і культурних зв'язків, яка охоплювала сільські громади прирічкової зони. Саме тому практика декорування стін лише у прирічкових зонах була безперервною і зберігається до сьогодні, де ще фарбують стіни господарських приміщень здебільшого у червоний колір (137,138,139), розмальовують призьби різнобарвними смугами (140), "підводять" синім чи чорним нижню частину стіни житла над призьбою. Фарбування кутів будівель в інший, ніж стіни, колір було чи не обов'язковим. Крім кутів, смугами обводили простір навколо дверей і не тільки зовні, а й у середній частині стіни (141).

⁶² Карачківський М. Північно-Західна Балтщина... - С. 167.

⁶³ Там само. - С.175.

⁶⁴ Самойлович В.П. Народное творчество в архитектуре сельского жилища Украины. - С.18, 23-32.

⁶⁵ Самойлович В.П. Украинское народное житло... - С.14.

⁶⁶ Там само. - С.22.

⁶⁷ Косміна Т.В. Сільське житло Поділля... - С.154.

⁶⁸ Там само. - С.155-158.

Розписували й інтер'єр житла різноманітними мотивами і композиціями. Переважно на затильних стінах малювали "килими" (142,143), на печі зображували солярну символіку (144), стіни під стелею розмальовували смугами з елементами рослинної орнаментики (145). Фарбували сволок (146).

4.2.5.2. *Народний стінопис степової зони Буго-Дністровського межиріччя.* Масштаби вивчення стінопису степової зони Буго-Дністровського межиріччя значно менші. І все ж, деякі матеріали про його поширення у степовій зоні аж до берегів Чорного моря існують і засвідчують дотримання українцями традиції в першій половині ХХ ст. Так, у названій монографії К.Шероцького вміщена світлина відомого археолога Б.Фармаковського. На ній зафіксовано розпис фрагменту стіни навколо дверей і фрагменту печі у селі Парутине на березі Дніпро-Бузького лиману неподалік від його впадіння у Чорне море⁶⁹.

В іншому районі причорноморської зони – Одеському – також знайдені зразки настінного розпису. Вони викладені в альбомі ілюстрацій "Степова Україна. Орнамент", що вийшов друком в Одесі у 1929 році⁷⁰.

У цьому виданні Одеського політехнікуму образотворчих мистецтв, присвяченому академікові Миколі Олексійовичу Скрипникові, накладом всього 700 примірників, вміщено тільки 30 зразків, хоча зібрано набагато більше. Вони формують уявлення про настінний розпис 1920-х років в українців Одеської округи – місцевості навколо Одеси. Як зазначено у вступному слові до альбому, представлений вид малярства вважався тоді типовим для українців степової зони. Зібрані в українських селах зразки репрезентують розмаїття як композиційних варіантів, так і типів стінописних творів – "килими" ("коври"), шпалери, окремі мотиви типу "вазон", "безколючник", інші (147).

4.2.5.3. *Особливості декорування жител у Буджаку і Нижньому Подунав'ї.* У Буджаку настінних росписів не вивчали. Ймовірно, традиція стінопису тут втрачена переселенцями одразу ж після переселення, хоча Ф. Вовк

відзначав, що житла українців у Нижньому Подунав'ї "...обведені синіми чи червоними смугами, дуже часто з різними "марафетами"... – тобто узорами і квітами... знайомими українськими узорами"⁷¹.

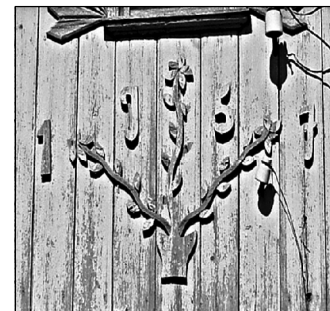
Натомість, незважаючи на відсутність сюжетних композицій у декорванні зовнішніх стін будівель, настінного розпису як елемента інтер'єру житла, у Буджаку практично повсюдно присутній мотив "вазон", "світове дерево". Здебільшого – у вигляді зображення квітки з двома листками чи двома гілками з листям (148,149).

Вони майже аналогічні. Відмінність лише у тому, що на кам'яних мурах квітку вимальовували масляними фарбами (150). Збереження українцями цього мотиву як основного у декоративному оформленні, можливо, є продовженням успадкованої традиції хатнього розпису, де "вазон" займав одне з чільних місць в настінних композиціях.

Інші мотиви у невеликій кількості лише віддалено нагадують настінний розпис. Такими, наприклад, є фарбування стін житла в українському селі Верхній Дунавець (151), антропоморфні зображення. Зафіксовані на півдні Буджака (152)

148. "Вазон" на фронтоні житла. Село Кислиця Ізмайльського району. Фото автора.

149. "Вазон" на фронтоні житла. Місто Кілія. Фото автора.

⁶⁹ Шероцький К. Очерки по истории декоративного искусства Украины... - С.119.-рис.47.

⁷⁰ Степова Україна. Орнамент [Альбом] / Одеський політехнікум образотворчих мистецтв ; вступ. ст. В. Х. Заузе. - Одеса, 1929. - [3] л., 30 л. рис.

⁷¹ Лупулеску І. Русские колонии в Добрудже... - Т.24.-февр.- С.326.

і на правому березі Дунаю сусідньої Румунії в Тульчі (153), вони засвідчують існування традиції у Нижньому Подунав'ї.

Отже, в ХХ ст. настінний розпис в українців південно-західного степу – важливий елемент декорування стін традиційного житла. Однак, тільки на теренах Буго-Дністровського межиріччя від Балти до Одеси (від Побережжя до Чорного моря) у першій половині ХХ ст. він присутній практично у кожному приміщенні житла: у великій і малій хаті, сінях. Розмальовували грубу, піч, комин, запічок, стіну над ліжком, стіни під стелею, навколо дверей і вікон.

У другій половині ХХ ст. стінопис втрачає жанрову розмаїтість, скорочуються територіальні межі його поширення. Зникають сюжетні картини, спрощуються орнаментальні композиції, за винятком килимарських Зникають чи

150. Село Плахтіївка Саратовського району.
Зображення квітки на кам'яному мурі.
Фото автора.

151. Село Верхній Дунавець.
Повіт Тульча. Фото автора.

модифікуються композиції ранніх варіантів з архаїчними елементами орнаментики ("дерево життя", геометризовані зображення солярних символів, інші). Набуває широкого розповсюдження трафарентний метод декорування, але навіть у 1970-х роках традиція фарбування будівель барвниками різних кольорів збереглась, щоправда, лише в окремих селах північних районів Одещини.

З 1960-х років стіни жител частково чи повністю оздоблюють орнаментованими плитками промислового виробництва. Слід виокремити прикметну деталь – орнаментика на плитках аналогічна чи схожа до традиційної тієї місцевості, де їх виготовляли: рослинні, зооморфні мотиви, землеробська символіка. Остання поширена в зоні традиційного землеробства. Якщо ромбами, трикутниками повсюди прикрашають будівлі, огорожі, ворота на Побережжі, то ці мотиви не мають такого розповсюдження у степовій частині і особливо у Буджаку.

Особливістю декоративної орнаментики народної архітектури степової зони є домінування в ній рослинних мотивів. На фронтонах жител степової зони Буго-Дністровського межиріччя і Буджака розміщені композиції, в основі яких – "вазон" чи "світове дерево". Рослинні мотиви домінують і в декорі огорож садиб.

Зміни у традиції декорування жител українців степової зони (а саме: перехід від геометричної до рослинної символіки) стали наслідком дії принаймні двох основних чинників – переорієнтації на усталені для степової зони мотиви і композиції, суттєвого скорочення ткацтва (а в багатьох селах і його занепаду), разом з яким зникла і традиційна орнаментика.

152. Село Десантне Кілійського району.
Фото автора.

153. Елементи декору житла. Місто Тульча. Румунія. Фото автора.

4.3. ГОСПОДАРСЬКІ СПОРУДИ.

Господарські споруди – важлива структурна складова традиційного господарсько-побутового комплексу.

На Побережжі, ставлячи хату, господар думав і про те, що матиме коло неї. І часто починав з льоху чи погребя. Погріб – це проста яма, до якої лазили драбиною. Спустити туди діжку з квасниною було цілою проблемою. Льох набагато зручніший, бо мав ще погребницю (її часто називали "шиєю") зі сходами. Льох копали глибший, отже, він краще зберігав постійну (і взимку, і влітку однакову) температуру (+4°), що сприяло кращому зберіганню продуктів та кращому відстоюванню сметани в глечиках. У стінах льоху копали так звані міні – для картоплі та буряків, дно заставляли діжками з квасниною. Квасили огірки, капусту, яблука, а з кінця XIX століття – і помідори, коли вони ввійшли в наших краях в ужиток. При одній зі стін льоху лаштували полиці для солодкої (неквашеної) капусти, а в кутку насипали та відгороджували дощечками купу піску для моркви. Стіни в льоху дилювали, тобто обкладали колотими з дуба негрубими (4-5 см), неструганими "дощечками", прибитими до сторчових слупів.

Де дерева не мали, обмуровували глиняними вальками, мастили й білили. На висоті двох

метрів в льоху ладнали дерев'яну стелю, закладали її вальками, а поверх на них на 70-80 см засипали землею. Шию мурували з лампачу, вкривали дерев'яним дахом. Ту частину, що виступала над землею, мастили й білили.

У степовій зоні, де набувало великого розвитку виноградарство, льоху копали ще глибші й просторіші, щоб мати місце для бочок з вином. Часом робили і спеціальні винні льоху.

Над льохами часто не насипали купу землі поверх тої, що лежала на стелі, а ставили полівники – дерев'яні споруди на зразок укритого соломною куреня (154). В них тримали висушені для палива ліпахи, дрова тощо.

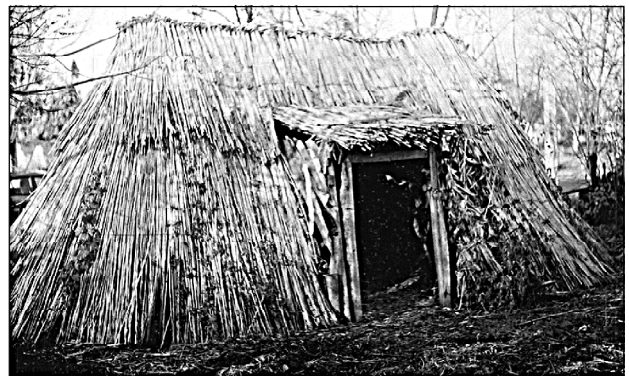
Клуня та хлів – будівлі першої потреби для обійстя. Якщо хатній мур складали завтовшки на півтори лампачини, то для клуні годився і з півлампачини, а для хліва – з однієї. Клуні, як правило, робили без стелі, але з високим солом'яним верхом, щоб улізло все невимолочене з осені збіжжя та ще лишилося місце для зимової молотьби. Зберігали в клунях також корм для великої рогатої худоби.

Клуні, як і хати, мастили, білили й підводили, хоч призьби тут не було. Був тільки невисокий навкісний обмурок – його насипали із землі та примащували глиною.

Хліви частіше будували зі стелею. На їхніх горищах так само, як і на хатніх, тримали сіно, невитереблені качани кукурудзи, невимолочені соняшникові шляпки, вінки цибулі та часнику абощо.

Хліви ставили з одним-двома віконцями. Місце перед ними обгороджували. Це була обора, де худоба ночувала влітку.

Наприкінці XIX століття, коли дедалі ширшого застосування почала набувати машин-

154. Полівник. Любашівський район. Фото автора.

155. Клуня. Первомайський район
Миколаївської області. Фото автора.

на молотьба, потреба в клунях відпадає, їх перетворюють на комори, перегороджують на хліви, а в новіших обійстях і зовсім не ставлять або використовують як повітки для возів та зберігання сільськогосподарського реманенту.

Окрім названих трьох основних споруд, які обов'язково входили до господарсько-побутового комплексу садиби, бували ще й землянки для кролів, темники для бджіл, сажі для свиней. З прадавніх часів дійшли до нас ями, до яких закопували те, що мало зберігатися незачепленим до весни. Найчастіше це були буряки і картопля. Їх насипали в яму по вінця, накривали соломною і шаром землі. У центрі покрівлі закопували сніп соняшникових стебел, очерету чи вимолоченого жита – виходила продушина, і те, що було в ямі, не гнило.

У придністровській частині Побережжя господарських споруд небагато. Знаходились вони безпосередньо біля житла, а то й під одним дахом із житлом (156). Основні господарські приміщення – шопа чи хлів для худоби, комора – існували як два приміщення під одним дахом. Позаду хати облаштовували вівчарник і свинарник (бурдїй). Погреби, льохи мали переважно заможні люди, але вже з 60-х років ХХ ст. такі приміщення стають чи не обов'язковою складовою господарсько-побутового комплексу. Особливої потреби в погребах не існувало. Продукти повсякденного вживання

156. Господарські споруди. Фото автора.

не потребували зберігання при низькій температурі, при необхідності їх тримали на горищі під солом'яним дахом, де температура влітку значно нижча, ніж на відкритому повітрі. М'ясо, якщо свиню забивали влітку, смажили, склали в горщики і заливали розтопленим салом. Так воно могло зберігатися тривалий час навіть у теплу пору року.

Для утримання корови, телят будували шопу (у наш час термін не вживається). Вівчарник для овець будували з каменю позаду житла. На відміну від житла, господарські споруди переважно кам'яні. Вівчарник без стелі, порівняно з іншими господарськими приміщеннями, невисокий – біля двох метрів заввишки. Дах робили із жердин, покладених зверху на стіни, вкривали соломною чи бадиллям кукурудзи. За наявності вільного місця, поряд із вівчарником будували обору.

Приміщення для утримання свиней називали "бурдїй". Ця назва вживається і місцевими молдованами. Бурдїй – невелике приміщення з невисокими стінами заввишки до 1,5 м. Двері розраховані тільки для проходу свині.

Для курей окреме приміщення – курник. Нерідко його прибудовували до чільної стіни житла⁷².

Господарські споруди у Буджаку різні за призначенням: для худоби (сарай, на початку ХІХ ст. – хлів), комора (для зерна). У половнику (не мав стелі) внизу зберігали полову, зверху – сіно. Прикметно, що клунюю називають не приміщення, а копицю збіжжя. Відсутня поширена у Побережжі назва господарського приміщення "шопа". Раніше був піднавіс і називався "підзакат". Ремонт возів, реманент на початку ХІХ ст. здійснювали під навісом, що мав назву "підзакат"⁷³.

Кукурудзу зберігали у споруді під назвою "гімбар". Її будували з дерева, на стовпах, щоб підлога була від землі на відстані приблизно 0,5 м. Стінки споруди мали щілини для вентиляції, щоб кукурудза не цвила і не псувалася від вологи.

Господарські приміщення під одним дахом, дещо нижчі, ніж житла, стали поширюватись

⁷² Кушнір В.Г. Житлові і господарські споруди українців Кам'янського і Рибницького районів Молдови... - С.17-22.

⁷³ Село Трудове Кілійського р-ну. Матеріали польових досліджень автора у 2004 році.

157. Село Десантне Кілійського району. Фото автора.

у Буджаку вже з початку ХХ ст.

В українців Середнього Потилігулля господарські приміщення знаходяться перед хатою через подвір'я або з боку житла. Це традиційна для українців сусіднього Побережжя забудова подвір'я. Крім суто господарських приміщень, з 1960-х років у цьому комплексі з'являється ще одне – літня кухня – землянка, яка з будівництвом верхової хати перетворилася у літнє житло або допоміжну господарську споруду.

Для утримання корів, овець використовували хлів, сарай. Вибір приміщення у зимовий період залежав від кількості домашніх тварин. Для незначної кількості поголів'я використовували одне приміщення. Простір хліва розподіляли перегородками, у кожній з яких знаходились корова, вівці і навіть свині.

Технологія будівництва хліва і житла однакова. Тому бурдей і хлів чи сарай зовні відрізнялися тільки розмірами, відсутністю у господарських приміщень вікон, а при їхній же наявності вони були значно меншими.

158. Вільний тип забудови. Житло і господарські приміщення. Село Петрівка Миколаївського району. Фото автора.

Заможні господарі – власники значної кількості поголів'я овець – будували для них вівчарники з вербного каркасу, обмашеного глиною. Дах стелили з бур'янів, трави, лози. Заввишки вівчарник не перевищував зріст людини. Всередині облаштовували ясла. Така споруда не була достатньо теплою, але сухою⁷⁴.

Для зберігання продуктів харчування споруджували погріб чи викопували яму.

Погріб будували у вигляді ями прямокутної форми, стіни якої обмазували глиною⁷⁵.

У погріб спускалися по драбині через отвір у верхній частині перекриття. Інколи над погрібом ставили половник⁷⁶. Яму накривали дерев'яним чи очеретяним перекриттям і засипали землею. Кожна сім'я мала таку яму, а то й дві.

Таким чином, типологічні особливості житлових і господарських споруд вказують на наявність внутрішньорегіональної специфіки. Вона сформувалася під впливом різноманітних чинників, одним з основних є природно-географічний.

4.4. РЕГІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА ТРАДИЦІЙНОЇ АРХІТЕКТУРИ.

Специфіка побутових і господарських комплексів простежується, зокрема, в елементах конструкцій даху, структурі і планіграфії садиби.

За таким показником, як конструкція даху, житло представлене кількома типами – односхилим, двосхилим без фронтона, двосхилим з фронтоном, чотирихилим. Всі вони репрезентують частково етапи стадіального розвитку, відображають як успадковану традицію, так і наслідки її еволюції разом із запозиченнями, втіленими у різноманітних архітектурних вирішеннях. Принаймні три з чотирьох типів зафіксовані в усіх зазначених природно-географічних зонах і ландшафтних районах, однак, у кожній домінуючим є традиційний для даної місцевості тип даху.

Картографування споруд за типом даху вказує на співпадіння зон поширення того чи іншого типу з конкретною природно-географічною зоною чи ландшафтним районом. Так, для будівель північних районів Одещини (Балтський, Кодимський, Савранський, Любаші-

⁷⁴ Кушнір В.Г. Нариси традиційної культури українців Одещини... - С.17.

⁷⁵ Записано зі слів Осипенко Євгенії Семенівни, 1941 р.н., с. Антонюки Миколаївського р-ну Одеської обл.

⁷⁶ Записано зі слів Короткого Івана Мойсейовича, 1926 р.н., смт. Миколаївка Одеської обл.

вський), Кривоозерського та Первомайського Миколаївської області (лісостепова зона), двох (Кам'янський, Рибницький) районів Молдови традиційним є чотирихилий дах (159). Він домінував в кінці XIX – у першій половині XX ст. Ситуація суттєво не змінилась навіть 1960-х років, коли зросла кількість споруд з двоххилим дахом (160).

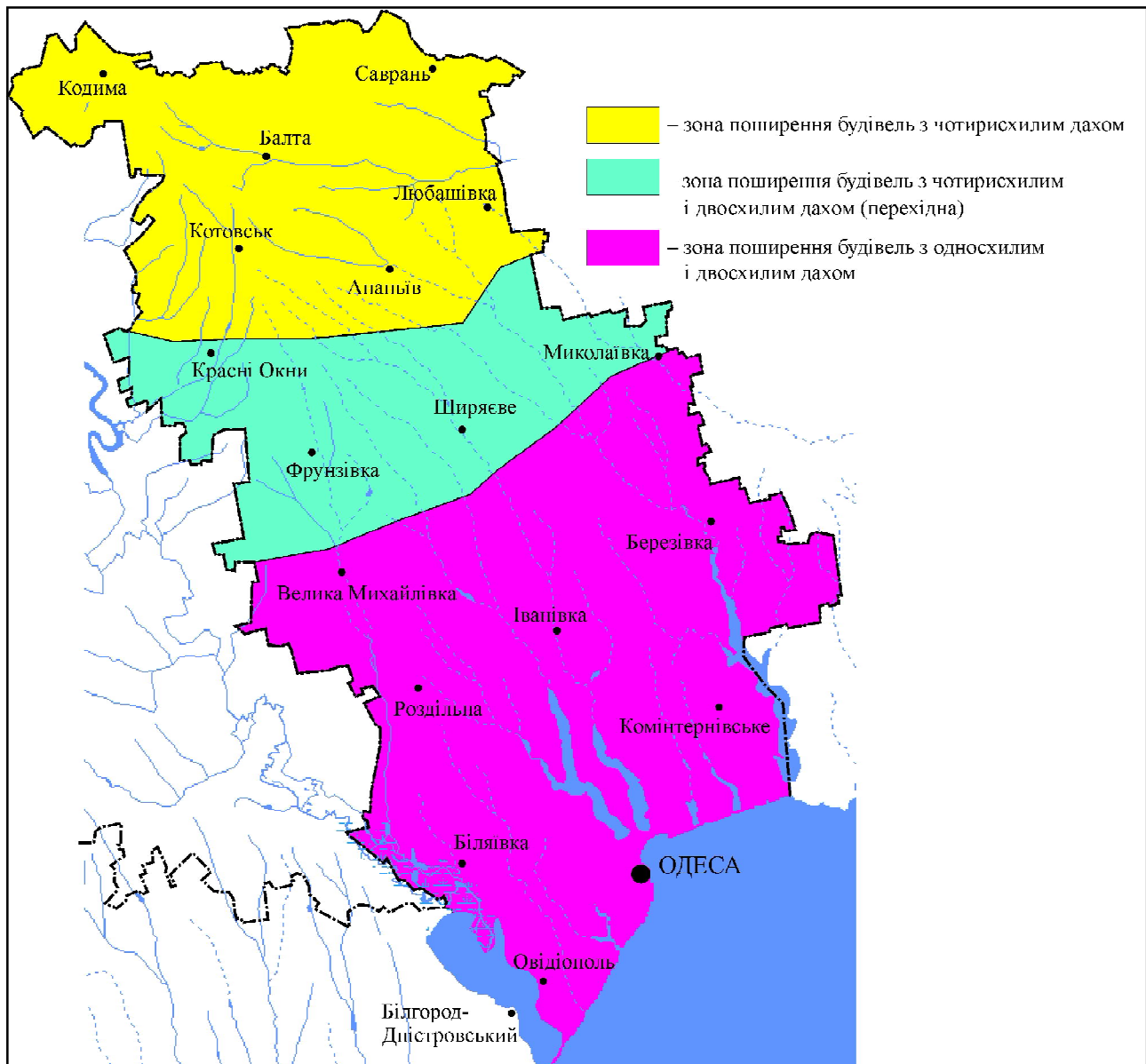
У районах порубіжної зони, на межі Лісостепу і Степу (наприклад, Котовський район) помітно більше будівель з двоххилим дахом і, навпаки, зменшується кількість споруд з чотирихилим дахом. Південна межа цієї зони проходить по території Ширяївського, Фрунзівського районів Одещини.

На південь, приблизно від села Нові Маяки і до берегів Чорного моря, знаходиться зона

поширення будівель з двоххилим дахом з горищем і без горища (161, 162).

Найвні відмінності є результатом традиції, сформованої на основі цілком прагматичного підходу місцевого населення щодо використання у будівництві доступних ресурсів.

У лісостеповій зоні чимало лісових масивів. Тому і деревину використовували для будівництва жител і господарських приміщень, облаштування огорож, літніх загонів для домашніх тварин, облицювання криниць тощо. Тут відсутній такий тип житла, як степовий "бурдей" – споруда з глини, без стелі і горища, з однохилим чи двоххилим дахом. Прикметно, що у цій місцевості бурдеєм називали будівлі, малопридатні для повноцінного життя. Так, у середині XIX ст. Анатолій Свидниць-

160. Зони поширення будівель з особливими типами даху.

161. Хата. Село Полєзне Велико-Михайлівського району. Фото автора.

162. Хата. Село Яківлівка Роздільнянського району. Фото автора.

кий писав: "хата, коли хатою можна назвати бурдей"⁷⁷. І дійсно, порівняння подільської хати середини чи другої половини ХІХ століття зі степовим бурдеєм – не на користь останнього, до того ж, він поступався місцевим, традиційним за багатьма господарсько-побутовими параметрами, тому і не мав такого поширення у лісостеповій зоні.

У порубіжній зі степом зоні дефіцит деревини відчутніший, відповідно зменшується кількість споруд з чотирисхилим дахом. Далі на південь поступово збільшується кількість споруд з двосхилим дахом. Він потребує менше дерева, ніж чотирисхилий, особливо у варіанті з горищем, фронтоном з глини, каменю чи очерету. Переселенці з лісостепу контактували безпосередньо з носіями іншої традиції – населенням степової зони і в умовах браку деревини запозичували технології, які передбачали використання місцевих дешевих будівельних матеріалів, найпростіших дерев'яних конструкцій.

Для степової зони характерний тип споруд з двосхилим дахом. Такі будівлі пройшли пев-

ний еволюційний шлях від односхилого до двосхилого, облаштування стелі і горища під конструкцією двосхилого даху. До середини ХХ ст. з односхилим дахом залишаються переважно споруди господарського призначення⁷⁸.

У степовій зоні домінують будівлі із землі чи глини. Традиція будівництва земляно-глиняних споруд була настільки популярною, що далеко не завжди вапняк використовували навіть у місцях його виходу на поверхню. Та поступово, із розповсюдженням досвіду переселенців, наприклад, німців, споруд із каменю примножувалось.

Житла і господарські споруди окремих ландшафтних районів також вирізняються конструктивними особливостями, плануванням садиб, унікальними господарсько-побутовими комплексами. Так, у Кодимському районі і Кам'янському районі Молдови (це придністровська місцевість з високими кам'янистими берегами річок Білочі і Великий Молокіш), прибережній території Чорного моря поблизу Одеси, Куяльницького та Хаджибейського лиманів господарсько-побутові комплекси сформувалися під впливом природного фактора. У придністровському ландшафтному районі стрімкі береги приток Дністра малоприсадибні для заселення і землеробства. В окремих місцях вони мають форму каньйону, однак, саме такі місцевості в ХVІІ – ХVІІІ століттях, за часів постійних грабіжницьких походів ногайців і кримських татар, були більш безпечними, ніж рівнинні (163).

Особливу увагу привертають споруди господарського призначення. Це приміщення для утримання домашніх тварин, зведені винятково з каменю. Вони невисокі і площа їх значно менша, ніж площа хлівів, шоп, що на сусідніх поселеннях рівнинної місцевості.

Характер ландшафту визначав планування поселень і садиб. Садиби на стрімких схилах берегів навіть невеликих річок розміщувались на терасах – штучних чи природних. Площа присадибних ділянок у таких місцевостях набагато менша, ніж на рівнинах.

Ще одним специфічним ландшафтним районом є дельта Дунаю, прибережна територія

⁷⁷ Свидницький А.П. Люборацькі. Сімейна хроніка [Текст] / А.П. Свидницький. - К., 1971. - С.47.

⁷⁸ Кушнір В.Г. Особливості житлових та господарських споруд Побужжя.- С.20.

річки, мешканці якої часто страждають від по-
венеї, ґрунтових вод, вологи. Проблему за-
хисту будівель вирішували двома способами –
використанням особливої конструкції стін, а
також розташуванням споруд на природних чи
штучних підвищеннях⁷⁹.

Крім придунайського, слід виокремити і
приморський район навколо Хаджибейського
та Куяльницького лиманів. Ця місцевість бага-
та на поклади вапняку. Розвиток економіки
краю і стрімке зростання ролі Одеси як еконо-
мічного і культурного центру у ХІХ ст. призве-
ли до інтенсивного заселення її окраїн. Для роз-
будови міста виникла потреба у великій
кількості будівельного матеріалу. Тисячі людей
залучаються до видобутку вапнякових загото-
вок. Утворені порожнини використовуються
ремісниками для господарських потреб. З'яв-
ляється особливий тип житла. У вапняковій
скелі вирубували одну чи дві кімнати і тільки

чільну стіну з дверима і вікнами мурували із
каменю і білили вапном або глиною. Але навіть
такі житла зберігали традиційне планування і
інтер'єр (167-175).

Отже, фактор природно-географічного се-
редовища відіграв важливу роль у процесі
адаптації побуту, житла зокрема, визначив ре-
гіональну і локальну специфіку господарсько-
побутового комплексу українців, які намагали-
ся, все ж, зберегти ознаки власної культури.
Їхня сукупність дозволяла виокремлювати ук-
раїнців серед інших, що і помітив у 1792 році
Ф.П. Де-Волан. Автор, відзначаючи доб-
ротність садиб українців в цілому, вказує, що
українські хати з господарськими спорудами
відрізняються від молдавських "розмірами,
зручністю і міцністю, охайністю садів тощо".
Садівництво, принаймні у Придністров'ї – оз-
нака садиби українця: "якщо бачиш фруктові
сади, значит, хазяїн – козак"⁸⁰.

⁷⁹ Кушнір В.Г. Українці за Дунаєм... - С.48-50.

⁸⁰ Наследие Ф.П. Де-Волана. Из истории порта, города,
края [Текст] / пер. с фр.; авт.- Сост.: Н.П. Павлюк, Т.Н.
Глеб-Кошанская. - Одесса, 2002. - С.106.

РОЗДІЛ V

НИЖНЬОДУНАЙСЬКИЙ ВАРІАНТ
ТРАДИЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ
УКРАЇНЦІВ: ЧИННИКИ
ФОРМУВАННЯ І ОСОБЛИВОСТІ

Територіально носії нижньодунайського варіанту зосереджені в дельті Дунаю, частково прилеглих до неї території, до яких в Румунії адміністративно входять повіти Галац і Тульча, в Україні – райони, безпосередньо прилегли до лівого берега Дунаю – Кілійський, Ізмайльський, Ренійський. За два століття під дією низки чинників сформувалась адаптована до специфічного природного середовища унікальна система життєдіяльності, організації господарства й побуту зокрема.

До дієвих чинників формування нижньодунайського етнокультурного комплексу слід віднести міграційний процес, природне середовище, чинник міжетнічної взаємодії.

5.1. МІГРАЦІЙНИЙ ЧИННИК І ФОРМУВАННЯ ЕТНІЧНОЇ ГРУПИ.

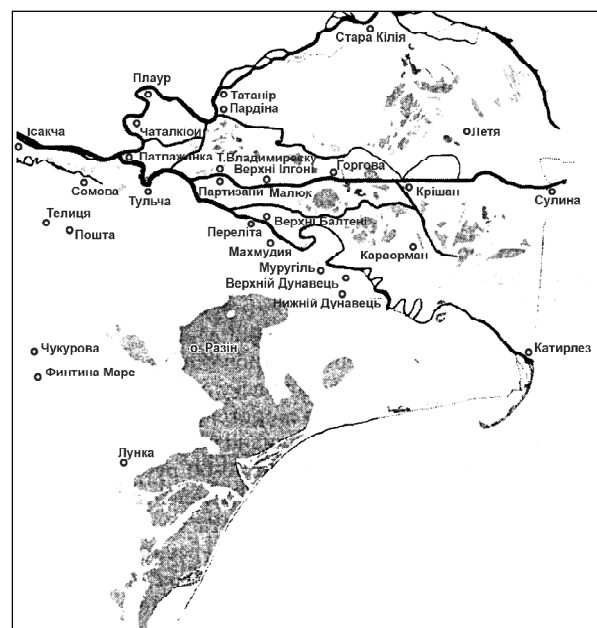
Міграційний чинник – один з основних. З огляду на динаміку переселенських процесів, їхня активність часто спричинювалась розвитком важливих подій чи урядовими рішеннями.

Початок масового переселення українців на правий берег Дунаю розпочався, на думку більшості дослідників, після ліквідації Запорозької Січі. Але спершу, як зазначалось, традиційна культура переселенців трансформувалась ще на шляху за межі кордонів Російської імперії, зокрема у степах Північного й Північно-Західного Причорномор'я. Наприкінці XVIII ст. у степовому Причорномор'ї концентруються переселенські групи з носіїв різних регіональних варіантів української культури. І, як відзначали дослідники, на тривалий час це стало прикметою життя Степу¹. Переселенці здебільшого не були вихідцями з одного села чи навіть місцевості. Наприклад, станом на 1811 рік українці прибули до Ізмаїла з: Херсонської (20%), Подільської (17%), Київської (31,5%), Катеринославської (5,5%), Полтавської (4,4%), Волинської (2,1%) та інших губерній². Переселення, особливо несанкціоновані (а їх вважають наймасовішими), у часі розтягувалися на роки. Селяни зупинялись на тривалий час на транзитних територіях, зокрема у Буджаку, трудилися на різноманітних господарських робо-

тах для покращення свого фінансового стану, очікували сприятливої нагоди для переходу за Дунай. Тут активними були і внутрішньо регіональні міграції. Біографії задунайських козаків свідчать про досить складне життя багатьох із них на шляху до задунайських земель. Так, задунайський козак Йосип Український (за козацьким прізвиськом Білий) народився у Харкові 1759 року. 1772 року він з чумаками потрапив на Січ, а потім козакував до її ліквідації. Звідти потрапив до Херсона, згодом рибалив на Дніпровському лимані, а 1787 року записався на службу до чорноморців. Та переселитись на Кубань у 1792 році не захотів і залишився на Дунаї, осівши в Катирлезі³. Відомо, що під час воєнних дій задунайські козаки, виступаючи на боці Туреччини, робили походи на Поділля, де до них там приєднувались значні ватаги селян⁴.

На такій же основі – конгломераті переселенців із різних регіонів – формувалась українська діаспора в придунайській Добруджі і, зокрема, в Дельті.

Активне освоєння українцями, на перший погляд, малоприсаєного для традиційного господарювання краю розпочалося з останньої чверті XVIII ст., коли частина запорозьких козаків після ліквідації Січі 1775 року для свого подальшого життя обрала гирло Дунаю.

164. Мапа українських поселень в дельті Дунаю.

¹ Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-Соціальної історії України XIX ст. [Текст] / М.Є.Слабченко.- Т.1.-1925.- С.12-18.

² Бачинська О.А. Українське населення Придунайських земель XVIII - початок XX ст.... - С.81.- Табл.1.3.

³ Бачинський А.Д. Січ Задунайська. 1775 - 1728... - С.35.

⁴ Дубровин Н.Ф. Бумаги кн. Потемкина - Таврического: 1788-1789. [Текст] / Н.Ф.Дубровин // Сборник военно - исторических материалов. - СПб., 1894. - Вып. 7. - С.18, 21.

Ліквідація Запорозької Січі спричинила першу хвилю переселення. Невдовзі слідом за козаками за Дунай перейшло чимало селян. Однак, є багато свідчень про те, що Нижнє Подунав'я було добре знайоме запорожцям, яке вони проходили під час походів на турецькі володіння. Ще за часів Січі вони намагалися налагодити торгівлю із задунайськими територіями⁵. Якась частина запорожців не повернулася з-за Дунаю по російсько-турецькій війні 1768-1774 рр⁶. Та масове переселення за Дунай почалося, безперечно, з літа 1775 року, коли чимало козаків – як січовиків, так і тих, що жили по хуторах, подалися "під турка"⁷. Хто – на Очаківські землі, хто – до Бессарабії, а хто рушив одразу за Дунай. На правий берег Дунаю у 1775 році перейшли здебільшого найбідніші козак. Скільки козаків перебралося у 70-х рр. XVIII ст., невідомо, але у кожному разі це була реальна військова сила, яка складалася з добре підготовлених до війни людей з великим досвідом бойових дій у степу і на морі. Не випадково супротивні сторони намагалися забезпечити себе підтримкою козаків. І те, що така грізна сила була не на боці Росії, а на боці її традиційного в цьому регіоні опонента – Туреччини, серйозно непокоїло Катерину II. Коли намагання царського уряду за допомогою всіляких заохочень повернути козаків виявилися безуспішними, Росія навіть запропонувала Туреччині Очаківську округу в обмін на повернення колишніх своїх підданців.

Наступна хвиля переселенців пов'язана з указом Катерини II про амністію від 5 травня 1779 року, коли вже з території Північно-Західного Причорномор'я (Буго-Дністровське межиріччя та Бессарабія), не прийнявши царської милості, українці рушили на землі Туреччини. Найбільша кількість переселенців за Дунай у XVIII ст. припадає на міжревізійні періоди 1782 та 1795 років⁸. Згодом у Дельті й навколо неї утворилася мережа українських поселень.

⁵ Ульяницький В.А. Дарданеллы. Босфор и Черное море в XVIII веке [Текст] / В.А. Ульяницький // Сборник Московского главного архива МИД.- М, 1893.-Вып.3-4.- Приложения.- С.57-60.

⁶ Рябинін-Склярєвський О. Запорозькі бунти данайців 1771 - 1774 рр. і початок Задунайського Коша... - С.82.

⁷ Устное повествование бывшего запорожца Никиты Коржа. [Текст] - Одесса, 1842.- С.53.

⁸ Рябинін-Склярєвський О. З життя Задунайської Січі [Текст] / О.Рябинін-Склярєвський // Україна.- 1929.- Кн. 34.- трав.-черв. - С.9.

Міграція була тривалою, і кожна наступна хвиля наповнювала край українськими традиціями.

Заснувавши Січ, і самі задунайці дбали про її поповнення переселенцями з України. Для цього відряджали спеціальних людей – "вожаїв", які, сформувавши невеличкі загони, переправляли їх за Дунай. Таких "вожаїв" було, мабуть, дуже багато, якщо в 1835 році Новоросійський і Бессарабський генерал-губернатор у рапорті міністрові внутрішніх справ виходив з пропозицією віддавати таких агітаторів до суду⁹.

Немає підстав твердити, що прибульців з радістю вітали в дельті Дунаю, де ще до запорожців оселилися некрасовці й липовани. Хоча Стамбул був зацікавлений у запорожцях, проте мусив реагувати на ремствування місцевого населення з приводу клопотів, пов'язаних з козаками. Та й самі козаки шукали кращих варіантів для поселення навіть за межами Добруджі. Одним з таких варіантів став перехід кількох тисяч козаків у район Банату і Зенти 1785 року, але його не вважають вдалим.

Постійні переміщення прибульців, які шукали оптимальних для себе місць осідку, негативно позначались на організації господарства, побуту, військової справи. Щодо неї, то дослідники досі не мають узгодженої думки стосовно усталеного існування Задунайської Січі, принаймні, в часовому проміжку з другої половини 70-х – до першої половини 80-х рр. XVIII ст. Про це свідчать, зокрема, звернення до турецького султана пашів придунайських міст із пропозицією обрати, нарешті, серед розпорочених у Добруджі й Бессарабії козаків кошового отамана, який зміг би згуртувати і очолити козацьке військо у війні з Росією. Це було зроблено, і під час російсько-турецької війни 1787 – 1791 рр. козаки відтворили свою військову організацію. Відродження колишньої боєздатності козацького війська дало змогу запорожцям активізувати свої дії щодо формування Січі за всіма традиційними правилами, адже попередні спроби не дали бажаних результатів. Не дала, зокрема, сподіваних результатів розбудова Січі в Катирлезі (1791-1794 рр.). Напад некрасовців на Катирлез у 1794

⁹ РГИА, ф.1263, оп.1, д.21. О побегах крестьян за границу.

році змусив запорожців звернутися до султана з проханням виділити інше місце для Січі. Козаки дістали дозвіл на розміщення в Сейменах. Там Кіш перебував з 1795 до 1803 року, але не мав укріплення, як було колись на Запорожжі. Тому 1803 року запорожці знову перебираються до Катирлеза.

З плином часу взаємини козаків з некрасовсько-липованським населенням у Дельті не поліпшувались. Боротьба точилася, насамперед, за місця вилову риби і набувала подекуди щонайжорстокіших форм. Не послабшала вона й після того, як турецький султан дав козакам офіційний дозвіл селитися не лише в Дельті, а й у рівнинній місцевості Північної Добруджі, наділивши їм землі та надавши істотні пільги. Збройні сутички набували особливої запеклості й масштабів, коли козаки і старовіри опинялись у різних таборах, підтримуючи те чи інше угруповання турецької верхівки в міжусобній боротьбі. Під час однієї з таких сутичок некрасовці 1805 року знову заволоділи Катирлезом¹⁰.

Але все це не зупинило переселення українців за Дунай. Навпаки, їх дедалі більшало, особливо під час війни 1806–1812 рр., унаслідок успішних дій російської армії в Бессарабії. Перспектива потрапити до лабет кріпацтва, що його несла з собою Росія, спонукала українців перебиратися за Дунай, де, як їм було відомо, існували українські поселення під захистом задунайських запорожців і були умови для економічного процвітання. Потік переселенців збільшився після підписання Бухарестського мирного договору 1812 року. Спочатку до Бессарабії¹¹, а потім за Дунай переселялися сім'ями, незважаючи на запровадження царським урядом покарань. Так, за переховування "біглої людини" впродовж шести днів влада накладала штраф у розмірі 100 рублів за втікача¹². Наскільки це було жорстоке покарання, можна судити з огляду на те, що приблизно в той час, наприклад, в Бериславі за пару волів давали 50-60 рублів, а чу-

мацький віз мав ціну від 15 рублів¹³. Переселення з Російської імперії в Молдову і Валахію сягли катастрофічних (насамперед для поміщиків Подільської і Херсонської губерній) наслідків. Кількість населення в багатьох селах зменшилася вдвічі, господарства занепадали. Місцева влада неодноразово зверталася до уряду з пропозиціями прийняття термінових заходів: надати дозволу поміщикам повертати селян-втікачів, ввести в дію "закон про волоцюг" тощо¹⁴.

Дещо протилежна ситуація спостерігається у липовансько-некрасовській громаді. В пору російсько-турецьких воєн і особливо під час війни 1806-1812 рр. розбрат між ними посилювався, через що багато з них перебазувалося на лівий берег Дунаю¹⁵.

Запорожці тим часом значно активізуються, особливо в період 1812-1814 рр. Організувавши військову експедицію, вони, витіснивши липовансько-некрасовське населення і заволодівши значною територією від Чорного моря до Тульчі, захопивши Журилівку, Караорман, Катирлез, Сарикію та інші села, вирішили перенести Кіш знову до Катирлеза, але за браком землі, придатної для хліборобства в цій місцевості, мусили змінити рішення і звернути увагу на річку Дунавець. Сюди, до села Верхнього Дунавця, й перенесли у 1813 році Кіш¹⁶. Саме тут постала справжня Січ, яка проіснувала до 1828 року.

Завдяки існуванню Січі тисячі українців отримували значні земельні наділи і мали додаткові пільги. Та й життя української громади базувалося значною мірою на традиціях козацького суспільства, прердовсім на демократичному ладі, збереження і шанування історичних традицій. Що це означало конкретно?

¹³ АРЭМ, ф.1 (Сводный фонд до 1917 г.), оп.2, д.510. Очерк П.З.Рябова "Чумачество в Новороссии".

¹⁴ РГИА, ф.1263, оп.1, д.21. О побегах крестьян за границу.

¹⁵ Бачинський А.Д. Січ Задунайська. ... - С.80.

¹⁶ Точна дата заснування Дунавецької Січі й досі дискутується. За словами Ананія Коломійця, козаки під час війни з некрасовцями, пересидівши зиму 1812-1813 року в Ісакчі, весною повернулися до Катирлезу, щоб збудувати там Січ. Довели будівництво (літній період – В.К.) стін церкви до вікон ("по вікна церкву вже підняли"), але припинили роботи у зв'язку з рішенням осісти у Верхньому Дунавці. Тому роком початку заснування Дунавецької Січі слід вважати 1913. Цю дату підтверджує й зауваження, що відбувалися вказані події за часів кошового Самійла Калниболотського, який "біля 1814 року" склав свої повноваження (Кондратович Ф. Задунайская Сечь. ... - С. 64-65, 270).

¹⁰ Короленко П.П. Некрасовские казаки [Текст] // Известия общества любителей изучения Кубанской области.-Екатеринодар, 1900.-Вып.2.- С.53.

¹¹ КУ "Ізмаїльський архів", ф. 93. Болградський сільський приказ, колонія Болград Ізмаїльського уезда, оп. 1, спр.252.

¹² КУ "Ізмаїльський архів", ф. 93. Болградський сільський приказ, колонія Болград Ізмаїльського уезда, оп. 1, спр.26.

Соціальний і господарчий устрій був схожим на той, що панував на землях козацьких вольностей на Запорозжжі, тобто козацтво поділяється на січове, що складалося з нежонатих козаків, які (коли не були залученими до військових кампаній) перебували на Січі у Верхньому Дунавці, а влітку більшість із них рушала на заробітки. Одружені козаки мали своє господарство і проживали в селах, хоч також мали військовий обов'язок і мусили брати участь у військових походах.

Землі, що їх закріплював за козаками турецький уряд, не бракувало. Щоправда, не уточнено остаточно північно-західних кордонів козацьких володінь. Колишні козаки запевняли Федора Вовка, що ці володіння починались від Ісакчі¹⁷. В літературі розміри визначають на 250 тис. десятин¹⁸. Цю цифру слід вважати мінімальною, оскільки північно-західні кордони в цьому випадку обмежуються землями від Беш-тепе¹⁹, тобто нижче Тульчі, не кажучи про Ісакчу. До козацьких володінь входили поля, острови, плавні, рибні угіддя. Села, що перебували під юрисдикцією Коша, утворювали райю. У задунайців райєю називали господарства круг Січі на Дунавці, які нараховували 150 дворів, а також села Озаклія (60 дворів), Саракасуф (70), Караорман (50), Катирлез, Горга, Нижній Дунавець, Муругіль, Прислав, Пирліта, частково Стара Тульча, Чукурова, Іглиця, інші²⁰ (мал.2).

Те, що селяни мали опіку козаків (часом навіть збройну), те, що вільних земель не бракувало, робило цей край надзвичайно привабливим, тож на кінець XVIII і початок XIX ст. чисельність вихідців з України сягала тут уже десятків тисяч. Хоча точних показників немає. Вони коливаються в межах від 10 до 40 тисяч²¹, із 50 тис., що мешкали в краї²². Поруч з українцями мешкали представники інших національностей: болгари, греки, волохи, мол-

довани, інші. Частина некрасовців і липованів, коли козаки витіснили їх з цих земель, перемістилась на береги Мармурового моря, частина зосередилася в районі Бабадагу. Однак, слід зауважити, що незважаючи на тривале протистояння українців з одного боку, липованів і некрасовців – з другого, стосунки між ними, хоч поволі, а все ж поступово повертали на краще. Декого з росіян січовики приймали навіть до війська. Про це свідчать уже згадані карантинні свідоцтва²³, в яких росіян віднесено до козаків. Про те, що йдеться справді про росіян, мовлять не лише їхні прізвища, а й деякі традиційні для них речі, наприклад, сарафани, кокошники, яких, зрозуміло, немає, скажімо, в списках речей українців.

Подія 1828 року, пов'язана з переходом Йосипа Гладкого разом з підрозділом козаків до Російської імперії, певною мірою є історичною, оскільки вона поклала край Задунайській Січі, та не припинила економічний і соціальний, культурний розвиток української громади. Українська громада, як була, так і зосталася однією з найчисленніших етнічних груп на правому березі Нижнього Дунаю.

Як і більшість переселенців (крім автохтонного населення, оселилися ще й болгари, греки, турки, інші етнічні групи), українці усвідомлювали себе окремим народом з власними мовою, назвою та самоназвою, традиційною культурою. Українці намагалися зберігати властиві їм етнографічні ознаки, що вирізняли їх з-поміж інших. Та за роки життя в Добруджі традиційна культура українців почала зазнавати змін під впливом різних обставин. Одна з таких обставин – характер розселення, тобто осідання переселенців на новій території. Воно, як відомо, може бути розсіяним, коли переселенці приєднуються окремими чи кількома родинами до поселень, де живуть інші національності; може бути компактним, в результаті якого в тій чи іншій місцевості виникає низка поселень певної етнічної групи. До таких належать села Караорман (95 % українців), Летя (95%), Верхній Дунавець (90%), Горгова (90%), Татанір (90%), Плаур (90%), Нижній Дунавець (85%), Партизан (85%), Сфинту Георге (85%),

¹⁷ Кондратович Ф. Задунайская Сечь... - С. 742.

¹⁸ Пономаренко Н. Задунайська Січ (1775-1828 рр.) [Текст] / Н. Пономаренко, Г. Сергієнко // Козацькі Січі (нарис з історії українського козацтва XVI-XIX ст.). - Київ - Запоріжжя, 1998.-2.- С.207.

¹⁹ Бачинський А.Д. Січ Задунайська... - С.80.

²⁰ Лупулеску І. Русские колонии в Добрудже... - Т.24. - янв. - С.125; Сведения о задунайских запорожцах в 1826 году // КС.- 1891.- № 11.- С.298.

²¹ Бачинський А.Д. Січ Задунайська... - С.75.

²² Пономаренко Н. Задунайська Січ... - С.208, 219.

²³ Бачинський А.Д. Джерело для вивчення соціально-економічних відносин і культурно-побутових особливостей задунайських запорожців... - С.59.

гіївський, Сулинський, які, в свою чергу, в окремих місцях також розпадаються на рукави. Крім того, Дельта "перерізана" численними відтоками (протоки, гирла, канали), через які води з основних русел надходять у внутрішню частину Дельти, наповнюючи численні озера і лагуни. Це озера: Татанір, що знаходиться на острові Татару – на південь від Кілійського рукава; Фортуна, Ледянка, Трей-Езере – між грядою Стипок і Сулинським рукавом; Богдапросте, Бабицелє, Матиця, Мерхей Великий і Мерхей Малий – між грядами Кілійською і Летя; Горгова, Обретин, Ісакова, Узлина, що на захід від гряди Караорман, та інші. На південь від Георгіївського гирла знаходяться великі озера, площа яких перевищує 2 тис. га: Дранов – 2200 га, Бабадаг – 2 тис. га, Головиця – 6800 га, Змійка – 5600 га, Сінне – 16400 та інші³¹.

Алювіальні відкладення формують рівнину Дельти. Тут відзначимо такі старі за віком острови (піщані гряди), як Летя, Караорман, Серетуриле, на яких (Караорман) знайдені рештки мамонта. Звичним явищем для островів Дельти є піщані дюни. Вони сформувалися під дією вітрів і морських хвиль у період посушливості клімату близько 1500 років тому³². Та, незважаючи на, здавалося б, малоприсадибність для господарської діяльності, сліди життя на Караормані відносяться до скіфо-римських часів.

Однак, Дунайська дельта має більш давню історію. Називається навіть дата віку Дельти – 7600 років³³. Та як би там не було, а на початку нової ери Дельта мало чим відрізнялася від сучасної³⁴. Утворення Дельти і її розвиток залежали від різноманітних факторів, однак, одним з вирішальних чинників, що впливали на стан Дельти, було Чорне море, зокрема його рівень. Як і інших морях, рівень Чорного моря постійно змінюється, що впливає на зміну берегової лінії, появу і зникнення приморських озер і лиманів, дельт річок. Зміна рівня моря відбувається внаслідок його підвищення чи пониження. Підвищення рівня моря називають трансгресією, падіння рівня – регресією. Трансгресія чи регресія відбуваються в межах значного відрізка часу. Це складний процес і, як

правило, на етапі трансгресії спостерігаються тимчасові регресії, оскільки і під час процесу регресії спостерігаються незначні трансгресії. Так, за часів Чорноморської трансгресії на давньочорноморській її фазі рівень Чорного моря ще був нижче сучасного, тоді як на новочорноморській фазі він був вже на 1-2 м вище сучасного. Наступне коливання Чорного моря пов'язане з Фанагорійською регресією, яка почалась у I тис. до н.е., і рівень моря знаходився на 5-6 м нижче від сучасної позначки. Німфейська трансгресія (кінець I – початок II тис.н.е.) знову підвищила рівень моря на 1 м вище сучасного³⁵.

За останні двісті років рівень моря постійно підвищується приблизно на 2-3 мм на рік³⁶.

Щодо походження лиманів, зокрема в північно-західному узбережжі Чорного моря, існують різні версії, серед яких виділяються три: лимани утворені діяльністю річок, що впадають в море; лимани виникли в результаті підвищення рівня моря; лимани з'явилися в результаті опускання суші, що призвело до затоплення частини ландшафту морем. Та й з приводу часу виникнення лиманів також існують розбіжності. Одні вважають, що дунайські причорноморські лимани виникли, наприклад, в кінці середнього – на початку пізнього плейстоцена, інші стверджують, що в голоцені. Так, в епоху голоцену, в період якого рівень Чорного моря також знаходився в динаміці, під час трансгресії в середньому голоцені (4-5 тис. років) дельта Дунаю існувала як відкрита лагуна чи затока, в якій, однак, існували численні піщані гряди (Караорман, Летя, інші). Якщо причини появи лиманів є наслідком різних природних процесів, то коливання рівня моря все ж таки вважається одним з визначальних, що мали вплив на утворення Дельти. Так, вважають, що відносна стабілізація рівня Чорного моря за останні тисячі років вплинула на утворення сучасних лиманів. Дельта за цей час збільшувалась, в результаті чого лимани опинилися віддаленими від берегової лінії на десятки кілометрів³⁷.

Утворені морем, лимани за вмістом солі не відрізнялись від морської води Чорного моря,

³¹ Петреску И.Г. Дельта Дуная... - С.17.

³² Там само.- С.48.

³³ Там само.- С.95.

³⁴ Там само.- С.45.

³⁵ Михайлеску К.Д. Происхождение лиманов дельты Дуная. [Текст]/ К.Д. Михайлеску. - Кишинев, 1990.- С.22-23.

³⁶ Там само.- С.25-26.

³⁷ Там само.- С.128.

вода якого стала солоною з VIII-IX тисяч років тому, коли води Середземного моря стали проникати в Чорне море³⁸. Тому під час трансгресій (поверх сучасного рівня Чорного моря) морська вода далеко проникала у річкові долини і утворювала мілководні лимани з солоною водою³⁹. З часом деякі з них, при падінні рівня моря поступово перетворювалися в озера і опріснювалися. В результаті, якщо засоленість Чорного моря складає 18-20 %, то сучасна засоленість деяких лиманів, наповнених у свій час морською водою, стала значно меншою, адже вже тривалий час вони не сполучені з морем.

Віддаленість моря не гарантує постійного рівня в руслах Дунаю і в озерах. Повені в Дельті – явище досить часте і залежить від різних умов (опади, вітер тощо). Великі повені на Дунаї відбуваються приблизно раз у 5 років⁴⁰. Але й менші за рівнем підвищення води, що відбуваються частіше, заливають села і угіддя.

З загальної площі Дельти 25 % займають постійні озера чи інші водойми, 62 % – зарослі очерету і рогози (тростник) і всього 13 % – суша⁴¹.

Покрита Дельта багатомірною рослинністю. Палеоботанічні матеріали свідчать, що вже в пізньоплейстоценовий період у пониззі Дунаю росли сосна, береза, шовковиця, вільха, граб, з'явилися клен, липа, горіх, ліщина, верба. З трав'яних рослин переважали мареві, складноцвітні, гречишні, лютикові, полини, злаки, бобові, подорожникові та інші. В ранньому плейстоцені в низинах Дунаю існував лісостеповий ландшафт, а в середньому і пізньому плейстоцені тут встановився степовий ландшафт, хоча в долинах річок, балках росли ліси⁴².

Таким чином, Дунайська дельта – своєрідний світ, який приваблював своєю екзотичністю і загадковістю. Саме так описує місцевість в районі Тульчі турецький мандрівник середини XVII ст. Евлія Челебі: "...І є це такий лісистий острів на Румелійському тракті, що одному Богові тільки відомо, скільки на ньому є диких звірів, гризунів та птахів. Дуже багато

тут яструбів, яких мисливці ловлять і роблять із їх крил оперення для стріл. На цьому острові забивають 70-80 тисяч голів великої рогатої худоби і із всього (цього м'яса) виробляють бастирму. Є тут спеціальні споруди, де забивають і розбирають худобу. А комарів тут так багато, що при заході сонця вони примушують людей і коней волати про погибель. Блудниць, яких ловлять у фортецях Ізмаїл, Кілії та Тульчі, залишають голими на цьому острові і вони за одну ніч гинуть від заподадливості комарів, москітів та іншої мошкари"⁴³.

Ще в XIX ст. Федір Вовк писав про Дельту, яка "... відзначалась казковим достатком всякого роду дичини, починаючи з оленів, диких кабанів, кіз і т.п., закінчуючи нескінченними табунами диких гусей, качок, лебедів, пеліканів тощо. Ще й тепер, коли населення значно збільшилось і коли після знаменитої повені в 1857 році пропала велика кількість диких тварин, ми проїздом з Сулини до Катирлезу по березі моря мали єдину в житті можливість бачити стада диких качок і гусей які розтягнулися на версту; майже в кожному шинку у Верхньому і в Нижньому Дунавцях можна бачити цілі купи шкурки нирків, лебедів, баб, лисячих і вовчих шкір..."⁴⁴.

Не менш багатомірною була Дельта і на рибу. Особливо – в районах вздовж морського берега напроти дунайських гирл, де ловили винятково білугу, осетрів, севрюгу, стерлядь. В озерах ловили переважно рибу родини коропових⁴⁵.

Однак, не лише багатство Дельти приваблювало запорожців в пониззя Дунаю. Справа в тому, що рибальство і мисливство були одним з основних занять запорожців на Дніпрі. Тоді козаки були головними постачальниками риби в Україні. За Дунаєм рибальство і мисливство залишалось головним видом господарства січових запорожців. Щорічно тут, як і колись на Запорожжі, розподілялись між куренями місця рибальства. Майже кожний курінь мав рибний завод⁴⁶ зі значними прибутками.

³⁸ Там само.- С.22.

³⁹ Там само.- С.84.

⁴⁰ Петреску И.Г. Дельта... - С.15.

⁴¹ Там само.- С.18-19.

⁴² Михайлеску К.Д. Происхождение лиманов дельты Дуная.- С.106.

⁴³ Евлія Челебі. Книга подорожі... - С.6.

⁴⁴ Кондратович Ф. Задунайская Сечь... -Т.5. - апрель. - Кн.4.- С. 748.

⁴⁵ Лупулеску І. Русские колонии в Добрудже... - Т.24. - февр. - С.317-318.

⁴⁶ Кондратович Ф. Задунайская Сечь... -Т.5. - апрель. - Кн.4.- С. 746.

Суходіл Дельти займає всього 13% її площі⁴⁷, однак цього виявилось достатньо для заснування тут українцями десятків поселень⁴⁸. Найвідоміші з-поміж них – Караорман, Лєтя, Верхній Дунавець, Горгова, Татанір, Плаур, Нижній Дунавець, Партизан, Свинту Георге, Вікторія, Муругіль, Чаталкіой, інші. На перший погляд, це край, в якому не може розвиватися традиційне господарство землеробів; безкрайні зарослі очерету, численні озера і лимани, піщані, мало придатні для землеробства острови, які, до того ж, часто заливались водами моря і Дунаю. І все ж запорожці, прагнучи зберегти свій військовий і господарський устрій, вирішили поселитися саме тут. Важливість Дельти як місця розселення для козаків підкреслюється й запеклою їх боротьбою з липованами і некрасівцями впродовж десятиліть. Та відвоювавши право на поселення в такій незвичній для себе місцевості, українцям довелося пристосовувати свій побут і господарство до нових умов, що завжди було справою не простою.

5.3. СПЕЦИФІКА ГОСПОДАРЬКО-ПОБУТОВОГО КОМПЛЕКСУ ТА ГОСПОДАРСТВА. ЧИННИК МІЖЕТНІЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ.

Історія українців за Дунаєм – це не лише історія Задунайської Січі, української райї⁴⁹, історія міграції українців як у Добруджу, так і в її межах, – це ще й історія розвитку української етнічної культури на чужині. Вона завжди приваблювала тих, хто вивчав історію та етнографію українців. Дослідників цікавили насамперед два питання: чи додержувались українці за межами батьківщини традицій та етнографічних ознак житлових і господарських споруд? Чи позначилось, і якщо позначилось, то як саме, іноетнічне середовище на етнічній виразності національної архітектури?

Одним з перших, хто звернув увагу на ці питання та приділив їм неабияку увагу, був Федір Вовк. Хоч спеціально вивченням житла, господарських приміщень він не займався,

але, описуючи ті чи інші історичні події, характеризуючи духовну культуру українців у Румунії, не міг не згадати справи організації побуту. Одним з підсумків його спостережень, і на цьому він наголошував, було те, що українське житло наприкінці XIX ст. не переставало бути виразником етнічності українців. Дослідник відзначив моменти, які, на наш погляд, пов'язані з проблемами адаптації українців у нових краях. Найперше – це співвідношення і взаємодія таких важливих чинників, як природне середовище і традиція. За ілюстрацію сказаного можна взяти приклади, що їх подавав Ф. Вовк на сторінках своїх розвідок⁵⁰. Вони засвідчують: українські села в Добруджі своїми зовнішніми обрисами нічим не відрізнялися від сіл в Україні, хоч на нових землях, де не бракувало дерева і каменю (тобто кращих за глину будівельних матеріалів), українці все ще ставили будівлі каркасно-стовпового чи саманного типів. Принаймні, попервах.

5.3.1. Традиційна народна архітектура.

Розглянемо в контексті проблеми народної архітектури сіл Караорман, Катирлез, Верхній Дунавець, Нижній Дунавець, Муругіль, Телиця.

Вказані села, чи слободи, як їх називає місцеве населення, лежать у районах з неоднаковими природними умовами. Кожне має свій мікроклімат, певні відмінності в рослинності, матеріалах для будівництва. Усе це, ясна річ, накладає свій відбиток на розпланування та споруджування житлових і господарських комплексів.

Має з цього погляду свої особливості і село Караорман.

Назва слободи походить з турецької: "Чорний ліс". Його рештки збереглись до наших днів, але їх місцеве населення сприймає саме як ліс. Рослинності, серед якої переважають вологолюби, тут чимало, особливо у плавнях. Однак, крім плавнів, є тут і суходіл, здебільшого піщаний, на якому вирощували і вирощують городні та зернові культури.

Суходіл, хоч і рівнинний, все ж має низовини та невеличкі підвищення. Їх караорманці називають горбочками. Саме на таких горбочках ставили собі хати перші люди в Караор-

⁴⁷ Петреску И.Г. Дельта Дуная... - С.15.

⁴⁸ Кушнір В.Г. Українці за Дунаєм... - С.7-25; інші.

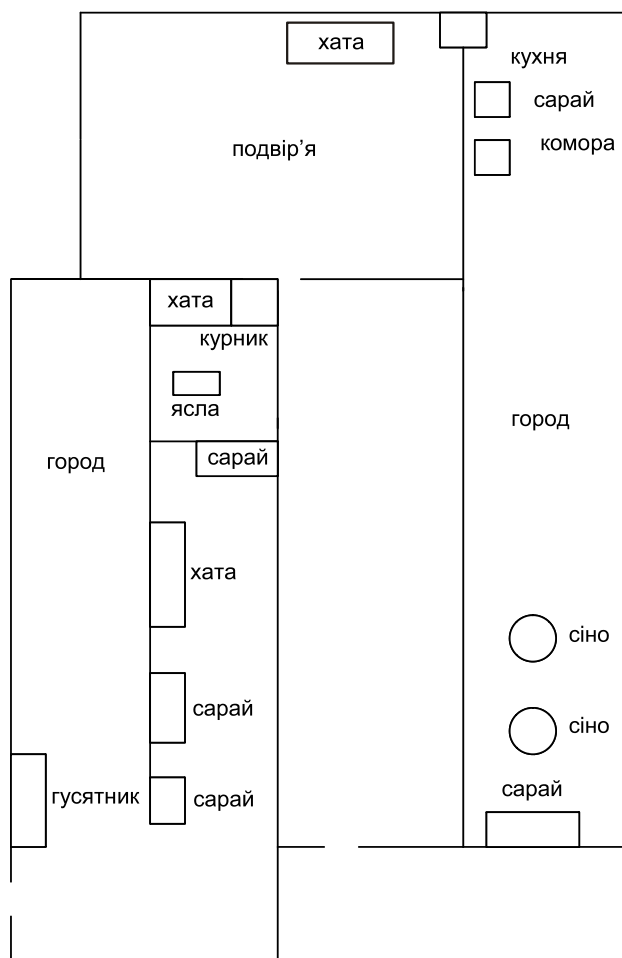
⁴⁹ Є декілька тлумачень слова "райя" - піддані; господарі; в XV-XVII ст. назва всього феодально залежного сільського населення Османської імперії. З XVIII ст. так почали називати тільки підданих християн.

⁵⁰ Кушнір В.Г. Українці за Дунаєм... - С.110; Лунулеску І. Русские колонии в Добрудже... - Т.24. - февр. - С.327.

мані, адже коли Дунай виходить з берегів, а це буває досить часто, низовини опиняються під водою. На кожному з таких підвищень селились від одної до кількох родин. Так, в умовах дефіциту суші знаходили оптимальні варіанти розміщення не лише жител і господарських споруд, а й присадибних ділянок. Наприклад, господарі двох садиб на найвищому місці ставили хати і господарські споруди, а на схилах вирощували городні культури. При цьому житла, хліви чи сараї (тут так називають повітки – В.К.) хазяї будували затиллям одні до одних мало не впритул. А присадибні ж ділянки знаходилися на протилежних схилах (165,177,178).

Зростала кількість населення – не ставало узвиш під забудову. Тому не залишалося нічого іншого, як забудовувати простір навколо них. Тож село почало розростатися за правилами вуличного планування, хоч для цього доводилося насипати штучні земляні пагорби і вже на них будувати житло (166,179,180).

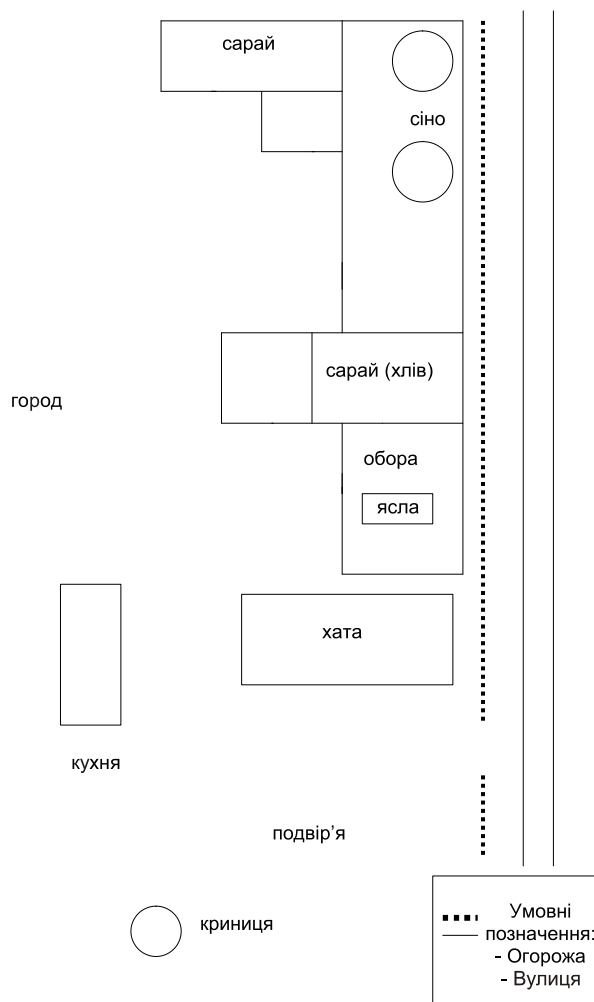
Згодом штучний пагорб замінила висока призьба, яку обкладали камінням і цементува-

165. План розміщення двох садиб на узвишші.
Село Караорман.

ли. Деякі, насамперед давні, житла і навіть ті, що будувалися 10-15 років тому, стоять у глибині присадибної ділянки, за кілька десятків метрів од вулиці (181).

Відтоді слобода поділяється на квартали, хоч мешканці ділять її лише на дві частини, кож-

166. План розміщення садиби. Село Караорман.

180. Житло на штучному узвишші. Село Караорман. Повіт Тульча. Фото автора.

181. Житло і подвір'я. Село Караорман. Повіт Тульча. Фото автора.

ну з яких називають магалою. Межею між двома магалами є центр, де стоять школа, крамниця і пошта. Саме звідси починаються території "нашої магали" і "тої магали". Знаменно, що церква не є в географічному центрі, а в південній частині села, тому вона й не стала об'єктом, від якого розпочинається територія тієї чи тієї магали. Такий розподіл можна побачити і в Нижньому Дунавці, де слобода також поділилася на частини, що дістали назву "передньої вулиці" і "задньої вулиці".

Вулична забудова істотно відрізняється від описаної системи планування. Якщо розміщення будівель на узвишші властиве лише Караорману, і то раннього періоду його існування, то вуличне розпланування сіл Дельти має інший характер. Двори тут набувають рис, притаманних вільній забудові простору. Хати стоять причілками до вулиці, а передні їх частини виходять на подвір'я. Житло – на краю подвір'я, на певній відстані від будівель господарського призначення. Подвір'я стелиться поперед житла і не відмежовуються від нього тинном, як це властиво деяким господарським будівлям.

Всі приміщення господарського комплексу містяться за хатою, а присадибна ділянка площею 0,3-0,5 га лежить поміж житлом і земельною ділянкою іншої садиби, будівлі якої стоять на іншій вулиці, але не обов'язково іншої магали.

Ось приклад плану садиби, характерний для поселення вуличного типу в Караормані (166). Садиба складається з традиційних будівель різного призначення: житла, літньої кухні, приміщень для худоби (корови, коні, вівці), птиці, зберігання різного роду господарського

решт. Хата стоїть причілкою до вулиці і відокремлена від неї суцільним дощаним тинном з ворітьми і хвірткою, що ведуть на невеличке подвір'я. На подвір'ї перед хатою, як правило, нічого не споруджують, хіба що криниці, які, наприклад, у Караормані є майже в кожному дворі. Вони неглибокі, оскільки ґрунтові води тут мало не на поверхні. Від того вода в багатьох криницях має специфічний присмак і запах рослинного коріння. А в Катирлезі криниць практично немає, хоч село також лежить на пісках. Лише подекуди б'ють джерела з питною водою.

З боку протилежного від вулиці причілка ставлять літні кухні (букатерії), які мало чим відрізняються від хати, хіба що менші за розміром.

Позад хати – господарський комплекс: обора, різні господарські приміщення. Поруч з ними – місце для сіна. Воно стоїть у стіжках просто неба, але з усіх боків огорожене тинном з ворітьми. Тут, при потребі, можна спорудити додаткові будівлі господарського призначення.

Схожим, але з деякими відмінностями, є розпланування садиб рівнинної зони. В таких слободах, як Верхній і Нижній Дунавець та Муріґйол, житла й господарські будівлі стоять по обидва боки вулиці. Так, у Муріґйолі між хатою, що стоїть причілкою до вулиці, і господарським комплексом лежить подвір'я, куди можна зайти з вулиці хвірткою чи ворітьми або з городу через хвіртку. Лише з подвір'я можна потрапити до обори та приміщень для худоби й птиці чи до сажа для свиней. Весь побутово-господарський комплекс обведено огорожею, за якою з боку присадибної ділянки стоять приміщення для зберігання кормів, рештату та іншого знадібку.

М'який клімат, тепла зима дозволяли мешканцям Муріґйолу, Нижнього Дунавця, Верхнього Дунавця обходитися без погребів. У Сфинту Георге не копали льохів і погребів через близькість ґрунтових вод.

Головною спорудою житлово-господарського комплексу є хата. Її будували з місцевих матеріалів, які й визначали застосування відповідної технології. Якщо в дунайських плавнях основою стін був очерет, то в степу стіни мурували з глини.

Будівництво житла в дельті було неабияким випробуванням. Тут не бракує піску, але немає глини. Навіть у наші дні, наприклад, до Карарману, возять човнами глину з берегів Дунаю. З глини та піску робили, як тут кажуть, кирпич (лампач – К.В.), або просто обмазували очеретяний каркас житла чамуром. Камінь, при потребі, возили з Верхнього Дунавця.

У Сфинту Георге стіни споруджували з дерева й очерету. По периметру майбутнього житла вкопували дерев'яні стовпи – сохи, від яких хата звалася соховою. В сохах свердлили отвори. До них закладали "дрючки" (горизонтальні жердини – К.В.). Їх заплітали очеретом і закидали глиною з обох боків (182-184). Глину місили з соломою, але не житньою чи пшеничною, а з "переїдами", тобто з рештками корму, яким годували худобу взимку. Просохлі стіни з допомогою дощечки тинькували (мастили глиною з половиною, домішкою кінських кізків, щоб на стінах не було шпарин). Таке тинькування не розтріскувалось. Хати білили привозним (наприклад, із Крішан) вапном, а призьби

182. Фрагменти каркасу стін трьохкамерного житла. Село Сфинту Георге. Повіт Тульча. Фото автора.

183. Фрагмент стіни. Село Сфинту Георге. Повіт Тульча. Фото автора.

184. Фрагменти стіни. Село Сфинту Георге (Катирлез). Повіт Тульча. Фото автора.

підводили синькою. Стіни зсередини ще в кінці XIX ст. інколи розмальовували.

Дещо інакше мурували стіни в Телиці. Їх клали з сирих вальків (земля або глина з соломою) шарами. Коли перший шар підсихав, поверх нього ліпили вальки другого. Стіна по вертикалі складалася з п'яти таких шарів, кожний з яких мав сохнути не менше тижня. Сухі стіни двічі обмазували глиною. Перший раз, щоб стіну вирівняти, другий – щоб гладити глиною з половиною або кізьяком. Білили вапном.

Більшість робіт, пов'язаних з будівництвом, виконували гуртом (клакою). А наглядав за ними досвідчений у цій справі чоловік.

Стелити стелю, що мала правити й за підлогу на горищі, починали з викидання на причільні стіни сволюка – рівного обтесаного й досить грубого стовбура прямої деревини. На нього (одним кінцем на сволюк, а другим – на чільну й затильну стіни) накладали балки – їх у дельті називають слижами. Поверх слижів ішов шар очерету, який знизу і згори закидали глиною, вимішаною з соломою, а потім, із середини хати, мастили і гладили.

185. Вкриття будівлі способом "по - руськи". Повіт Тульча. Фото автора.

Основу даху утворювали крокви, виготовлені з акації чи верби. До крокв прибивали лати і вкривали очеретом.

Очерет "били" (збирали – К.В.) тарпанами, в'язали у снопи й звозили до оселі. Крили ним хати способами: "по – руськи" (185) і "по – німецьки" (186). Спосіб "по – руськи" схожий на вкривання околотом, коли снопи прив'язують до лат. За такого способу дощ чи сніг вкривають всю поверхню снопа, і очерет від цього досить швидко руйнується. Тому кожні 10-15 років хату треба перебивати. Спосіб "по – німецьки" складніший, потребує більше часу й додаткових спеціальних знарядь. Очерет тут до лат пришивали, дотримуючись принципу східчастості. За такого вкривання атмосферні опади й сонце зачіпають лише верхівкові кінці очерету, і він зберігається значно довше – 50 і більше років.

Верхівку даху викінчували так званою кісткою. Її вив'язували таким самим способом, як і очеретяні тини, або пришивали по верху очеретяні снопи, а щоб верхівку не розривало вітром, її скріплювали улуком (ключиння – К.В).

Дахи жител у слободах дельти здебільшого двосхилі, хоч є й чотирисхилі. В українських селах, що лежать вище Тульчі, переважають чотирисхилі. Фронтони двосхилих дахів робили з очерету або дощок – залежно від характеру приміщення (житлове чи господарське) і достатку господарів. До крайньої крокви прибивали дві чи три лати, до яких прив'язували снопи очерету (187). Дощані фронтони теж прибивались до крайніх крокв.

Оскільки переважна більшість жител стояла причілками до вулиці, їм намагались надати максимальної парадності. Для цього вдавалися до різних способів.

Прикрашали фронтон і стіни якимись зображеннями, декорували дошки вирізуванням. Навіть діагональне чи ромбовидне розміщення дощок фронтона додавало йому естетичності (188).

Та, крім естетичного, орнаментация житла, безперечно, мала у собі ще й релігійно-ідеологічне навантаження. Зміст його на сьогодні вже втрачено, але сюжетно-композиційні образи дають змогу говорити про фіксацію в них світоглядних уявлень ще дохристиянських часів.

186. Вкриття будівлі способом "по - німецьки".
Повіт Тульча. Фото автора.

187. Очеретяний фронтон. Село Нижній Дунавець.
Повіт Тульча. Фото автора.

188. Фронтон житла. Село Верхній Дунавець.
Повіт Тульча. Фото автора.

189. Фронтон житла. Село Верхній Дунавець.
Повіт Тульча. Фото автора.

190. Фронтон житла. Село Нижній Дунавець.
Повіт Тульча. Фото автора.

Стратиграфічно причілок розподіляється на три яруси: стіна, фронтон і гребінь. Стіни причілків мають значно менше прикрас, ніж фронтони. Стінні композиції репрезентовано здебільшого двома сюжетами: рослинним і зоо – та орнітоморфним. В основі рослинного – стилізована квітка. В основі орнітоморфного – пара птахів чи тварин (189).

Що ж до фронтонів, то їм надавалось особливої естетичності: від лиштви (дошки, якими затуляли краї стріхи) на стрісі і декорування тла до найрізноманітніших композицій. Тло фронтона розподілялося на кілька частин (від однієї до трьох) з відповідними композиціями і сюжетами. Якщо мало місце вікно, його естетичну виразність підсилювали оригінальні форми у вигляді ромба чи кола, різних "кучерів", лиштв тощо. Зустрічаються композиції, в яких вікно або сясє розеткою, або по обидва його

191. Село Нижній Дунавець. Повіт Тульча.
Фото автора.

боки звисають мережива лиштв, або, як наприклад, у Верхньому Дунавці, обабіч вікна "п'ють півні". Вікно, коли воно є, завжди знаходиться в середині горішньої частини фронтона. Якщо вікна немає, на його місці часто розміщували нескладні композиції, наприклад, із солярних знаків. Вони є схематизованим зображенням квітки чи сонця з раменами в різних версіях. Але в усіх випадках солярний знак – це основа композиції. Під ним – зооморфні зображення хижаків (лев) і риб, а з птахів маємо лише качок.

Викінченням (гребенем) фронтона є так званий коник або квітка. Їх випилюють з дощок двома частинами – основи та верхівки. Краї основи прибирають різьбленням різної конфігурації.

Деякі "квітки" досить переконливо відбивають зміст композиції. Таким, наприклад, є гребінь фронтона кількох жител у Нижньому Дунавці. Він символізує "світове дерево". Низ його основи розподілено на три частини у подоби коріння, між основою й верхівкою стилізованого дерева розміщено пару голубів (191). Крім "світового дерева", гребені фронтонів зображують птахів чи зміїв. В одній з таких композицій змії з чотирьох боків охороняють "світове дерево". Проте переважає орнітологічний: на багатьох гребенях бачимо голубів, ластівок, півнів.

На відміну від причілків, передня стіна хати і затильна не мають особливих оздоблень і декоративних прикрас. Хіба що вікна й двері прикрашені фігурно струганими лиштвами. Подекуди додають колориту прикрашені різьбленням стовпи. Вони підпирають широкий підстрішок, що захищає чільну стіну від дощів і спекотного сонця влітку. Підстрішок – типовий елемент багатьох українських жител у дельті (180). Але чимало жител, особливо тих, що збудовані ще на початку ХХ століття, як зовні, так і всередині нічим не відрізняються від жител, наприклад, українського Поділля.

Житло в дельті українці називають хатою. Традиційно вона розподіляється на сіни, чисту хату (велика хата – К.В.), призначену для гостей, і малу хату, яку тут називають кухнею (За пам'яті нинішнього покоління літніх людей, тобто на початку ХХ ст., кухні як окремі приміщення вже ставили на подвір'ях. Там таки

192. Біля кабиці. Село Караорман. Повіт Тульча.
Фото автора.

клали й кабиці (192) для готування їжі влітку). Взимку варили й пекли в малій хаті. Тут стояла піч із лежанкою і груба з чавунною плитою. Топили піч очеретом, грубу – очеретом і кирпичем або ліпахами, виготовленими влітку з кізків із соломою (193). Знаменним є те, що в печі для хліба напалювали до необхідної температури очеретом, хоч черінь у таких печах, наприклад, у Верхньому Дунавці, набивали з глею та піску – без камінців. На Поділлі, для порівняння, в печах на хліб напалювалось найкращими дровами (в діло йшли сухі й грубі та довгі поліна), а солому чи щось подібне до неї (скажімо, очерет) за паливо ніхто з господинь не мав.

Саме в малій хаті родина проводила більшу частину життя.

Заходили до великої і малої хати через сіни, що містилися по центру будівлі.

Той, хто не мав достатніх коштів, будував хату менших розмірів. Вона складалася з двох приміщень, одне з яких відводилось під помеш-

193. Кирпич. Село Сфинту Георге. Повіт Тульча.
Фото автора.

194. Піч і піл. Село Нижній Дунавець. Повіт Тульча. Фото автора.

195. Прохідні кімнати. Село Нижній Дунавець.
Повіт Тульча. Фото автора.

196. Житло. Село Караорман. Повіт Тульча.
Фото автора.

кання. Тут знаходилася піч, груба, піл (ліжка) тощо (194). Вхідне приміщення слугувало за комору. Та якого б розпланування хата не була, вона мала земляну (тобто глиняну) підлогу, яку час від часу потрібно було мастити, а перед Великоднем та Різдом – обов'язково.

Час, взаємозв'язки з населенням інших культур зумовлювали нові елементи в народній архітектурі. Зазнавало зміни і розпланування. З'являються прохідні кімнати, а сіни з центру переходять на край житла (195), виникають хати Г-подібної форми (196).

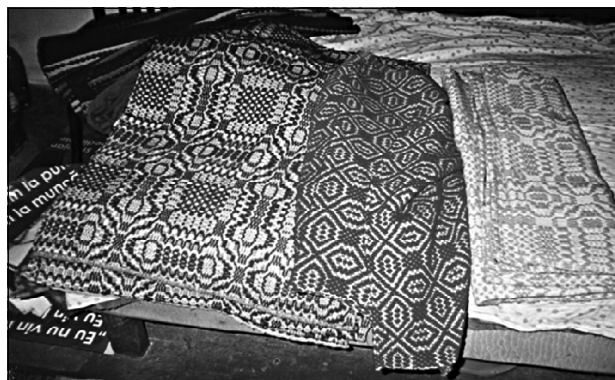
Однак, у нетрадиційних для українців житлах в інтер'єрі зберігається чимало традиційних рис. У хаті вздовж стін попід вікнами тягнуться лавки. Біля печі стоїть мисник (197), у куточку – рогачі тощо. Крім полу (ліжка), спати лягають на печі та лежанці.

На стінах, "як і вдома", красуються килими (199), але в новому краю їх називають уже інакше. Скажімо, в Караормані – прустія. На підлогу стелять "налавники" (195).

Стіл – на традиційному місці край причілкового вікна. Тут таки й покуть, хоч це слово тут

197. Мисник. Нижній Дунавець. Повіт Тульча.
Фото автора.

198. Вироби ткацтва. Повіт Тульча.
Фото автора.

199. Килим. Село Караорман. Повіт Тульча.
Фото автора.

200. Покуть. Село Караорман. Повіт Тульча.
Фото автора.

маловживане. Зате образи на покуті прикрашені вишитим чи тканим рушником (200).

У багатьох мешканців сіл у хатах збереглися скрині (фото 201). Колись їх купувано чи не в кожній родині, особливо там, де були дочки –

201. Скриня. Село Караорман. Повіт Тульча.
Фото автора.

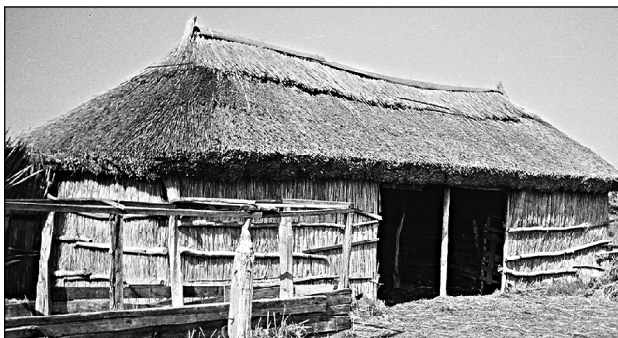
для приданого. Тепер у більшості осель стоять шафи.

Господарські споруди в українських селах Подунав'я різні і з різного матеріалу зроблені. Найпоширеніший – очерет. Ним тут не лише вкривають будівлі, а й використовують його для будівництва стін всіх типів споруд. Чимало хлівів, повіток, курників зроблено з самого очерету – від стін до даху (202,203). Особливо багато таких будівель у дунайській дельті. Очеретяні стіни на дерев'яному каркасі та вкриті очеретом – така споруда здатна слугувати досить довго.

Кількість господарських будівель завжди залежала від достатку родини. Крім приміщень

202. Господарська споруда. Село Верхній Дунавець. Повіт Тульча. Фото автора.

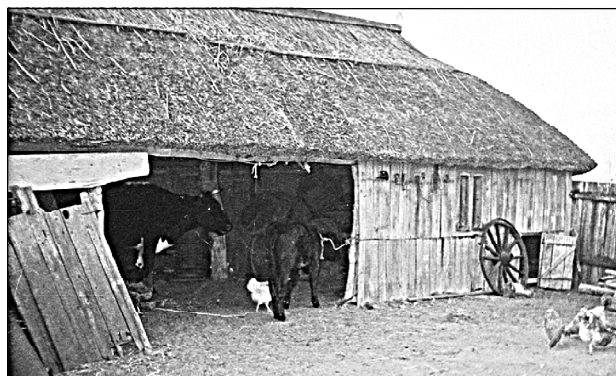

203. Господарська споруда. Село Сфинту Георге. Повіт Тульча. Фото автора.

для птиці, худоби, зберігання кормів, останнім часом дуже популярними стали літні кухні, чи подібні до них за призначенням споруди, в яких варять їсти влітку і навіть хтось з родини ночує.

Реманент, упряж тощо тримають у повітках, які називають тут сараєм. Щодо худоби, то в Нижньому Дунавці (та й мало не на всьому просторі дельти) приміщення для неї називають сараями, а хліви – то це здебільшого для телят. Усі ці будівлі найчастіше бувають під одним дахом, а часто–густо до них прилягає ще й курник. Усе це разом утворює найбільшу за розмірами господарську споруду. Але кожне з приміщень у ній має свій окремий вихід на подвір'я (204).

Проте більшість сараїв, а подекуди й хлівів ставлять без дверей, оскільки перед ними завжди будують обору, себто огорожу, щоб тримати худобу за доброї години надворі. Потрапити до хліва чи сараю можна лише через обору. В центрі її обов'язкові ясла – велике дерев'яне (дощане чи сплетене з хмизу) корито, куди клали поживу для худоби переважно

204. Господарська споруда. Село Караорман. Повіт Тульча. Фото автора.

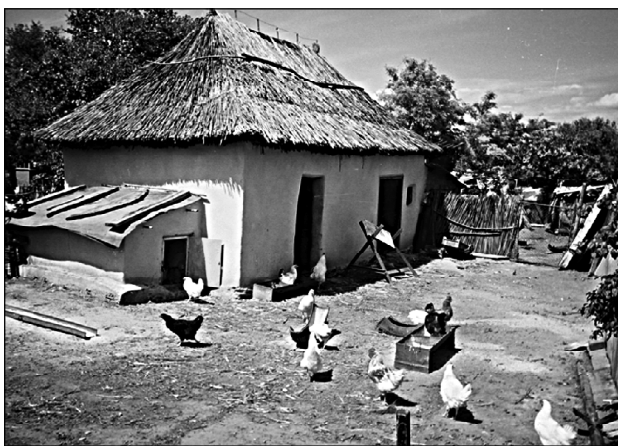
205. Снопи в копиці. Село Сфинту Георге. Повіт Тульча. Фото автора.

206. Копиця кукурудзи. Село Верхній Дунавець. Повіт Тульча. Фото автора.

208. Хвіртка. Село Караорман. Повіт Тульча. Фото автора.

207. Приміщення для домашньої птиці і тварин. Село Мурігйол. Повіт Тульча. Фото автора.

взимку, коли не було випасу. Обора мала не менше, як два входи: хвіртка і ворота, щоб заїхати возом. Вхід могло бути й більше – з боку вулиці, з боку подвір'я чи городу. Обора прилягає до сарая, хліва чи інших приміщень, наприклад, до того, де тримають реманент або запас кормів тощо. Подекуди для цього запасу є окремі комори. Так само спеціальною і окремою будівлею є призначений для свиней саж.

Інколи приміщення для корів чи овець ставили на краю присадибної ділянки, але це не

є типовим для традиційного розміщення господарських споруд. Таке розташування зустрічається найчастіше тоді, коли обійстя не входить до вуличної системи і навколо нього лежить, наприклад, пасовище. На певній відстані од господарських споруд, а також якнайдалі від худоби і птиці тримають сіно. Його заготовляють не більше за потребу, тобто, як правило, два – три стіжки. Тут таки – копиці зі снопів кукурудзи, очерету (205, 206).

У степових селах господарські приміщення зберегли більше традиційних рис. У Мурігйолі, наприклад, багато з них стоїть поза межами невеличких обор, адже скотарством тут займаються менше. Така споруда складається з двох приміщень без вікон чи з одним маленьким, немає й горища, але з окремими входами. В одному тримають худобу, в другому – реманент. Часто до хлівів прибудовували невеличкий курник (207). На відміну від господарських споруд дельти, господарські будівлі Мурігйола та інших слобід степової рівнини ретельно обмащені глиною.

Технологія будівництва споруд цього типу мало чим відрізняється від будівництва жител, хоч стіни в хатах і грубіші.

Дуже дбають у цій місцевості про огорожі, вберігаючи городи од худоби і птиці, що вільно пасеться довкола села. Вбезпечують огорожі й від диких тварин, зокрема, кабанів. Недарма однією з причин підупадання городництва караорманці називають спустошення ділянок кабанами.

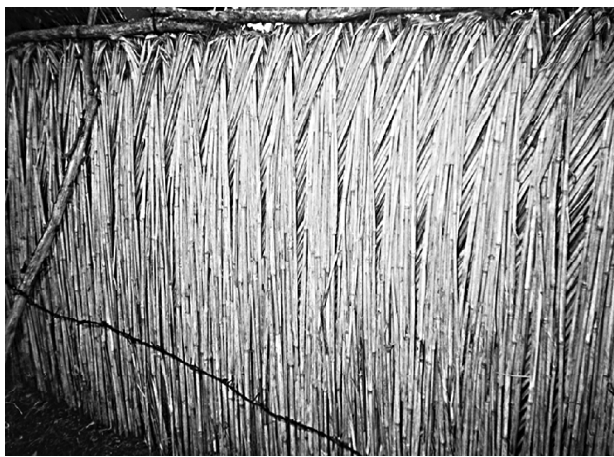
Тинами обводять не лише присадибні ділянки. Ними відмежовують також подвір'я від господарських споруд. За наших часів огорожі роблять дощані, а хвіртки прикрашають різними декоративними елементами (208), а перші переселенці лаштували тини з очерету – найдешевшого матеріалу, якого в дельті не бракує. До наших днів збереглося в основному три типи очеретяних тинів у кількох варіантах. Кожному властивий конкретний спосіб спорудження. В усіх трьох типах невеличкі сніпки очерету ставили вертикально на землю, але скріплювали їх між собою не однаково. Найпростіший спосіб – горизонтальне скріплювання очеретяними валками, вчепленими із зовнішнього (від вулиці) та внутрішнього (від городу) боків тину в горішній частині від стовпа до стовпа (209). Згодом замість очеретяних валків почали застосовувати сталевий дріт.

Тини другого типу скріплені переплетеними верхівками – так, як переплітають верхівки очеретяних дахів на хатах. Очеретяний тин виходить досить міцним, оскільки знизу впирається в землю, а вгорі край переплітаються верхівками (210). Варіант: додаткові снопи для укріплення тину, який уже простояв кілька років.

Третій тип об'єднує елементи двох попередніх. Він теж очеретяний, але снопи в ньому скріплені між собою і переплетеними вер-

209. Очеретяний тин. Село Караорман. Повіт Тульча. Фото автора.

210. Очеретяний тин. Село Караорман. Повіт Тульча. Фото автора.

хівками, і горизонтально прив'язаними снопами (211).

В цілому народна архітектура українців досить виразна. Вона відбиває як основні риси традиційного житлобудування, зафіксованого в

211. Очеретяний тин. Село Караорман. Повіт Тульча. Фото автора.

розплануванні осель, інтер'єрах, назвах, – так і новації, що виникли в процесі пристосування переселенців до нових природних умов та розвитку в іншоетнічному середовищі. Трансформаційні процеси йшли поступово і супроводжувались відповідними змінами в технології будівництва та появою нетрадиційних елементів у житлово-господарських комплексах.

Серед найперших новацій, з якими зустрілись українці в дельті, було широке застосування очерету і пов'язаної з ним технології будівництва. Наявність ґрунтових вод, часті підтоплення спонукали переселенців до нововведень. Так, каркас житла з дерев'яного перетворюється на очеретяний, завдяки чому стіни не мокріють. Ефективним засобом проти підтоплень стають штучні земляні насипи під жителями, використання під забудову природних узвиш місцевості. Усе це накладало відбиток і на розплануванні самих сіл.

Разом з тим, архітектура житла українців по

обидва береги Нижнього Дунаю та степових районів північної Добруджі (в Румунії) і Буджака (в Україні) мало чим різняться. Двосхилі дахи, декор фронтонів, інтер'єри жител – майже ідентичні. Це стає зрозумілим, якщо зважити, що чимало переселенців перед тим, як переправитись за Дунай, по кілька років або й довше мешкали в Буджаку, отже, традиції місцевої архітектури стали їм не чужими.

Менше змін зазнала традиційна культура українців на північ від Тульчі. Тут переважають хати з чотирихилими дахами, стіни будівель – земляні чи саманні, у багатьох в основі – каркас.

Все ж, українці намагалися дотримуватися традицій. Всіх, хто вивчав побут українців Добруджі, вражала, насамперед, етнічна виразність поселень: зовні вони нічим не відрізнялися від сіл в Україні⁵¹. Не менш дивувало й те, що, хоч каменю довкола було подостатком, українці, як і вдома, ставили хати з традиційних для України матеріалів⁵². Як і в Україні, на подвір'ї мало не кожного добруджанського українця стоїть літня кухня. Їх у Верхньому Дунавці називають кабицями – від назви пічки, на якій варять їсти. Поруч із хатою – господарські приміщення із звичайними для нас назвами – хлів, сарай тощо. Житла в українських селах дельти й сьогодні будують із використанням дерева, очерету, глини, застосуванням подібної до української техніки будівництва, збереженням традиційного розпланування, розподілу площі, назв кімнат.

5.3.2. Господарство.

Перехід до оптимального для місцевих умов господарювання призвів до переорієнтації всієї системи. Причому, структура господарства не змінилась. Воно залишилось комплексним (землеробство, скотарство, рибальство, традиційні ремесла і промисли), однак стали іншими пріоритети. Якщо землеробство в Україні домінувало як основний вид діяльності, то в Дельті (крім деяких рівнинних районів, що безпосередньо з нею межують), в умовах значно менше родючих ґрунтів, обсяги продуктів землеробства власного виробництва суттєво зменшились, хоча в Мурігйолі, обох Дунавцях, частково в Караормані і Кілії влітку займалися особливо хлібороб-

ством, а восени і взимку – рибальством⁵³. У Верхньому Дунавці, наприклад, 52 родини обробляли у середньому по 6 десятин землі, а окремі родини у східній частині Добруджі до 10-15 десятин⁵⁴, тоді як у Катирлезі (Сфинту Георге) ніхто хліборобством не займався, а орієнтувались на рибальство і тваринництво⁵⁵.

Сталися помітні зміни й у тваринництві, особливо у скотарстві. Склад і співвідношення видів домашніх тварин залишилися традиційними, але питома вага продуктів скотарства у харчовому раціоні помітно зменшилась. Однією з головних причин переорієнтації стала висока рентабельність рибальства, що переконливо довів Ф.Вовк⁵⁶. Як порівняно дешевий і разом із тим продуктивний вид діяльності, рибальство задовольняло харчові потреби більшості населення і було вельми прибутковим, адже риба і рибні продукти мали постійний і підвищений попит на ринку. За таких обставин м'ясо-молочне тваринництво, як більш затратна галузь, втратило домінуючі позиції, незважаючи на наявність достатньої кількості пасовищ. Розведення великої рогатої худоби втратило пріоритетність. Але тваринництво і, зокрема скотарство, не зникло. Більш того, в умовах Дельти з'явилися нові нетрадиційні форми утримання домашніх тварин за мінімальною участю людини. Худоба на пасовищах у літній період знаходилася без догляду, без обов'язкового повернення тварин до обійстя, доїння стало нерегулярним, що негативно позначилось на продуктивності корів і призвело до суттєвого скорочення надоїв молока⁵⁷.

Менше змін зазнало вівчарство. На острові Св. Георгія вівчарство за значимістю в господарстві поступалося тільки рибальству. Станом на 1837 рік на 2000 мешканців припадало 20 000 овець, а за часів існування Задунайської Січі кількість овець була ще більшою⁵⁸. Форми утримання й випасу дрібної рогатої худоби залишилися традиційними, як і в ук-

⁵³ Там само.- С.316.

⁵⁴ Там само.- С.321.

⁵⁵ Там само.- С.322.

⁵⁶ Вовк Ф. Українське рибальство в Добруджі... - С.33-52.

⁵⁷ Кушнір В.Г. Особливості господарства добруджанських українців в Румунії... - С.82.

⁵⁸ Рябінін-Склярєвський О. Кінець Задунайської Січі. [Текст] / О. Рябінін-Склярєвський // Україна. - 1929. - Кн. 36. - верес. - С.45.

⁵¹ Лупулеску І. Русские колонии в Добрудже ... - Т.24. - февр. - С.325.

⁵² Там само.- С.327.

раїнців степової зони; овець тримали у кишлаках чи випасали в отарах, сформованих з овець селян. На відміну, наприклад, від Буджака, в Дельті використовували й форму випасу без догляду пастухів за тваринами, причому не тільки овець, а й навіть свиней, яких у літній період також тримали на вільному випасі⁵⁹.

Отже, в організації скотарства в українців Дельти з'явилися нові, нетрадиційні, але оптимальні для місцевих умов форми. Вони відрізняються від існуючих в сусідньому рівнинному Буджаку й ілюструють наслідки переорієнтації господарської системи із землеробсько-скотарської у рибальсько-скотарсько-землеробську, особливо в приморській зоні. Тут, як розповідали Ф.Вовку, ніхто, як руснаки (українці – В.К.), не знав місцеві води і так "зручно рибалити". За часи існування Задунайської Січі рибальство було найголовнішою козацькою справою. У річці Дунавець, по плавнях і лиманах навколо Січі козаки ловили рибу, не сплячуючи навіть десятини⁶⁰. Рибальством для задоволення власних потреб займалося майже все населення, але найбільше серед них – українці⁶¹, особливо мешканці островів. Так, рибалки островів Четал та Леті продавали рибу не тільки в Галаці, а й в Ізмаїлі та Кілії⁶².

Важливу роль у господарстві відіграло городництво у плавнях. Розміри присадибних ділянок визначались наявністю придатних земель, розподілених між собою мешканцями того чи іншого поселення. Якщо ж такої землі бракувало, створювали городи у плавнях. Старовіри і українці селилися окремо. Так, старовіри із Вилкового населяли острів Анкудінов, тоді як українці проживали вздовж гирла Бистре⁶³. Та садиби на городах не мали етнічної виразності. Город в Дельті чи, як його називають, "грядка" – штучне утворення, створення якого вимагало від родини значних зусиль. Восени, за мінімального рівня води в Дунаї від берега річки прокопували два канали – ерики – на декілька десятків метрів в глиб плавнів. Землю викидали на середину (між каналами)

ділянки. Так виникала грядка. Під час сезонних підвищень рівня води у річці ерики заповнювались річковим мулом, його знову вигортали на середину грядки. За декілька років наполегливої роботи створювали штучне підвищення, на якому не тільки вирощували городні культури, але й будували житлові і господарські споруди (213,214). Росли на грядках городні культури: цибуля, буряк, картопля, кабак, інші. Саджали фруктові дерева, виноград. Українці, що проживали на берегах гирла Бистре, тримали корів, інколи до 10-15 голів, які знаходились на вільному випасі без догляду пастухів. Овець не розводили, оскільки вони хворіли на "мокрець" – із-за постійної вологи між ратицями утворювалась рана⁶⁴.

Переорієнтація господарства внесла відповідні зміни і в систему харчування українців. Хіба що частка яловичини у харчовому раціоні українців традиційно залишалась незначною. Овець розводили переважно для вовни, м'ясо здебільшого збували на ринку. Нестачу зерна, борошна компенсували закупками, однак, зернопродуктів у харчуванні вживали менше. При збереженні звичних назв страв змінився склад інгредієнтів, рецепти приготування, що й зумовило оригінальність кухні, тепер уже традиційної для українців Дельти, в якій домінують риба і рибні продукти. Риба визначає специфіку місцевої традиційної кухні⁶⁵.

Сталися зміни і в допоміжних видах господарської діяльності. Не втратило своєї значимості ткацтво, як один з основних домашніх промислів, але виготовлення ткацьких виробів переорієнтовується переважно на місцеву вовняну сировину, оскільки конопель тут не вирощували, на відміну від рівнинних степових районів Півдня. У килимарстві і рушникарстві з'явилися новації. Орнаментака килимових виробів українців Дельти репрезентована рослинними й геометричними композиціями. Однак, переважна більшість виробів першої половини ХХ ст. із геометричним орнаментом виготовлена у північних від Добруджі регіонах Румунії і потрапила до Нижнього Подунав'я в результаті обміну чи торгівлі. Прикметно, що привезена продукція розповсюджена в

⁵⁹ Кушнір В.Г. Українці за Дунаєм... - С.34.

⁶⁰ Вовк Ф. Українське рибальство в Добруджі... - С.34.

⁶¹ Там само.- С.36.

⁶² Рябінін-Склярєвський О. З життя Задунайської Січі... - С.23.

⁶³ Записано зі слів Буравиченка Семена Петровича, 1929 р.н., м. Вилкове Кілійського р-ну Одеської обл.

⁶⁴ Записано зі слів Буравиченка Семена Петровича, 1929 р.н., м. Вилкове Кілійського р-ну Одеської обл.

⁶⁵ Кушнір В.Г. Українці за Дунаєм... - С.71-75.

216. Єрик між грядками. Кілійський район.
Фото автора.

порубіжних до Дельти українських сел, але не в самій Дельті, що є ще одним підтвердженням її відносної природної ізоляваності. Рослинний орнамент із квіткових композицій на килимових виробках подібний до орнаментики в українських селах півдня Буджака (217).

Інше бачимо у рушникарстві. Основою його виробництва стає шовк – нетрадиційний для ткацтва українців матеріал. Запозичений від балканських переселенців досвід виготовлення шовкової нитки розповсюджений серед українців.

Рушниковому орнаменту у межах Дельти властиве кольорове розмаїття, композиційна варіативність, порівняно з килимарством, обмежена. Вишиті чи виткані квіtkово-плодогідні та зооморфні мотиви, розміщені в один чи декілька рядків і розмежовані горизонтальними смугами. Зустрічаємо в орнаментиці мотиви "вазонка" (квітка в посуді), "дерева життя", але відсутні брокарівсько-хрестикові узори. Не мало тут широкого розповсюдження й мереживо⁶⁶. Цим, власне, й завершується нечисленний перелік орнаментальних мотивів. І все ж, порівняно з Буджаком, ткацтво

217. Килим. Село Караорман. Повіт Тульча.
Фото автора.

⁶⁶ Кушнір В.Г. До питання про особливості вишиваних і тканих виробів українців румунського Подунав'я... - С. 121 - 128.

тут помітно підупадає, зменшується відсоток виробників ткацької продукції і обсяги виробництва, що негативно позначається на розвитку традиції. Скорочується номенклатура назв виробів. В обігу користуються переважно лексемами "пілка", "налавник" навіть по відношенню до виробів великого розміру – килимів. Суттєво зменшується виробництво рушників. Перелічені властивості є достатньо виразними й ілюструють регіональні особливості нижньодунайського комплексу.

Порівняльний аналіз виробів вказує на наявність спільного і відмінного. У виборі і використанні сировини, технології ткацтва виробів більше спільного. І на лівому, і на правому берегах рушники ткали з конопляних, бавовняних, лляних та шовкових ниток – залежно від успадкованої традиції чи запозиченої від сусідів.

Значно більше відмінностей в орнаментиці. Потрапивши в особливі природні умови Дельти, українці втратили можливість продовження багатьох господарських традицій, у тому числі можливість вирощувати таку необхідну для ткацтва культуру, як коноплі. Натомість запозичили поширене у цій місцевості виробництво рушників із шовкових ниток. І не тільки в дельті Дунаю, але й на лівому березі ріки. Практично всі рушники, зібрані нами в українських селах дельти Дунаю, зіткані із шовку. Українці опанували виготовлення шовкової нитки в домашніх умовах і забезпечували потреби у цій сировині власними силами⁶⁷. Використовували шовкові нитки і в українських селах лівого берега Дунаю. Але на лівобережжі традиція виготовлення конопляних рушників залишилася стійкою принаймні до середини ХХ ст.

Та в цілому обсяги ткацтва суттєво зменшилися. На лівому березі вона була більш репрезентативною завдяки різноманітнішій сировинній базі (коноплі, шовк, бавовна), зв'язкам з молдавським населенням, у якого ткацтво завжди знаходилося на високому рівні. Але, порівняно з Побережжям, обсяги виробництва рушників на лівому березі Нижнього Дунаю вже в першій половині ХХ ст. суттєво скорочуються, хоча виготовляли їх тут більше, ніж в селах Дельти.

В орнаментиці виробів з лівого і правого берегів Дунаю також більше відмінностей, ніж

⁶⁷ Кушнір В.Г. Українці за Дунаєм... - С.41.

спільного. До спільного слід віднести надбання, що з'явилися в результаті взаємозв'язків. Це деякі однакові мотиви в орнаментальних системах кожної з названих груп. Їх можна вважати надетнічними. Одним з найбільш відомих є "дерево життя" ("вазон", "світове дерево") (218, 219), прями (220, 221) і ламані лінії, трикутники, ромби. І хоча вказані мотиви існували і раніше в орнаментиці виробів переселенців, у Нижньому Подунав'ї, вони уніфікуються.

При цьому, переважна більшість рушників етнічних груп регіону не втрачають етнічної виразності і локальної специфіки. Вони і репрезентують відмінності (222, 223, 224).

Відмінності в орнаментиці – синтез традиційного і запозиченого. Особливу увагу привертає унікальна рослинна орнаментика – своєрідний маркер українських рушників румунської частини дельти Дунаю. Це мотив "квітка" (троянда) чи "плід" (яблуко, вишня) (225, 226). Композиційно квіти розміщені на тлі рушника в лінію по обидва кінці виробу, як і належить орнаментувати рушники, відомі в історіографії під назвою "плечові". Квіток у лінійному порядку по декілька. Такий композиційний прийом використовувався в Україні, зокрема на Побережжі. Рушники з аналогічною орнаментикою відомі в межах степової Одещини, однак виготовлені вони в кінці ХІХ ст. і завезені переселенцями до Буго-Дністровського межиріччя з Наддніпрянщини (227). У Буджаку подібні мотиви у такому ж композиційному вирішенні можна бачити у молдован, гагаузів.

Питання походження і утвердження цього мотиву в орнаменті, етнічна атрибуція потребують окремого дослідження. За типологічними ознаками його можна віднести до "брокарівських троянд", досить популярних на теренах України у кінці ХІХ – першій половині ХХ ст. Однак, у такому композиційному варіанті на рушниках він уже в першій половині ХХ ст. в українців порубіжжя Степу і Лісостепу зустрічається не часто. У молдован і гагаузів Буджака цей мотив не набув поширення, хоча зафіксований у виробках навіть другої половини ХХ ст., причому у більшій кількості, ніж в українців Побережжя. І лише на рушниках в українських селах румунської Дельти зазначений

тип є домінуючим. Квітку ткали і вишивали на рушниках на початку ХХ ст. На той час мотив утвердився як традиційний і проіснував до 1970-х років (228, 229), коли виготовлення рушників припиняється.

На рушниках із сусідніх румунських сіл мотив "квітка" існує, як виняток. Вироби з таким орнаментом потрапили до румунів у готовому вигляді (230). Ймовірно, відіграв вирішальну роль фактор неприйняття "чужого". Це ж стосується і румунських рушників з геометричним орнаментом, завезеним в українські села. Тобто, стійкість власної традиції в українців стримувала запозичення. До того ж, відсутність відповідних навичок і умінь виготовлення достатньо складних геометричних композицій румунських рушників також не сприяла поширенню новацій. Ще однією із причин слід вважати занепад традиції виготовлення рушників. І все ж, використання мотиву "квітка" в орнаментиці румунських рушників має місце, однак орнаментальні композиції при цьому не втрачають румунської специфіки і відрізняються від українських (231, 232).

Таким чином, рушники, як традиційно-обрядовий атрибут і предмет домашнього вжитку, виготовляли у кожному селі. За достатньо виразною і репрезентативною орнаментикою можна виділити принаймні три групи виробів.

Для першої властиві традиційні системи орнаментів. Майстрині дотримувались ustalених традицій, і такі орнаменти відображають етнічну специфіку кожної етнічної групи. Велику кількість рушників цієї групи знаходимо в молдавських і румунських селах, українських поселеннях лівого берега Дунаю.

Окремою групою, яка репрезентує унікальний орнаментальний комплекс, є рушники з українських сіл румунської частини дельти Дунаю. В умовах, що обмежували можливості контактів з населенням сусідніх регіонів, утвердився мотив "квітка". Він є основою композиції, або існує самотійним елементом без будь-яких інших доповнень (225, 226).

Третю групу репрезентують рушники з орнаментикою, яка утворилася в результаті запозичень елементів з інших орнаментальних систем. Інколи навіть постає проблема визначення етнічної приналежності таких ви

218. Фрагмент рушника. Село Кислиця Ізмаїльського району. Фото автора.

робів. Мотиви "Дерево життя", "Світове дерево", "Вазон", геометричні елементи у таких орнаментах стали "надетнічними" в цьому полікультурному середовищі. Та це питання потребує окремого розгляду в контексті дослідження міграційних процесів ХІХ – першої половини ХХ століття.

Наслідки чинника міжкультурної взаємодії (з різним ступенем виразності) проявляються у кожному сегменті господарства і побуту. На локальному рівні (поселення) вона швидкоплинна, супроводжується проявом інновацій у традиційних культурах, поступовою природньою асиміляцією, наприклад, молдован в українському середовищі чи українців – у молдавському. Глибина та інтенсивність цих процесів на локальному і ареальному рівнях неоднакові, визначаються дією різноманітних чинників. Так, якщо на локальному рівні на результат асиміляційного процесу впливає чинник кількісного співвідношення представників двох культур, то у господарській і побутовій сферах і навіть у календарній обрядовості кількісні показники не завжди є вирішальними. Тут часто простежується протилежне: культура більшості сприймає культуру асимільованого населення, якщо вона оптимально адаптована до природних умов місцевості і забезпечує ефективне функціонування системи життєзабезпечення, наприклад, вівчарство у молдован, як важливу складову цієї системи, ткацтво

як традиційне народне ремесло, безпосередньо пов'язане з вівчарством⁶⁸. Маємо чимало прикладів, коли незначна частка молдован з часом розчиняється в українському етнічному середовищі, але їхня культура, зокрема традиції вівчарства, ткацтва, стають часткою культури українців. Так, в українському селі Першотравневе проживали й молдовани. Розміщувались вони компактно, окремою частиною – магалою. Однак, через шлюби з українцями молдовани швидко втрачали мову⁶⁹. Коли українка, вийшовши заміж, потрапляла до молдавської родини, українській мові від неї навчалися родичі чоловіка. Вони усвідомлювали таку необхідність, адже знаходились у мовному середовищі більшості населення села і були часткою об'єднаного з українцями сільськогосподарського колективу.

Разом з тим, українці Першотравневого чимало запозичили у молдован з національної кухні, одягу, ткацтва. Лексеми молдавського походження (картіка – шматок хліба; риндуляса – жінка, яка носить у поле селянам воду; чуперки – гриби тощо) використовуються українцями. Лексеми, пов'язані з ткацтвом (граніцара – ткацький виріб кінця ХІХ ст., інші), зустрічаємо в селі Кислиця, де у 1817 році проживало 237 українців і 131 молдован⁷⁰. В кінці ХІХ – на початку ХХ ст. із 1912 сільчан українців було 1544, молдован – 340⁷¹.

Інша картина, у порівнянні з селом Першотравне, спостерігається у селі Глибоке. За церковними відомостями станом на 1878 рік вказується національність мешканців села. Це молдовани. Господарств на той час нараховувалось 27, осіб чоловічої статі 109, жіночої

⁶⁸ Кушнір В.Г. Молдавський етнокультурний компонент у традиційній культурі українців Буджака [Текст] / В.Г. Кушнір // Revista de etnologie și culturologie. - vol. 3. - Chisinau, 2008. - с.291-293.

⁶⁹ Слід зауважити, що цей феномен потребує окремого дослідження. Не завжди мова більшості мешканців полікультурного поселення була домінуючою.

⁷⁰ Кабузан В.М. Народонаселение Бессарабской области и Левобережных районов Приднестровья... - Пр.б.; Статистическое описание Бессарабии собственно так называемой, или Буджака... - 523 с.; Кушнір В.Г. Українське населення Буджака... - С.68.

⁷¹ Бутович В.Н. Материалы для этнографической карты Бессарабской губернии... - 58 с.

128⁷². У 1888 році кількість селян зросла до 690 осіб (304 чоловіки і 286 жінок), господарств стало 76⁷³. Станом на кінець XIX – початок XX ст. у статистиці з'являється інформація про українців: у селі проживало 450 українців і 500 молдован⁷⁴. У відомостях за 1910 рік населення значиться як українсько-молдавське: 228 господарств, чоловіків 561 особа, жінок 512⁷⁵. Домінуючою мовою спілкування була молдавська, хоча українська мова збереглась до нашого часу і нею спілкуються люди старшого покоління. Обрядовість, як родинна, так і календарна, в селі була українська і молдавська. Проте, певні календарні обряди українцями запозичені у молдован і виконувались як необхідна обрядова практика. Йдеться про виконання актуального для населення посушливого Буджака обряду викликання дощу. Українці не тільки виконували обряд "каліяна", але й сприйняли повір'я, що пояснювали причини тривалої відсутності дощу і дотримувались їх, щоб не викликати посухи.

Чимало запозичено українцями від молдован з традиції вівчарства, максимально адаптованого до природних умов буджацького степу. І те, що українці, пристосовуючись до нових умов ведення господарства, організації побуту, опановували випробувані на практиці, у даному випадку молдованами, методи ведення господарства, є природнім. Адже молдовани переселялися на південь Буджака із сформованою культурою вівчарства. За переказами, першопоселенці села Борисівка – скотарі. У молдавсько-українському селі Глибоке існує тільки одна, молдавська⁷⁶ термінологія статево-вікового розподілу овець. Не є українського походження й назви загонів для утримування овець, людей, що їх доглядають, – струнга, чабан, струнгар, інші. В українському Білоліссі, як і в сусідній молдавській Борисівці, отару овець називають однаково – кирд. Тому не викликає запитань відсутність розбіжностей щодо організації вівчарства в українсько-молдавській Баштанівці, незважаючи навіть на те, що в селі існу-

вало дві отари овець – українців і молдован, які утримувалися на пасовищах окремо.

Щоправда, далеко не все у тваринницькій галузі традиційних скотарів сприймалося українцями. Так, у Баштанівці, як зазначалося, серед українців не поширилася традиція розведення і використання віслюків (магар). Їхати на підводі, запряженій магарем, в українців вважалося за непристойне і принизливе.

У тому ж Першотравневому не спостерігаємо такої розгалуженої системи статево-вікової диференціації у вівчарстві. Вона в селі є достатньо спрощеною, а назви – українськими: ягня, ярка, матка, ялова вівця, баран. Більш спрощена і змішана (українсько-молдавська) в Татарбунарах: ягня, ніворка (вівця яка старша одного року і першого окоту), вівця, баран. Прикметно, що в Татарбунарах облаштоване місце для утримування і доїння овець називають не кошара, а струнга. Струнга ж – лише частина кошари, оскільки вона є місцем для доїння. Показово, що зазначена інформація записана від чабана, добре обізнаного у вівчарстві. Вона свідчить, що українці запозичували, насамперед, необхідні для організації справи елементи практики і не надавали особливого значення термінології. У сусідній Плахтійці місце для утримування і доїння овець називають окол. Така термінологічна відмінність у сусідніх селах могла пояснюватись поширенням різних традицій, носіями яких були запрошені для організації вівчарства чабани з різних районів Молдови і Буджака.

Отже, тривале й толерантне українсько-молдавське співіснування у Нижньому Подунав'ї ілюструє ефективність взаємин, воно збагачувало традиційну культуру українців і молдован, сприяло удосконаленню насамперед господарської системи, її функціонування в умовах степової зони.

Своєрідність Нижньодунайського варіанту простежується і в плануванні селянських садиб, сільській архітектурі, у технології будівництва житлових і господарських споруд, у виборі місць під забудову. Розташування житла, господарських приміщень, присадибної ділянки здійснювалось не за усталеною в Україні традицією, а відповідно до практичної доцільності. Йдеться насамперед, як зазначалося, про спорудження будівель на рельєфних підвищен-

⁷² Кушнір В.Г. Українське населення Буджака... - С.66.

⁷³ Там само.

⁷⁴ Бачинська О.А. Українське населення... - С.126.

⁷⁵ Кушнір В.Г. Українське населення Буджака... - С.66.

⁷⁶ Слід відзначити, що й молдовани запозичили певні терміни від тюркського скотарського населення у Північному Причорномор'ї.

нях – узвишсях – з метою запобігання, у такий спосіб, затоплення і збереження будівлі, майна, домашніх тварин від можливих пошкоджень і втрат. Нестача таких узвиш – "горбочків", як їх тут називають, – і невеликі їх розміри спонукали людей до раціонального використання площі, змушували розміщувати на них максимально можливу кількість садиб. При цьому українці прагли зберегти традиційну структуру господарсько-побутового комплексу з обов'язковими складовими – житлом, господарськими спорудами, подвір'ям і присадибною ділянкою. В результаті утворився унікальний, нетрадиційний в Україні тип садиби. Новація ще й у тому, що на узвишші розміщувалися дватри господарства, власники яких, втім, не були пов'язаними між собою ні соціально, ні економічно. За такого планування споруди знаходились на найвищому місці, розміщувались компактно, а подвір'я й присадибні ділянки знаходились на схилах узвиш (165). Розташування садиби на таких рельєфних підвищеннях, як ефективний засіб забезпечення від підтоплення, знайшло своє продовження у спорудженні штучних насипів у тій частині, де узвиш бракувало (180).

У плануванні житла, наповненні житлового простору особливих відхилень від традиції не спостерігається, хіба що у значно більшій кількості, ніж в сусідніх рівнинних місцевостях, знайдемо тут допоміжних господарських будівель, споруджених з очерету – приміщень для утримання худоби, повіток із широким, інколи й без дверей, входом.

Очерет у цій місцевості застосовується не тільки в будівництві. Його використовують і в огорожах селянських садиб (233). Очеретяні тини у різноманітних варіантах також є відображенням втіленого в традицію досвіду, набутого за тривалий період проживання українців у специфічних природних умовах Дельти.

Територіально поширення Нижньодунайського варіанту традиційної культури українців дещо виходить за межі дунайської Дельти. Однак, не усі його компоненти представлені за її межами.

Схожості і відмінності у придунайській частині Буджака простежуються як у господарстві, так і в організації побуту. Як і в Дельті, ткацтво (зокрема, рушникарство) переорієнтовано з

коноплі і бавовни на вовну, шовк (Вилкове, Кислиця, Першотравневе). Спільним для українців Дельти й села Кислиці є використання в орнаментативній рушників мотиву "вазон". Натомість далі від Дунаю ця тенденція не утвердилася в українських придунайських селах Буджака (Десантне, Трудове, Шевченкове, Лиман, Приморське, Струмок, Татарбунари).

Житлові й господарські споруди у Дельті, на відміну від Буджака, мають більше притаманних українському традиційному житлу ознак, тоді як у Буджаку в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. формується тип житла, характерний для населення регіону, незалежно від етнічної належності. Його умовно можна назвати буджацьким. Це видовжена до 40-45 м споруда, в якій під одним дахом знаходились житлові і господарські приміщення. Кількість жител у Дністро-Дунайському межиріччі з традиційним для українців поділом на сіни, велику хату і малу поступово зменшується, але залишаються звичні назви приміщень. Трансформація призвела до збільшення кількості кімнат, і житло перетворилося з 3-х чи 4-х камерної споруди у багатокамерну анфіладного типу. Зміна планування відбувалася поступово, залежно від зростання кількості членів родини і необхідності, у зв'язку з цим, розширення житлової площі. Процес був тривалим, інтенсифікувався на початку ХХ ст., але не повсюди, тому в українських селах ще й досі існують традиційні за плануванням житлові (3-4-х) й господарські приміщення. Натомість на правому березі Дунаю споруд типу буджацьких помітно менше. Разом з тим, у назвах приміщень житла, елементах інтер'єру, оформленні фронтонів в українських селах Дельти й українського Придунав'я є багато спільного. Наприклад, фігурне оформлення тла дощатого фронтона жител і господарських приміщень, розміщення на фронтоні зооморфних зображень (мотиви риб, птахів (качка, гуска)) (235), встановлення на верхівках фронтонів житлових і господарських споруд однакових за стилем архітектурних елементів – "квіток" (236), спільне виявляється у технології будівництва, використанні будівельних матеріалів.

Локальна специфіка – у технології будівництва, використанні будівельних матеріалів. Висока і постійна вологість спонукала до пошуку і

застосування нетрадиційних прийомів, зокрема, у спорудженні стін. З цією метою у селах румунської частини Дельти, на теренах України у Вилковому, частково у Кислицях, Десантному у будівництві використовували очерет (234). Зокрема, у Вилковому спочатку по периметру житла забивали на глибину 0,5 - 0,7 м акацієві стовпи (акація стійка до вологи), які виступали над землею до 0,2 м. До них кріпили сохи, до сох прив'язували мотузками очерет і обмазували глиною з обох сторін. Зверху ставили сволок, балки, стелю робили з комишу і з обох сторін обмазували глеєм. Глей привозили човнами з річки. Починали обмазувати стелю зверху, а не знизу, щоб рідкий глей просякав через очерет і скріплював стелю. Глей змішували з соломою, якої в селі не було, адже зернові тут не вирощували, тому купували соломку у сусідніх селах. Волога у заповненому очеретом міжстінному просторі випаровувалась, і житло було сухим⁷⁷. Така технологія поширена в Дельті і в селах Лівобережжя, що знаходяться безпосередньо біля Дунаю, і майже не застосовується в українських селах Буджацького степу.

Використовувався українцями Нижнього Подунав'я (але менше – у Буджацькому Придунав'ї) очерет для спорудження тинів, огорож для утримання тварин.

В українців Дельти й сіл української частини Нижнього Подунав'я використовують чимало однакових лексем таких, як "браво" ("бравенько") – добре, гарно, "свайба" ("свальба") – весілля, "бедний" – бідний, "поняв" – зрозумів, інші. Наприклад, у с. Першотравневе (Ізмаїльський район на Одещині) кажуть: "свальба", "бедний", "бравенько", "чуперки" – гриби. Їх можна почути навіть у таких віддалених від Дунаю селах, як с. Десантне: "свайба", "браво", в селі Плахтіївка Саратовського району кажуть "свайба".

Отже, найбільше новаційних елементів у традиційній культурі українців зосереджено переважно в дунайській дельті, насамперед у тваринництві й будівництві – найбільш залежних від природного середовища сфер діяльності. У у хліборобстві, допоміжних видах господарської діяльності їх менше, але й вони відсутні у

233. Тин з очерету. Село Десантне Кілійського району. Фото автора.

234. Будова з очерету і глини. Село Десантне. Кілійського району. Фото автора.

235. Фронтон. Село Десантне Кілійського району. Фото автора.

сусідніх місцевостях і також є ознакою Нижньодунайського варіанту.

Присутність у ткацьких виробках однакових орнаментальних мотивів, елементів матеріальної, духовної культури, діалектів, поширених в українських селах румунської Дельти і в селах на лівому березі Дунаю, доводять, що північна межа Нижньодунайського варіанту не обмежувалась Кілійським гирлом на півночі. До Нижньодунайського комплексу слід віднести й села Лівобережжя, населення яких підтримувало

⁷⁷ Записано зі слів Буравиченка Семена Петровича, 1929 р.н., м. Вилкове Кілійського р-ну Одеської обл.

226. Фронтон. Місто Кілія. Фото автора.

постійні зв'язки з населенням правого берега Кілійського гирла і у формуванні місцевого етнокультурного комплексу українці низки придунайських сіл брали безпосередню участь⁷⁸. Тобто Нижньодунайський варіант, принаймні його північний кордон, не обмежується Дунаєм, а охоплює й такі поселення, як Вилкове, Кислиці, Кілія. Села Десантне, Першотравневе також мають ознаки нижньодунайського комплексу, але помітно менше, тому їх можна розглядати такими, що знаходяться у перехідній до іншого етнокультурного комплексу зони.

⁷⁸ Дещо послабли, але не припинилися внутрішньорегіональні зв'язки з приєднанням Бессарабії до Росії 1812 року і з утворенням нейтральної зони на російсько-турецькому кордоні. Відомо, що мали місце навіть декілька хвиль еміграції до Російської імперії. У 1816-1817 роках із-за Дунаю повернулися й оселилися в Акмангіті (с. Білолісія, Татарбунарський р-н) і Дракулі (с. Трудове, Кілійський р-н) близько 75 сімей та 40-50 бурлаків. Чисельність тих, хто повертався, була значно меншою від тих, хто прагнув переселитися й переселявся за Дунай, але задунайці в буджацьких придунайських селах потрапляли у майже звичне культурне середовище, залишалися носіями нижньодунайської традиції.

ВИСНОВКИ

У процесі адаптації українців у південно-західному степу і Нижньому Подунав'ї деякі сегменти господарсько-побутового комплексу переселенців розвивались у традиційному руслі, інші – зазнали відчутних трансформацій.

Залишилось традиційним у своїй основі хліборобство. Однак, у степу, де ще у першій половині XIX ст. гострого дефіциту землі не відчувалося, селяни мали на правах оренди чи у приватній власності чималі площі і використовували архаїчну із систем – перелогову. Без впровадження новітньої на той час землеробської техніки, радикальних змін у традиційній технології, властивій лісостепу, селяни в степу вирощували потрібну кількість зерна на "піднятій" цілині принаймні у перші роки після її обробки.

Перелогова система у XIX ст. не є класичним її зразком. Земельні наділи власники розділяли на достатньо велику кількість ділянок, на яких застосовували навіть схеми сівообігу зернових. Наприклад, впродовж кількох років засівали поле різними сортами пшениці.

Деякі знаряддя оранки, розпушування ґрунту перед сівною виявилися неефективними. До таких слід віднести соху, архаїчне дерев'яне рало, яким на той час ще користувалися в лісостеповій зоні.

Зернові культури збирали косою і серпом, але у порубіжжі степу і лісостепу обмолочували здебільшого ціпом, тоді як на півдні степу, в українському Буджаку, в українських селах Нижнього Подунав'я користувалися гарманкою – кам'яним ребристим котком. Українці сприйняли місцеву традицію збору врожаю, обмолочування і переробки зерна, керуючись практичною доцільністю (менше фізичних зусиль, скорочення терміну жнив).

На відміну від рівнинної місцевості, в Дельті важливу роль відіграло городництво. На порівняно невеликих площах вирощували необхідні для харчування продукти, підтримки традиційної кухні, її урізноманітнення.

Кардинальних змін, на відміну від хліборобства, зазнало традиційне вівчарство. Насамперед – для переселенців з Полісся, його

порубіжжя з лісостепом. У степу воно набуває особливої ваги як важливе джерело наповнення харчового раціону.

Власну традицію вівчарства українці адаптували до степових умов, запозичивши все необхідне для створення оптимальної моделі. Ще в першій половині XIX ст. в степах Північно-Західного Причорномор'я існувало напівкочове вівчарство, та нам бракує джерел довести його наявність в українців. Можна констатувати, що з другої половини XIX ст. українці використовували дві моделі вівчарства – відгінну і приселищну чи придомну.

Відгінній моделі властиві особливості системи сезонного випасу, способи утримування і догляду за великою кількістю поголів'я взимку і влітку, організації доїння і розподілу молока. З другої половини XX ст., зі зменшенням поголів'я, українці поступово перейшли до приселищної моделі вівчарства.

У допоміжних видах господарської діяльності також проявились наслідки адаптації. Як не парадоксально, але, порівняно з Побережжям, розвиток ткацтва українців у Буджаку уповільнюється, незважаючи на зростання ролі вівчарства – основного, насамперед для килимарства, постачальника сировини.

Разом з тим, ткацтво існувало, і в його виробках відображені не тільки специфіка південного регіону, але й тенденції розвитку протягом більш, ніж столітнього періоду.

На теренах Побережжя його розвиток стабільний, обсяги виробництва значні, килимові і рушникові вироби виготовляли для власних потреб і для ринку. Орнаментика виробів еволюціонує переважно на основі місцевої української традиції.

Для українських ткаць Буджака поняття "місцева українська традиція" (з регіональною специфікою) дещо розмите. У багатьох виробках проблематично виокремити компоненти традиційної української орнаментики. Натомість чимало запозичених мотивів. Полікультурне середовище, синтез традиційного і новаційного, природні умови, які визначали характер сировинної бази, виявились дієвим

чинником формування специфіки ткацьких виробів, орнаментики зокрема. Українці Нижнього Подунав'я опанували технологію виготовлення ниток із шовку у домашніх умовах і використовували їх у ткацтві. Види килимової продукції, номенклатура назв залишається традиційною українською, за винятком запозичень з відповідними назвами. Таких обмалювань. В орнаментичній рушників, килимових виробів українців Буджака є мотиви, відсутні у лісостеповому порубіжжі. Лише в дельті Дунаю на рушниках домінує специфічний мотив "яблуко", "квітка". За особливостями орнаментики, сировини виокремлено три групи виробів, які репрезентують регіональну специфіку; у порубіжній зоні (Побережжя) вона базується переважно на українській традиційній основі, у степу визначальним став чинник полікультурного середовища, специфіку розвитку ткацтва мешканців дельти Дунаю визначив комплекс різноманітних чинників, властивих цьому регіонові.

На відміну від хліборобства і вівчарства, процес адаптації побутової сфери виявився більш тривалим. Житла у степу у XIX ст. представлені різноманітними типами. Українці прагли створити звичні для себе побутові умови, але брак коштів, відсутність, дороговизна будівельних матеріалів змушували переселенців шукати і використовувати будь-які можливості для облаштування побуту на новому місці. Спроможні одразу будували традиційну для українців верхову хату з трьох приміщень і двохсхилим чи чотирьохсхилим дахом, але переважна більшість переселенців будували житла за традицією місцевого степового населення з доступних і дешевих матеріалів. Тому в кінці XVIII – на початку XIX ст. у степу існували різні типи жител.

На початковому етапі адаптації побуту українців землянки, напівземлянки, бурдеї, верхові хати існували практично на усьому степовому просторі. Особливістю другого етапу у його найвиразнішій фазі з середини XIX ст. є формування відповідності типів житла, садиб до умов природно-географічного середовища. У кожній із таких природних зон домінує конкретний тип житла: у порубіжжі лісостепу і степу – верхова хата з чотирьохсхилим дахом, у степу – бурдей. У дельті Дунаю, щоб запобігти зволоженню і руйнуванню, споруди зводи-

ли за особливою технологією і конструкцією стін. Для кількох ландшафтних зон (у межах Побережжя, хаджибейсько-куяльницькому районі) також характерні особливості жител і садиб (на терасах, житла у вапнякових пластах).

Житла усіх типів еволюціонували. Деякі з них, як, скажімо, облаштовані в скельних вапняках, що навколо Одеси, зникають у першій половині XX ст. Суттєвих трансформаційних змін зазнали планування і конструкція даху бурдей. Бурдей збільшувався за розмірами, зростала кількість приміщень від двох до трьох і навіть чотирьох. Нарощуванням фронтонів, підняттям даху бурдей поступово перетворюється у верхову хату з горищем і стелею.

Чимало бурдей збереглися і функціонують до наших днів. Перебудування цього житла здійснювали насамперед із-за неспроможності збудувати нове.

Порівняно незначних конструктивних змін зазнала традиційна українська верхова хата з чотирьохсхилим чи двохсхилим дахом. У порубіжжі степу і лісостепу в кінці XIX – першій половині XX ст. спостерігається стійка тенденція переходу від двохкамерних до трьохкамерних. Планування трьохкамерних жител також змінювалося. Найдавніше дерев'яне житло на Побережжі (село Баштанків) складається з трьох приміщень (велика хата, сіни, мала хата). Такого планування у лісостеповому і степовому порубіжжі дотримуються тривалий час. Однак, у кінці XIX – на початку XX ст. сіни розділяють на дві частини, в одну з яких виводять устя печі і навіть груби.

У Буджаку під впливом місцевих традицій з'являються житла з плануванням амфіладного типу.

Кардинальні зрушення сталися в практиці декоративного оформлення житла і господарських будівель. Тенденція поступового занепаду стінопису у першій половині XX ст. у 1960-х роках завершилась. У степовій зоні Буго-Дністровського межиріччя стінопис зникає до середини XX ст., що співпадає з опануванням українцями традиції будівництва степових типів споруд, яка не пов'язана з декоруванням стін різнокольоровою орнаментикою, "килимовими" композиціями тощо.

Регіональна специфіка матеріальної і духовної культури – основа для виокремлення варі-

ативних комплексів етнокультури. З накопиченням етнографічного матеріалу у майбутньому вони будуть визначені у межах всієї території південно-західного степу. У даному дослідженні виокремлено Нижньодунайський. Він сформувався в Нижньому Подунав'ї під дією низки конкретних чинників: міграційного процесу, природного середовища, міжкультурної взаємодії. Основним серед них є особливі природні умови насамперед дельти Дунаю. Вони зумовили відносну ізоляцію групи українців, нижчу, порівняно з Буджаком, інтенсивність міжетнічної взаємодії, призвели до кардинальних змін у господарській діяльності.

Нижньодунайський варіант характеризується специфікою господарства і побуту. Відбулося перенесення пріоритетів у господарській діяльності від хліборобства до рибальства і тваринництва. Часті затоплення суші і постійно

висока вологість ґрунту спонукали людей до пошуку і впровадження унікальних ефективних рішень. Так, винайдено особливу конструкцію стін, стійких до вологи, з'явилася практика розміщення кількох селянських садиб на рельєфних підвищеннях, що зумовило появу нового типу планування поселення.

Отже, адаптація – об'єктивний процес організації системи життєдіяльності переселенців в нових умовах. Її наслідки простежуються в усіх складових традиційної культури, але інтенсивність, глибина і масштаби трансформації залежать і від можливостей переселенців зберегти усталені традиції, міжетнічної взаємодії, яка прискорила хід адаптації, а поєднання традицій і новацій збагатило в цілому традиційну культуру українців, призвело до створення етнокультурної варіативності.

CONCLUSIONS

In the course of adaptation to the local conditions of the south-west steppe and the Lower Danube region some segments of the migrants' industrial and domestic complex developed in a traditional manner, the others faced sufficient transformations.

Farming remained virtually conventional. However, in the steppe where in the first half of the 19th c. there was no acute shortage of land, the peasants took on lease or held as private landowners considerable grounds and used an archaic mode of farming called fallow.

Without using modern for those days agricultural machinery, radical changes in traditional technology which corresponded to the forest-steppe climate, the peasants in the steppe regions grew the necessary amount of grain in the newly-ploughed virgin soil at least shortly after its cultivation.

The fallow system of farming in the 19th c. didn't constitute its classical example. Landowners divided their plots of land into a great number of portions in which they used even crop rotation patterns. Over some years, for instance, they scattered fields with different kinds of wheat.

Some implements of tillage, mellowing before sowing did not prove to be effective means. The plough or old-fashioned wooden plough used at that time in the forest-steppe territories could be attributed to those inefficient implements.

Cereal crops were reaped with the scythe and sickle but on the border of the steppe and forest-steppe the crops were thrashed in the main with the flail whereas in the south of the steppe- in Ukrainian Budzhak- they used the garmanka, or stone sectional roller. For reasons of practical expediency, i.e. less manual efforts and shorter reaping time, the Ukrainians adopted the local methods of reaping corn, thrashing and grain processing.

Unlike the flat country, vegetable growing played a leading role in the Delta. The products necessary for nutrition and to support the traditional cooking variety

were grown in relatively small areas.

In contrast to grain production the traditional sheep husbandry underwent essential changes. First of all for the migrants from the Polissia, its border of the forest-steppe. In the steppe it acquired particular importance as an essential dietary intake source.

Having borrowed all necessary things to create an optimum model of their own sheep husbandry, the Ukrainians adapted its methods to the steppe climate. As early as the first half of the 19th c. in the steppe areas of the south-west coast of the Black Sea there was a semi-nomadic sheep breeding but we lack sources to demonstrate the documentary evidence of its prevalence among the Ukrainians. We can state that from the second half of the 19th c. the Ukrainians used two models of sheep breeding, they were a grazing kind and that of ajoining the farm.

The grazing kind has a characteristic system of season pasture, methods of keeping and care of a number of livestock in summer and winter, milking management and milk distribution. From the second half of the 19th c. the grazing model was used in Ukraine. And after their livestock had decreased in the 20th c. the Ukrainians gradually proceeded to an ajoining- the- farm model.

In accompanying sectors of economic activity the results of adaptation were also manifested. Paradoxically, in spite of an increasing role of sheep breeding, the principal industry to provide raw materials, mostly for carpet weaving, the development of weaving among the Ukrainians in Budzhak, compared to the Poberezzhia, slowed down

At the same time weaving did exist and not only a specific character of the south region but also the tendencies of development for a period more than a hundred years were depicted in the manufactured articles.

In the Poberezzhia territory weaving had sustainable development and significant output. Carpets and towels were manufactured both for identified needs and for sale. Decorative patterns of the manufactured articles evolved

basically after the local tradition of Ukraine.

For Ukrainian weavers of Budzhak the idea of "a local Ukrainian tradition" (in terms of a regional specific character) is fuzzy enough. It's very difficult to single out the elements of traditional Ukrainian decorative patterns in the majority of articles. However, there are quite a few borrowed motives. Multicultural surroundings, synthesis of traditional and innovative thinking, natural conditions which determined the mode of raw material base became an efficient factor to shape the specific character of manufactured articles, their decorative patterns in particular. The Ukrainians of the Lower Danube region mastered the technology of home silk thread manufacturing and used those silk threads in weaving. The types of carpet weaving, range of products have remained traditionally Ukrainian except borrowed products with appropriate names. They are few. Decorative patterns of towels and carpets of the Ukrainians of Budzhak have the motives you could not find at the articles of the forest-steppe border. The apple and the flower as specific patterns only dominate at the towels in the delta of the Danube River. According to the decorative patterns and raw material types we could single out three groups of manufactured articles which represent regional specific character; on the border (the Poberezhzia) it is based on the Ukrainian tradition and in the steppe the cultural surroundings factor became a leading one. As to the settlers of the delta of the Danube River the specific character of their weaving development depends on a whole number of factors relating to this region.

Unlike grain production and sheep breeding the process of adaptation in everyday life turned out to be more protracted. Dwellings in the steppe in the 19th c. had different types. The Ukrainians sought to create habitual conditions for their everyday life, but for lack of money, for lack of building materials and their high prices they had to look for and use whatever means to make their life in the new place more comfortable. Those who were able to do it built immediately the traditional elevated house of three rooms and a double pitched roof or double pitched to all four sides roof. But the majority of settlers built their dwellings of available and cheap materials according to the customs of the steppe local population. So at the end of the 18th - beginning of the 19th c.c. in the steppe there were different types of dwellings

At the initial stage of adaptation of the Ukrainians' everyday life dugouts, semi-dugouts, more advanced houses, called burdei, elevated houses were found over a widespread area of the steppe. To form suitability of dwelling types for the natural geographic environment. conditions was the peculiarity of the second stage in its most distinctive phase from the middle of the 19th century. In every native zone there was a certain dominating type of dwelling: it was an elevated house with double roof pitched to all four sides that prevailed on the border in between the steppe and forest-steppe. Burdei predominated in the steppe. To avoid damping and destruction in the delta of the Danube River the buildings were erected by special technologies and wall constructing. For some landscape zones (within the Poberezhzia and the Khadzhibey-Kuialnik district) it was usual to have special dwellings and farmsteads (for instance, on terraces, dwellings in limestone strata).

The dwellings of different types evolved. Some of them, such as dwellings made in rocky limestone not far from Odesa, disappeared in the first half of the 20th c. The burdea roof planning and construction underwent significant alterations. The size of burdei grew and the number of rooms increased from two to three and even four. With

building on the gables and raising the roofs the burdei gradually turned into the elevated house furnished with the garret and ceiling.

A good few of burdei have remained intact and have been in the service to this day. It was usual to rebuild these homes for it was impossible to build new ones. The traditional Ukrainian elevated house with double roof pitched or double roof pitched to all four sides have undergone pretty marginal construction alterations. At the end of the 19th- the first half of the 20th c.c. on the border of the steppe and forest-steppe there is a durable tendency of transition from two- to three-chambered homes. The planning of three-chambered dwellings changed too. The earliest wooden house in the Poberezhzia (the village of Bashtankiv) has three rooms (a big house, passage and small house). Such planning on the border of the steppe and forest-steppe has been followed for a long time. However, at the end of the 19th- the beginning of the 20th c.c. the passage was divided in two parts, to one of them the mouth of the stove and even tubes were taken away.

The houses with an enfilade type of planning appeared in Budzhak under the influence of local traditions.

Essential improvements took place in the design of home and utility structure decoration. The tendency of gradual decline of wall painting in the first half of the 20th c. came to an end. In the steppe area of The Bug-Dniester interfluvial wall painting had disappeared by the mid 20th c. This fact coincided with the Ukrainians' mastering a tradition to build the steppe structures without wall decoration with many-coloured ornaments, carpet compositions and so on.

Regional characteristics of material and moral culture are the basis to single out variational complexes of ethnoculture. While accumulating ethnographic material in future those complexes will be defined within the entire territory of the south-west steppe. In our research the Lower Danube region is separated. It was formed in the Lower Danube region under the influence of the chain of factors: migration process, natural environment, intercultural cooperation. One of the main factors was particular natural conditions mostly of the delta of the Danube River. They caused a relative isolation of the group of the Ukrainians. Due to those conditions the rate of interethnic cooperation was lower than in Budzhak, and they also led to the cardinal changes in economic activity.

The Lower Danube variant is distinguished by its specific features of economy and the mode of life. It happened that the national priorities in their economic activity shifted from grain production to fishing and livestock raising. Frequent flooding and continual high levels of soil moisture made the inhabitants look for and introduce some unique effective solutions. So, they invented a special waterproof wall construction. It became usual to settle some peasant farmsteads on raised pieces of ground that led to the emergence of a new type of settlement planning.

Thus, adaptation is an objective process of organization of the settlers' vital activity system under new conditions. Its results in the form of innovation can be traced in every component of traditional culture but the intensity, depth and scale of transformation also depend on the settlers' possibility to protect their fixed traditions, on interethnic cooperation that fostered the process of adaptation. On the whole the traditions coupled with the innovations enriched the Ukrainians' traditional culture. It led to the creation of ethnocultural differences. This subject is one of our future tasks to be researched.

**СПИСОК ДЖЕРЕЛ
АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ З ПАПЕРОВИМИ НОСІЯМИ**

1. Архівні Наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім.М.Рильського НАН України (далі - АНФРФ ІМФЕ), ф. 14, оп.5, спр.54. Плісецький М.М. Фольклорні матеріали, зібрані під час відрядження в Одеську область .
2. АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр.54. Салій П.О. Відрядження в Одеську область (колгосп ім. Будьонного, Березівського району) у жовтні 1949 року для збирання етнографічних матеріалів.
3. АНФРФ ІМФЕ, ф. 14, оп.5, спр.54. Шевченко Л.П., Сидоренко Г.К. Етнографічні матеріали, зібрані під час експедицій відділу етнографії ІМФ АН УРСР в Київську, Одеську та Сталінську області. 1949 р.
4. АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр.55. Салій П.О. Етнографічні матеріали, зібрані під час експедицій відділу етнографії ІМФ АН УРСР в Київську, Одеську та Сталінську області. 1949 р.
5. АНФРФ ІМФЕ, ф. 14, оп.5, спр.55. Салій П.О. Відрядження в Одеську область (колгосп ім.Будьонного, Березівського району) у жовтні 1949 року для збирання етнографічних матеріалів.
6. АНФРФ ІМФЕ, ф. 14, оп.5, спр.78 (1949 р.). Салій П.О. Відрядження в Одеську область (колгосп ім. Будьонного, Березівського району) у жовтні 1949 року для збирання етнографічних матеріалів.
7. АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр.78. Стельмах Г.Ю. Етнографія та фольклорні матеріали, зібрані під час експедицій до колгоспу ім. Будьонного. 1949 р.
8. АНФРФ ІМФЕ, ф. 14, оп.5, спр. 79 (1949 р.). Салій П.О. Відрядження в Одеську область (колгосп ім. Будьонного, Березівського району) у жовтні 1949 року для збирання етнографічних матеріалів.
9. АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр.79. Стельмах Г.Ю. Етнографія та фольклорні матеріали, зібрані під час експедицій до колгоспу ім. Будьонного. 1949 р.
10. АНФРФ ІМФЕ, ф. 14, оп.5, спр.79 .Етнографічні та фольклорні матеріали, зібрані Стельмахом Г.Ю. під час експедиції до колгоспу імені Будьонного Березівського району Одеської області 1949 року.
11. АНФРФ ІМФЕ, ф. 14, оп.5, спр. 80 (1949 р.). Салій П.О. Відрядження в Одеську область (колгосп ім. Будьонного, Березівського району) у жовтні 1949 року для збирання етнографічних матеріалів.
12. АНФРФ ІМФЕ, ф. 14, оп.5, спр.80. Стельмах Г.Ю. Етнографія та фольклорні матеріали, зібрані під час експедицій до колгоспу ім. Будьонного. 1949 р.
13. АНФРФ ІМФЕ, ф. 14, оп.5, спр. 81 (1949 р.). Салій П.О. Відрядження в Одеську область (колгосп ім. Будьонного, Березівського району) у жовтні 1949 року для збирання етнографічних матеріалів.
14. АНФРФ ІМФЕ, ф. 14, оп.5, спр.81. Стельмах Г.Ю. Етнографія та фольклорні матеріали, зібрані під час експедицій до колгоспу ім. Будьонного. 1949 р.
15. АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр. 82 (1949 р.). Салій П.О. Відрядження в Одеську область (колгосп ім.. Будьонного, Березівського району) у жовтні 1949 року для збирання етнографічних матеріалів.
16. АНФРФ ІМФЕ, ф. 14, оп.5, спр.82. Стельмах Г.Ю. Етнографія та фольклорні матеріали, зібрані під час експедицій до колгоспу ім. Будьонного. 1949 р.
17. АНФРФ ІМФЕ, ф. 14, оп.5, спр. 83 (1949 р.). Салій П.О. Відрядження в Одеську область (колгосп ім. Будьонного, Березівського району) у жовтні 1949 року для збирання етнографічних матеріалів.
18. АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр.83. Стельмах Г.Ю. Етнографія та фольклорні матеріали, зібрані під час експедицій до колгоспу ім. Будьонного. 1949 р.
19. АНФРФ ІМФЕ, ф. 14, оп.5, спр.84 (1949 р.). Салій П.О. Відрядження в Одеську область (колгосп ім.. Будьонного, Березівського району) у жовтні 1949 року для збирання етнографічних матеріалів.
20. АНФРФ ІМФЕ, ф. 14, оп.5, спр.84. Стельмах Г.Ю. Етнографія та фольклорні матеріали, зібрані під час експедицій до колгоспу ім. Будьонного. 1949 р.
21. АНФРФ ІМФЕ, ф. 14, оп.5, спр. 85 (1949 р.). Салій П.О. Відрядження в Одеську область (колгосп ім. Будьонного, Березівського району) у жовтні 1949 року для збирання етнографічних матеріалів.
22. АНФРФ ІМФЕ, ф. 14, оп.5, спр.85. Стельмах Г.Ю. Етнографія та фольклорні матеріали, зібрані під час експедицій до колгоспу ім. Будьонного. 1949 р.
23. АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр.85. Стельмах Г.Ю. Плани та малюнки, зроблені під час експедицій до колгоспу ім. Будьонного Березівського району в 1949 р.
24. АНФРФ ІМФЕ, ф. 14, оп.5, спр.124. Стельмах Г.Ю. Плани та малюнки, зроблені під час експедицій до колгоспу ім. Будьонного Березівського району в 1949 р.
25. АНФРФ ІМФЕ, ф. 14, оп.5, спр. 179. Спінатєв В.Г. Фотоматеріали, зібрані Кравець О.М. під час експедицій в Одеську область на тему "Сімейний і громадський побут" 1955 р.
26. АНФРФ ІМФЕ, ф. 14, оп.5, спр. 179а. Спінатєв В.Г. Фотоматеріали, зібрані Кравець О.М. під час експедицій в Одеську область на тему "Сімейний і громадський побут" 1955 р.
27. АНФРФ ІМФЕ, ф. 14, оп.5, спр. 191. Комплексна фольклорно-етнографічна експедиція в Одеську і бувшу Ізмаїльську область.
28. АНФРФ ІМФЕ, ф. 14, оп.5, спр. 191. Сухобрус Г.С. Фольклорні матеріали, зібрані під час комплексної фольклорно-етнографічної експедиції до Одеської та бувшої Ізмаїльської областей. 1955 р.
29. АНФРФ ІМФЕ, ф. 14, оп.5, спр. 192. Сухобрус Г.С. Фольклорні матеріали, зібрані під час комплексної фольклорно-етнографічної експедиції до Одеської та бувшої Ізмаїльської областей. 1955 р.
30. АНФРФ ІМФЕ, ф. 14, оп.5, спр. 279 (1955 р.).
31. АНФРФ ІМФЕ, ф. 14, оп.5, спр.448. Матеріали етнографічної експедиції у складі Гаврилюк Н.К., Артюх Л.Ф., Курочкіна О.В. Родинні звичаї та обряди українців. 1974 р.
32. АНФРФ ІМФЕ, ф. 14, оп.5, спр.448. Гаврилюк Н.К. Матеріали етнографічної експедиції - родильні звичаї та обряди українців, зібрані в Київській, Полтавській, Черкаській, Дніпропетровській, Миколаївській, Херсонській, Одеській, Кіровоградській областях. 1974 р.

33. АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр.438. Матеріали експедиції до Одеської області Комінтернівського району. Село Свердлове.
34. АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр. 470 (1980 р.). Тестова Л.О. Родинно-побутові та календарні пісні (Одеська, Харківська, Донецька області). 1980 р.
35. АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр. 516 (1989 р.). Сироткін В.М. Експедиційний щоденник, записаний в Одеській та інших областях. 1989 р./
36. АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр. 516 (1989 р.). Сироткін В.М. Експедиція у Вінницьку, Волинську, Хмельницьку, Тернопільську, Чернівецьку, Одеську (в межах бувшої Подільської губернії). 1989 р.
37. АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр.451. Артюх Л.Ф., Гаврилюк Н.К., Курочкін О.В., Пономарьов А.П., Клименко О.І. Матеріали етнографічної експедиції - родильні звичаї та обряди українців, зібрані в Брянській, Сумській, Харківській, Вінницькій, Одеській, Черкаській областях. 1977 р.
38. АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр. 454. Борисенко В.К. Матеріали експедицій (весільні звичаї та обряди) сіл Одеської, Запорізької, Донецької областей. 1977 р.
39. АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.9, спр.15. Салій П.О. Відрядження в Одеську область (колгосп ім. Будьонного, Березівського району) у жовтні 1949 року для збирання етнографічних матеріалів.
40. АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.9, спр.71. Фотографії з побуту колгоспників і рибалок Білгород-Дністровського, Татарбунарського і Лиманського районів Одеської області (Матеріали відрядження Шевченко Л.П.). 1955 р.
41. АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.10, спр.1292. Матеріали експедицій до Миколаївської та Одеської областей.
42. АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.10, спр.1299. Матеріали експедицій до Миколаївської та Одеської областей.
43. АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.10, спр. 1513. Тестова Л.О. Родинно-побутові та календарні пісні (Одеська, Харківська, Донецька області). 1980 р.
44. АНФРФ ІМФЕ, ф.14-к4, спр.37, 39, 241,77. Прилипко Я. Щоденник експедиції. Одеська область (Болградський, Великомихайлівський, Ізмаїльський, Кілійський. 1965, 1967)
45. Архив Русского этнографического музея (г.Санкт-Петербург) далі - АРЭМ, ф.1 (Сводный фонд до 1917 г.), оп.2, д.510. Очерк П.З.Рябова "Чумачество в Новороссии".
46. Державний архів Одеської області (далі - Держархів Одеської обл.), ф.150. Архив профессора А.И.Маркевича.
47. Держархів Одеської обл., ф.150, оп.1, спр.11. Одесские песни и стихотворения. Анекдоты.
48. Держархів Одеської обл., ф.150, оп.1, спр.12. Песни об Одессе.
49. Держархів Одеської обл., ф.150, оп.1, спр.13. Народные песни на русском языке .
50. Держархів Одеської обл., ф.150, оп.1, спр. 72 Этнографические материалы.
51. Держархів Одеської обл., ф.2358 Префектура Балтского уезда, оп.1, спр 99. Докладные записки преторов и администраторов предприятий об их деятельности. Описание (монографическое) уезда (20.03.1943 - 05.09.1943).
52. Держархів Одеської обл., ф. 2361 Префектура Березовского уезда, оп. 1, спр.38а Монография Березовского района. Инструкция для составления монографии [Инструкция дирекции культуры по составлению монографии районов уезда и червонные материалы к ней] (27 декабря 1942 - 6 сентября 1943).
53. Держархів Одеської обл, ф.93. Одесское общество истории и древностей, оп.1 , спр.1, арк. 22.
54. Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського - далі: ІР НБУ, Ф.Х, од.зб.17441 Карачківський М. До історії міст Поділля поч. ХІХ в., с.14.-19.
55. ІР НБУ, Ф. Х., № 17441. Карачківський М. До історії Поділля початку ХІХ в.
56. ІР НБУ, Ф.Х, од.зб.11632. Карачківський М. Матеріали до історії міст на Поділлі в кінці ХVІІІ в.
57. ІР НБУ, Ф.Х, од.зб.11635. Карачківський М. Північно - Західна Балтщина (мапа).
58. ІР НБУ, Ф.Х, од.зб.11634, с.11 Карачківський М. Північно - Західна Балтщина.
59. ІР НБУ, Ф.У, № 711, с.3-18 Любарский Лев. Селение Зельц, Одесского уезда, Херсонской губернии.
60. Коомунальна установа "Ізмаїльський архів" далі - КУ "Ізмаїльський архів", ф. 18. Примария села Доликуой Измаильской волости.
61. КУ "Ізмаїльський архів", ф.24 .Примария села Хажди-Курда Измаильской волости, Измаильского уезда.
62. КУ "Ізмаїльський архів", ф. 93. Болградский сельский приказ, колония Болград Измаильского уезда, оп.1, спр.26.
63. КУ "Ізмаїльський архів", ф. 93. Болградский сельский приказ, колония Болград Измаильского уезда, оп.1, спр.252.
64. КУ "Ізмаїльський архів", ф. 99. Байрамчанская волосная претура, с.Байрамча, уезда Четатя - Албэ.
65. КУ "Ізмаїльський архів", ф. 103. Примария села Сергеевка Лиманской волости, уезда Четатя - Албэ.
66. КУ "Ізмаїльський архів", ф. 109. Примария села Энгенхейм Казацкой волости, уезда Четатя - Албэ.
67. КУ "Ізмаїльський архів", ф. 621. Благочинный 1 - го округа Аккерманского уезда, с.Кебабча.
68. КУ "Ізмаїльський архів", ф. 622. Благочинный 2 - го округа Аккерманского уезда, с.Карагасань.
69. КУ "Ізмаїльський архів", ф. 623. Благочинный 3 - го округа Аккерманского уезда, с.Дельжихеры.
70. КУ "Ізмаїльський архів", ф. 624. Благочинный 4 - го округа Аккерманского уезда, с.Голица
71. КУ "Ізмаїльський архів", ф. 625. Старший благочинный Аккерманского уезда, г.Аккерман.
72. КУ "Ізмаїльський архів", ф. 626. Благочинный 1 - го округа Измаильского уезда, г. Измаил.
73. КУ "Ізмаїльський архів", ф. 627. Благочинный 2 - го округа Измаильского уезда, г.Болград.
74. КУ "Ізмаїльський архів", ф. 628. Благочинный 3 - го округа Аккерманского уезда.
75. КУ "Ізмаїльський архів", ф. 779. Мансбургское сельское управление, с.Мансбург Аккерманского уезда Бессарабской области, с 28 октября 1873 года Бессарабской губернии.
76. КУ "Ізмаїльський архів", ф. 932. Метрические книги и клировые ведомости церковей Аккерманского и Измаильского уездов, отложившиеся в деятельности Кишиневской духовной консистории, г.Кишинев.
77. Російський государственный исторический архив (г.Санкт-Петербург) далі - РГИА, ф.1263 Комитет министров (1802-1906), оп.1 Журналы заседаний Комитета министров и приложеня к ним (представления ведомств) о мерах для обеспечения безопасности городов, сохранения памятников и ценностей (1812 г.) и по всем текущим вопросам внутреннего управления за 1802-1891 гг., д.21. О побегах крестьян за границу.

Література

78. А.С. М-ч. Старинная свадебная запись [Текст] // КС. - 1897. - Т.9. - С.538.
79. Алексей Иванович Маркевич (1847-1903). Библиографический указатель. - Одесса, 1997. - 151 с.
80. Анцупов И.А. Народная колонизация Бессарабии в первой трети XIX в. [Текст] / И.А. Анцупов // Ученые записки Кишиневского госуниверситета. - Т.35. - 1958. - С. 3-29.
81. Аргатюк С.С. Крутянский ключ: нарис з історії Кодимського району [Текст] / С.С. Аргатюк, В.Г. Кушнір. - Одеса, 2010. - 267 с.
82. Арутюнов С.А. Культура жизнеобеспечения и ее место в культурной динамике этноса [Текст] / Арутюнов С.А. // Народы и культура: развитие и взаимодействие. - М., 1989. - С.200 - 229.
83. Афанасьев А.К. Журнал жизни и службы князя Михаила Никитича Волконского [Электронный ресурс] / А. К. Афанасьев. - Режим доступа: <http://feb-web.ru/feb/rosarc/gad/gad-009>.
84. Афанасьев Г.А. История г.Одессы [Текст] / Г.А. Афанасьев // Одесские новости. - 1894. - 22 августа. - № 3047.
85. Балушок В. Роль Степу в етнокультурній та етнічній історії українців. [Текст] / В. Балушок // Матеріали до української етнології. - Вип. 3(6). - К., 2003. - С.23-28.
86. Бачинский А. Д. Основные этапы крестьянско-казацкой колонизации Буджакской степи и низовья Дуная в XVIII-начале XIX вв. [Текст] / А.Д. Бачинский // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. - 1964 г. - Кишинев, 1966. - С. 325-331.
87. Бачинська О.А. Козацтво у "післякозацьку добу" української історії (кінець XVIII - XIX ст.) [Текст] / О.А. Бачинська. - Одеса: "Астропринт", 2009. - 251 с.
88. Бачинська О.А. Українське населення Придунайських земель XVIII - початок XX ст. (Заселення й економічне освоєння) [Текст] / О.А. Бачинська. - Одеса: "Астропринт", 2002. - 328 с.
89. Бачинська О.А. Польові дослідження "Пам'ятки українського і російського населення Північно - Західного Причорномор'я" [Текст] / Бачинська О.А., Кушнір В.Г., Прігарін О.А // ЗІФ. - Вип.12. - Одеса, 2002. - С.536-538.
90. Бачинський А.Д. Джерело для вивчення соціально-економічних відносин і культурно-побутових особливостей задунайських запорожців [Текст] / А.Д. Бачинський // СП. - Вип. 1. - Одеса, 1995. - С.53-65.
91. Бачинський А.Д. Задунайська Січ і заселення придунайських степів в кінці XVIII - на початку XIX ст. [Текст] / А.Д. Бачинський // Сборник материалов по историческому краеведению Одесщины. / ИКО. - Вип.1. С древнейших времен до середины XIX в.: в помощь учителю истории. - Одесса, 1992. - С.53-55.
92. Бачинський А.Д. Козацтво на півдні України, 1775 - 1869 [Текст] / А.Д. Бачинський, О.А. Бачинська. - Одеса: Маяк, 1995. - 56 с.
93. Бачинський А.Д. Січ Задунайська. 1775 - 1728. Историко-документальний нарис [Текст] / А.Д. Бачинський - Одеса, 1994. - 124 с.
94. Бломквист Е.Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов (поселения, жилища и хозяйственные строения) [Текст] / Е.Э. Бломквист // Восточнославянский этнографический сборник. - М., 1956. - С. 3-460.
95. Бостан Г. Українсько-молдавські паралелі в старовинній та сучасній весільній обрядовості [Текст] / Г. Бостан // НТЕ. - 1971. - № 6. - С.24 - 28.
96. Бостан Г.К. Украинско-молдавские фольклорные связи на Буковине (обрядовая поэзия): автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филолог. наук / Г.К. Бостан. - К., 1971 - 24 с.
97. Бутович В.Н. Материалы для этнографической карты Бессарабской губернии [Текст] / В.Н. Бутович - К., 1916. - 58 с.
98. Ванчугов В.П. Землянки позднего бронзового века в Северо-Западном Причерноморье [Текст] / В.П. Ванчугов, Г.Н. Тоцев, И.Т. Черняков // Памятники древней истории Северо-Западного Причерноморья: Сб. научных трудов. - К., 1985. - С. 22-27.
99. Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні [Текст] / Я.В. Верменич. - К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. - 516 с.
100. Верховцева І.Г. Українське Подунав'я як історико-культурний регіон [Текст] / І.Г. Верховцева, А.В. Дізанова // Гуржівські історичні читання: Збірник наукових праць. - Черкаси, 2009. - С. 78-83.
101. Вісник Одеської комісії краєзнавства при Українській академії наук. - Ч.2-3. - Секція етнографічно-лінгвістична. - Одеса, 1925. - 106 с.
102. Вовк Ф. Українське рибальство в Добруджі [Текст] / Ф.К. Вовк // Матеріали до укр.-рос. етнології / Наукове т-во імені Шевченка у Львові. - Львів, 1899. - Т.1. - С. 33-52.
103. Волков Р.М. Звіт про діяльність секції етнографічно-діалектологічної [Текст] / Р.М. Волков // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Українській академії наук. - Ч. 2-3. - Секція етнографічно-лінгвістична. - Одеса, 1925. - С. 2-4.
104. Вороновка П. Поселение позднего бронзового века в Северо-Западном Причерноморье [Текст] / [В.П. Ванчугов, А.Г. Загинайло, В.Г. Кушнір, В.Г. Петренко]. - К.: "Наукова думка", 1991. - 100 с.
105. Высочайшие рескрипты императрицы Екатерины II. Ч.1: Об отложении татар от власти турецкой [Текст] // Чтения ОИДР. - 1871. - Кн. 4. - С.45-97.
106. Гаврилюк Н.К. Общее и особенное в семейной обрядности украинцев и молдаван [Текст] / Н.К. Гаврилюк, С.С. Курогло, Л.Д. Лоскутова // Украинско-молдавские этнокультурные взаимосвязи в период социализма. - К., 1987. - С. 319-341.
107. Гижицкий Н. О возделывании пшеницы в Ананьевском уезде Херсонской области [Текст] / Н. О. Гижицкий // ЗИОСХЮР за последнюю треть 1856 года. - Одесса, [1856]. - С. 1-8
108. Глиняний В.П. Джерело вивчення родинних відносин в Південно- Східному Поділлі [Текст] / Глиняний В.П., Кушнір В.Г. // Вісник Одеського державного університету. - Одеса, 1999. - Том 4. - Випуск 2. - С. 39-42.
109. Гребінь І.Ф. Традиційне народне житло молдавського населення України (кінець XIX - початок XX ст.) [Текст] / І.Ф.Гребінь // НТЕ. - № 4. - 1983. - С. 64-68.
110. Грибовський В.В. Ногайські орди Північного Причорномор'я у XVIII - початку XIX століття: автореф. дис. на

- здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України / В.В. Грибовський. - Запорізький нац. ун-т. - Запоріжжя, 2006. - 19 с.
111. *Гросул Я. С.* Крестьяне Бессарабии (1812-1861 гг.) [Текст] / Я. С. Гросул. - Кишинев, 1956. - 396 с.
 112. *Гросул Я. С.* Очерки истории народного хозяйства Бессарабии. 1812 - 1861 [Текст] / Я.С. Гросул, И.Г. Будак. - Кишинев, 1967. - 603 с.
 113. *Гросул-Толстой П. А.* Вопросы и ответы о возделывании пшеницы [Текст] / П. А. Гросул-Толстой // ЗИОСХЮР за 1854-й год. - Одесса, [1854]. - №1. - С.9-172.
 114. *Де-Волян Ф.П.* Топографическое описание провинции: Отчет о географическом и топографическом положении провинции Озу или Едисан, обычно называемой Очаковской степью, служащей пояснением к картам и планам, снятым по высочайшему указанию к началу 1792 г. [Текст] / Ф.П. Де-Волян // Наследие Ф.П. Де-Волана. Из истории порта, города, края. - Одесса, 2002. - С. 98-110.
 115. *Дерягин Н. Н.* О цыгальском овцеводстве в Бессарабии и торговле шерстью в России [Текст] / Н. Н. Дерягин // Исследование современного положения тонкорунного овцеводства юга России. - М., 1882. - С. 122-132.
 116. *Дмитриев П. Г.* Народонаселение Молдавии: по материалам переписей 1772-1773, 1774 и 1803 гг. [Текст] / П.Г. Дмитриев. - Кишинев, 1973. - 156 с.
 117. *Добровольський А.В.* Перше сабатинівське поселення [Текст] / А.В. Добровольський // Археологічні пам'ятки УРСР. - 1952 - Т.4. - С. 78-83.
 118. *Добролюбський А.О.* Південний захід України як особливий історико-культурний регіон [Текст] / А.О. Добролюбський // Теорія, методика і практика викладання історії та географії (Етнос. Територія. Державність). Матеріали доповідей та виступів на обласній науково-практичній конференції Одеського інституту удосконалення вчителів. - Одеса, 1993. - С. 26-30.
 119. *Добролюбський А.О.* Кочовики південно-західної України в X - XI століттях [Текст] / А.О. Добролюбський, І.О. Смирнов. - Київ, 2011. - 172 с.
 120. Донесення кур'єра російського посольства у Константинополі поручика Петрова до Катеринославського губернатора М.Язикова. Грудень (?) 1781 р. [Текст] // Степовий В. До історії Задунайської Січі // Україна.-1914. - №3. - С. 14-15.
 121. Донесення товариша ольвіопольської канцелярії І.Мержанова до Катеринославського губернатора М.Язикова. 12 березня 1782 р. Ольвіополь [Текст] // Степовий В. До історії Задунайської Січі // Україна.-1914.-№3. - С. 20.
 122. *Дубровин Н.Ф.* Бумаги кн. Потемкина - Таврического: 1788-1789. [Текст] / Н.Ф.Дубровин // Сборник военно-исторических материалов.- СПб., 1894.- Вып.7.- С.18- 21.
 123. *Дюмин Н.* Крестьянское овцеводство в южной части Приднепровья [Текст] / Н. Дюмин // ЗИОСХЮР. - 1899.- №1. - С. 63-83; №2. - С. 34-48.
 124. *Евлія Челебі.* Книга подорожі. Північне Причорномор'я [Текст] / Челебі Евлія. - Одеса: Гермес, 1997 - 84 с.
 125. *Жеребко А.* Обзорение рек, почв и местоположений Новороссийского края и Бессарабии, в сельскохозяйственном отношении // ЗИОСХЮР за треть 1856 года [Текст] / А. Жеребко. - Одеса, 1856.- С. 21-148.
 126. *Захарова Г.Н.* Современные украинско-молдавские межэтнические связи [Текст] / Г.Н. Захарова. - Киев, 1985. - 84 с.
 127. *Збенович В.Г.* Позднетрипольские племена Северного Причерноморья [Текст] / В.Г. Збенович. - К.: Наукова думка, 1974. - 186 с.
 128. *Зеленчук В.С.* Молдавско-украинские общности в традиционных обычаях и фольклоре семейной обрядности [Текст] / В.С. Зеленчук // Дружба народов, отраженная в фольклоре. - Кишинев, 1961.- С.74-90.
 129. *Зеленчук В.С.* Население Бессарабии и Поднепровья в XIX ст. (Этнические и социально-демографические процессы) [Текст] / В.С. Зеленчук. - Кишинев: Штиинца, 1979. - 287 с.
 130. *Зеленчук В.С.* Східнослов'янські риси у молдавській весільній обрядності [Текст] / В.С. Зеленчук // НТЕ.-1959.- №3.- С.57-65.
 131. *Зеленчук В. С.* Население Бессарабии и Поднепровья в XIX в. (этническое развитие и демографические процессы) [Текст] : автореф. дис... докт. ист. наук.: 07.00.07. / В. С. Зеленчук. - М., 1980. - 30 с.
 132. *Зерцалов С.В.* Степное скотоводство в Новороссийском крае, его прошлое и настоящее [Текст] / С.В. Зерцалов / ЗИОСХЮР. - М., 1892. - С. 115 - 154.
 133. *Зубко І.М.* Подністрянська паланка Чорноморського козацького війська: 1790-1792 рр. [Текст] / І.М. Зубко // ІКО.- Вып.1.- Одесса, 1992.- С.57-58.
 134. *Иванов П.* К истории запорожских казаков после уничтожения Сечи [Текст] / П. Иванов // ЗООИД. - 1904. - Т. XXIV. - С. 27-29.
 135. История Бессарабии. От истоков до 1998 года [Текст] / сост. Иоан Скурту, Дмитру Алмаш, Арманд Гошу и др.; координатор Иоан Скурту; пер. с рум. яз. Енчу Николая. - Изд. 2-е, перераб. и доп. - Кишинэу, 2001. - 353 с.
 136. Історія українського козацтва: Нариси у 2 т. [Текст] [Відп. ред. В. Смолій] - К., 2006. - Т. I. - 800 с.
 137. Історія українського козацтва: Нариси у 2 т. [Текст] [Відп. ред. В. Смолій] - К., 2007. - Т. II. - 724 с.
 138. *Іхав козак за Дунай* [Текст] / [Збір. і впоряд. В. Річко] - Бухарест: Мустанг, 2005. - 386 с.
 139. *Кабузан В.М.* Народонаселение Бессарабской области и Левобережных районов Приднестровья: конец XVIII - первая половина XIX в. [Текст] / В.М. Кабузан. - Кишинев, 1974. - 157 с.
 140. *Кабузан В.М.* Чисельність і склад населення південної частини Бессарабії в першій половині XIX с. [Текст] / В.М. Кабузан // УІЖ. - 1968. - №8. - С. 53.
 141. *Камарницький А.* Сельско-хозяйственные обычаи. [Текст] / А. Камарницький // ЗИОСХЮР. - Одесса, 1855.- С. 242-266.
 142. *Карра Ж. Л.* История Молдавии и Валахии [Текст] / Жан Луи Карра. - СПб., 1791. - [4], 184 с.
 143. *Карачківський М.* Північно-Західна Балтичина (історико-географічні матеріали на підставі подорожі влітку 1928 року) [Текст] / М. Карачківський // Історико-географічний збірник ВУАН. - К., 1929. - Т. 3. - С. 158-202.
 144. *Каюк С.* Задунайська Січ: [Текст] : автореф. дис... канд. іст. наук.: 07.00.01. / С. Каюк. - Дніпропетровськ, 1999.-16 с.
 145. *Козак Д.Н.* Етнічні процеси в Україні наприкінці I тис. до н.е. - у I тис. н.е. [Текст] // Етнічна історія давньої України

- / [П. П. Толочко, Д. Н. Козак, В. Ю. Мурзін та ін.] НАНУ ; Ін-тут археології; - К., 2000. - С. 118-194.
146. *Козлов В.И.* Жизнеобеспечение этноса: содержание понятия и его экологические аспекты. [Текст] / В.И.Козлов / Этническая экология: теория и практика.- М., 1991.- С.28 - 29.
 147. *Козлов В.И.* Основные проблемы этнической экологии. [Текст] / В.И. Козлов // СЭ.-1983.-№ 1.- С.3-16.
 148. *Кондратович Ф.* Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам) [Текст] / Ф. Кондратович // КС. - 1883. - Т.1. - янв. - С.27-66.
 149. *Кондратович Ф.* Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам) [Текст] / Ф. Кондратович // КС. - 1883. - Т.5. - февр. - С. 269-300.
 150. *Кондратович Ф.* Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам) [Текст] / Ф. Кондратович // КС. - 1883. - Т.5.-апр.- С. 728-773.
 151. *Короленко П.П.* Некрасовские казаки [Текст] / П.П.Короленко // Известия общества любителей изучения Кубанской области.-Екатеринодар, 1900.- Вып. 2.- С.53.- 268 с.
 152. *Короленко П.П.* Предки кубанских казаков на Днестре и на Днестре [Текст] / П.П. Короленко. - Екатеринодар: Тип. П.Ф. Бойко, 1900. - 203 с.
 153. *Косміна Т.В.* Генетична природа української хати (до проблеми ірано-кавказьких впливів) [Текст] / Т.В. Косміна // Україна на межі тисячоліть: етнос, нація, культура. - К., 2000. - Кн. 1-2.
 154. *Косміна Т.В.* Сільське житло Поділля. Кінець XIX - XX ст.: Історико - етнографічне дослідження [Текст] / Т.В. Косміна. - К., 1980. - 191 с.
 155. *Костомаров Н.* Мазепа и мазепинцы [Текст] / Н. Костомаров // Исторические монографии и исследования. - Изд. 2-е. - СПб., 1885. - Т. 16. - [8], XVI, [2] 752 с.
 156. *Котенко И. А.* О тенденции роста народонаселения Молдавии в эпоху феодализма [Текст] / И.А. Котенко, Н.А. Мохов, П.В. Советов // Ученые записки института истории, языка и литературы Молдавского филиала АН СССР. - Т. 6 (серия историческая). - Кишинев, 1957. - С. 53 - 60.
 157. *Кочубинский А. Л.* Граф Андрей Иванович Остерман и раздел Турции : из истории восточного вопроса : война пяти лет (1735-1739) [Текст] / А. Л. Кочубинский. - Одесса, 1899. - [2], X, [2], 526, LXII с.
 158. *Крикун М.* Розмежування володінь Речі Посполитої та Османської імперії 1703 року [Текст] / М. Крикун // ЗНТШ. - Т.СCLX. - Кн.2. - Львів, 2010.- С.68-71.
 159. *Криськов А.* Польське землеволодіння і державна земельна власність в Подільській губернії (1793-1820-ті рр.) [Текст] / А. Криськов // Polacy na Podolu. - tom 7. -К., 2004.- S. 109.
 160. Культурно-бытовые процессы на юге Украины [Текст] / Отв. ред. Ю.В.Иванова.-Москва: Наука, 1979.-191 с.
 161. *Кутузов М. И.* Сборник документов и материалов : (Русские полководцы: материалы по истории русской армии) [в 5 т.] [Текст] / под ред. Л. Г. Бескровного. - М., 1950. - Т. 1. - XLVII, [1], 793, [1] с., [11] л. ил.
 162. *Кушнір В.Г.* Письменные сведения о скотоводческом хозяйстве ногайцев Северного Причерноморья [Текст] / В.Г.Кушнір // Тез. докл. второй областн. краевед. конфер., посв. 200-летию основания Одессы.- Одесса, 1991.- С.114-115.
 163. *Кушнір В.Г.* Нове джерело вивчення етноісторичних процесів на Півдні України [Текст] / В.Г.Кушнір // СП.- Вип.ІІ.-Одеса: Гермес, 1995. - С.12-15.
 164. *Кушнір В.Г.* Кам'яні хрести степу [Текст] / В.Г.Кушнір // Археология и этнология Восточной Европы.- Одесса:Гермес, 1996.- С.273-285.
 165. *Кушнір В.Г.* Основні проблеми етнографічного вивчення Південної України [Текст] / В.Г. Кушнір, А.В. Шабашов // Етнологічний розвиток в Україні та стан української етнічності в діаспорі: сутність, реалії, конфліктності, проблеми та прогнози на порозі ХХІ ст. // Тези допов. науков. конф. - К., 1997.- С.427-429.
 166. *Кушнір В.Г.* Етнографічні дослідження в Південному Поділлі в 1994-1995 роках [Текст] / В.Г.Кушнір // Етнографія Півдня України.- Вип.І.- Одеса: Гермес, 1997. - С.3-18.
 167. *Кушнір В.Г.* Особливості житлових та господарських споруд Побужжя [Текст] / В.Г. Кушнір, П.І. Литвинов // Етнографія Півдня України.- Вип.І.- Одеса: Гермес, 1997. - С.19-23.
 168. *Кушнір В.Г.* Козацький хрест [Текст] / В.Г. Кушнір // Етнологічний розвиток в Україні та стан української етнічності в діаспорі: сутність, реалії, конфліктності, проблеми та прогнози на порозі ХХІ ст. // Тези допов. науков. конф. - К., 1997.- С.422 - 423.
 169. *Кушнір В.Г.* Багатонаціональна культура Одещини: проблеми дослідження [Текст] / В.Г. Кушнір // Конституція України та відродження культури національних меншин Одещини. Наук.практ. конф. (12-13 червня 1997 р.).- Одеса: Маяк, 1998.- С.36 - 41.
 170. *Кушнір В.Г.* Господарство і побут населення Південно-Західної України в епоху розпаду первісного суспільства (ІІ тис. до н.е.) [Текст] / В.Г. Кушнір - Одеса: Гермес, 1999. - 201 с.
 171. *Кушнір В.Г.* "Козаки" і "райки" як субетнічні групи українського населення Буджака [Текст] / В.Г. Кушнір, О.А. Прігарін // Матеріали ІV міжнародного конгресу українців.- Одеса: Астропринт, 1999.- С.55-61.
 172. *Кушнір В.Г.* Передвесільна та весільна обрядовість українців Південно- Східного Поділля [Текст] / В.Г. Кушнір // Археологія і етнологія Східної Європи.-Одеса: Астропринт.- 2000.- С. 311-328.
 173. *Кушнір В.Г.* Дерев'яне житло села Баштанків [Текст] / В.Г. Кушнір // ЗІФ.- Вип. 11.- Одеса, 2001.- С.214 -221.
 174. *Кушнір В.Г.* Пиріжницький осередок керамічного ремесла [Текст] / В.Г. Кушнір // НЗ.- Вип 4.-Львів, 2000. - С.700 -703.
 175. *Кушнір В.Г.* Особливості господарства добруджанських українців в Румунії [Текст] / В.Г. Кушнір // ЗІФ.- Вип. 12.- Одеса: Друк, 2002. - С.78-93.
 176. *Кушнір В.Г.* Українці за Дунаєм. [Текст] / В.Г. Кушнір - Одеса: Гермес, 2002.- 138 с.
 177. *Кушнір В.Г.* Про ікони задунайських українців [Текст] / В.Г. Кушнір, Ю.Є. Горбунов // Українці за Дунаєм.- Одеса: Гермес, 2002.- С.128 - 137.
 178. *Кушнір В.Г.* Весільна обрядовість українців південно - західної України: порівняльний аналіз [Текст] / В.Г. Кушнір, Н.О. Петрова // Проблеми етнології, фольклористики, мистецтвознавства Поділля та південно - східної Волині:

- історія і сучасність.- Кам'янець-Подільський: Абетка - НОВА, 2002.- С.118 - 126.
179. *Кушнір В.Г.* До питання про особливості вишиваних і тканих виробів українців румунського Подунав'я [Текст] / В.Г. Кушнір, Т.С. Приходченко // Українці за Дунаєм.- Одеса: Гермес, 2002.- С. 121 - 128.
 180. *Кушнір В.Г.* Тип народної ікони в Південно - Східному Поділлі [Текст] / В.Г. Кушнір // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць.- Т.3.- Кам'янець - Подільський: ОПОМ, 2003.- С.241 - 246.
 181. *Кушнір В.Г.* Традиційне ткацтво на Кодимщині [Текст] / В.Г. Кушнір // ЗІФ.-Вип.13.-Одеса: Гермес, 2003.- С.27- 37.
 182. *Кушнір В.Г.* В. Культурно-побутові процеси на Одещині у XIX-XX ст. в дослідженнях кафедри археології та етнології України Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова у 1999 - 2003 рр. [Текст] / В. Г. Кушнір, О. А. Прігарін, А. В. Шабашов // ЗІФ.- Вип.15.- Одеса, 2004.- С.528-539.
 183. *Кушнір В.Г.* Житлові і господарські споруди українців Кам'янського і Рибницького районів Молдови [Текст] / В.Г. Кушнір // Українці Придністров'я (Матеріали етнографічних досліджень) Вип.1.- Одеса, 2005.- С.6-22.
 184. *Кушнір В.Г.* Допоміжні види господарської діяльності українців Лівобережжя Дністра (Кам'янський і Рибницький райони Молдови) [Текст] / В.Г. Кушнір // Українці Придністров'я (Матеріали етнографічних досліджень).- Вип.1.- Одеса, 2005.- С.23-40.
 185. *Кушнір В.Г.* Обрядова лірика українців Добруджі [Текст] / В'ячеслав Кушнір, Ганна Леснікова // Р.Ф.Кайндль. Нові етноісторичні виміри. Матеріали II Міжнародного наукового семінару "Кайндлівські читання", 28-29 травня 2005 р.- Чернівці, 2005.- С.309-314.
 186. *Кушнір В.Г.* Житло і господарські споруди крутянських євреїв [Текст] / В.Г. Кушнір // ЗІФ.- Вип.17.- Одеса: "Астропринт", 2006.- С.77-87.
 187. *Кушнір В.Г.* Динаміка чисельності молдован Балтшини в XIX - 20-х рр. XX ст. [Текст] / В.Г. Кушнір // Revista de etnologie și culturologie.- Vol. 2.- Kishineu, 2007.- С.257-260.
 188. *Кушнір В.Г.* Исследование традиционной культуры народов Юго-Западной Украины в Одесском университете в конце XX - начале XXI вв. [Текст] / В.Г. Кушнір, А.В. Шабашов // Revista de etnologie și culturologie.- Vol. 2.- Kishineu, 2007.- С. 68-76.
 189. *Кушнір В.Г.* Українське населення Буджака за даними Ізмаїльського архіву [Текст] // Лукомор'я. Археологія, етнологія, історія Північно-Західного Причорномор'я.- Вип.1.- Одеса, 2007.- С. С.65-79.
 190. *Кушнір В.Г.* Традиційна весільна обрядовість українців Одещини (20-80-ті роки XX ст.). [Текст] / Кушнір В'ячеслав Григорович, Петрова Наталія Олександрівна.- Одеса, 2008.- 256 с.
 191. *Кушнір В.Г.* Традиційна культура українців Нижнього Подунав'я [Текст] / В.Г. Кушнір // Покликання служити науці і людям / Наукова збірка на пошану д.і.н., професора Георгія Кожоляно.- Чернівці, 2008.- С.186-191.
 192. *Кушнір В.Г.* Народознавство Одещини. [Текст] / В.Г. Кушнір. Навчальний посібник, видання друге.- Одеса: СМІЛ, 2008.-208 с.
 193. *Кушнір В.Г.* Молдавський етнокультурний компонент у традиційній культурі українців Буджака [Текст] / В.Г. Кушнір // Revista de etnologie și culturologie.- vol. 3.- Chisinau, 2008.- С.291-293.
 194. *Кушнір В.Г.* Роль міграційного чинника у трансформації весільної обрядовості українців села Новоселівка [Текст] / В.Г. Кушнір // ЗІФ.- Вип.19.- Одеса, 2008.- С.32-42.
 195. *Кушнір В.Г.* Килимарство українців південного лісостепу і степової зони Буго-Дністровського межиріччя і Буджака [Текст] / В.Г. Кушнір // Етнічна історія народів Європи. Збірник наукових праць.-вип.25 - Київ: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2008.- С.127-133.
 196. *Кушнір В.Г.* У скорботних 1932-1933 роках. [Текст] / Кушнір В.Г., Петрова Н.О., Поломарьов В.М.- Одеса, вид-во КП ОМД, 2008 - 298 с.
 197. *Кушнір В.Г.* Румунські "монографії" як історико - етнографічне джерело [Текст] / В.Г. Кушнір // ЗІФ.- Випуск 20.- Одеса: "Астропринт", 2009.- С.260-266.
 198. *Кушнір В.Г.* До питання про формування мережі українських поселень у степовій зоні Буго-Дністровського межиріччя [Текст] / В.Г. Кушнір // ЗІФ.- Випуск 21.- Одеса: вид-во КП ОМД, 2010.- С.23-33.
 199. *Кушнір В.Г.* Українці Нижнього Подунав'я в Румунії [Текст] / В.Г. Кушнір // НТЕ.- № 6.-2010.- С.5-7.
 200. *Кушнір В.Г.* Особливості декорування традиційного житла українців Буго-Дністровського межиріччя і Буджака [Текст] / В.Г. Кушнір // НТЕ.- № 4.-2011.- С.9-13.
 201. *Кушнір В.Г.* Землянка як тип житла: археологічна і етнографічна кореляції [Текст] / В.Г. Кушнір // Наука і освіта: крок у майбутнє. Матеріали VI Міжнародної наукової конференції "Кайндлівські читання", присвяченої 145-річчю від дня народження Р.Ф. Кайндля. Чернівці, 29 квітня 2011 року.- Чернівці-Вижиця: Черемош, 2011.- С. 293-301.
 202. *Кушнір В.Г.* Етнографія Півдня України в спогадах Юзефа Крашевського [Текст] / В.Г. Кушнір // Regiones euxinum spectantes. Stosunki kulturove, etniczne i religijne na przestrzeni dziejow.- Krakow, 2012.-S.393-401.
 203. *Кушнір В.Г.* Етнографічні записки Евлія Челебі про Північне Причорномор'я [Текст] / В.Г. Кушнір // Евлія Челебі. Книга подорожі. Північне Причорномор'я.- Одеса, 1977.- С.3-5.
 204. *Кушнір В.Г.* Українці Одеси: до аналізу етнографічної спадщини О.І.Маркевича [Текст] / Кушнір В'ячеслав // ЗІФ.- Вип. 16.- Одеса: "Астропринт", 2005.- С.29-34.
 205. *Кушнір В.Г.* Чинники трансформації календарної обрядовості українців Півдня Буджака і Степового Подністров'я [Текст] / Кушнір В'ячеслав // Календарна обрядовість у життєдіяльності етносу. Збірка наукових праць / Матеріали міжнародної наукової конференції "Одеські етнографічні читання".- Одеса, 2011.- С.223-228.
 206. *Кушнір В.Г.* Українсько-болгарські взаємини у традиційному рушникарстві [Текст] / В.Г. Кушнір // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції "Българите от Молдова и Украйна - език, литература, история, култура и образование". - Одеса: Фенікс, 2009.- С. 175 - 182.
 207. *Кушнір В.Г.* Нариси традиційної культури українців Одещини (Миколаївський р-н). [Текст] / В.Г. Кушнір, Н.О. Петрова, В.М. Поломарьов - Одеса СМІЛ, 2010.- 392 с.
 208. *Кушнір В.Г.* Рушники українців Нижнього Подунав'я: традиції і інновації [Текст] / В.Г. Кушнір // Краєзнавство.- № 2.-2011.- С.282-289.

209. Кушнір В.Г. Формування регіональних груп українців Буджака, Нижнього Подунав'я та дельти Дунаю [Текст] / Кушнір В'ячеслав // Традиційна культура діаспори. Збірка наукових праць. / Матеріали міжнародної наукової конференції "Одеські етнографічні читання". - Одеса, 2012. - С.270-280.
210. Лебединцев А.Г. Ханська Україна [Текст] / А.Г. Лебединцев // ЗООИД. - 1844. - Т.1. - С.2.
211. Леснікова Г.В. Народнопісенна традиція українців Нижнього Подунав'я: до постановки проблеми [Текст] / Г.В. Леснікова // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету - Вип. 22. - 2008. - С. 256-261.
212. Леснікова Г.В. Регіональні особливості балад українців румунської Добруджі [Текст] / Г.В. Леснікова // Народна творчість та етнографія. - 2008. - Вип.6. - С. 111-114.
213. Леснікова Г.В. Родинно-побутовий пісенний фольклор українців Добруджі [Текст] / Г.В. Леснікова // ЗІФ. - Вип.17. - С. 107-114.
214. Лисенко П.С. Особливості мови села Івангород Давлеканівського району Башкирської АРСР [Текст] / П.С. Лисенко // Українці Башкирії: у 2 т. - Т.1. Дослідження і документи. - Київ - Уфа, 2011. - С.390-404.
215. Лупулеску І. Русские колонии в Добрудже [Текст] / І. Лупулеску // КС. -1889. - Т.24. - янв. - С.117-154.
216. Лупулеску І. Русские колонии в Добрудже [Текст] / І. Лупулеску // КС. -1889. - Т.24. - февр. - С.314-336.
217. Лупулеску І. Русские колонии в Добрудже [Текст] / І. Лупулеску // КС. -1889. - Т.24. - март. - С.685-703.
218. Лурье С.В. Историческая этнология. [Текст] / Лурье С.В. // Учебное пособие для вузов. - М.: Академический Проект: Гаудеамус, 2004. - 624 с.
219. Максимов Е.В. Зарубинецкая культура на территории УССР [Текст] / Е.В. Максимов. - К., 1982. - 184 с.
220. Маркевич А. Образчик малорусских эпитафий XVIII в. [Текст] / А. Маркевич // КС. - июнь. - 1883. - Т. VI. - С.394.
221. Маркевич А.И. Одесса в народной поэзии [Текст] / А.И. Маркевич // Одесские новости. - 1894. - № 3047.
222. Маркевич А.И. Южная Россия при Петре Великом [Текст] / А.И. Маркевич // Одесский вестник. - 1891. - № 70.
223. Маркевич А. И. "Сказки, обращающиеся среди одесского простонародья" : рецензия [Текст] / А. И. Маркевич / Дневник X съезда русских естествоиспытателей и врачей в Киеве / изд. Распорядительным комитетом съезда; под ред. Л. Л. Лунда. - Киев, 1898. - № 10. - С. 487.
224. Мартыновский Н. Сельские занятия Новороссийского помещика : (отчет о работах 1842-го года) [Текст] / Н. Мартыновский // ЗИОСХЮР за 1845-й год. - Одесса, 1845. - № 1 - С. 9-43.
225. Марченко О.М. До проблеми визначення історико-етнографічних районів: Степове Побужжя [Текст] / О.М.Марченко // Інтелігенція і влада. Серія: Історія : громадсько-політ. наук. збір. - Одеса: Астропринт, 2009. - С.210-218.
226. Метереология. Земледельческие эпохи 1840 года // ЗИОСХЮР за 1840-й год. - Одеса, 1841. - №1. - С.78-79.
227. Мещеряк И.И. Развитие тонкорунного овцеводства в Буджаке в 1808 - 1856 годах [Текст] / И.И. Мещеряк // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. - Минск, 1964. - С. 58-71.
228. Мисечко А.І. До історії музею "Степова Україна" [Текст] / А.І. Мисечко, А.В. Шабашов // Софійські читання. Матеріали III міжнародної науково-практичної конференції "Памятки національного заповідника "Софія Київська" та сучасні тенденції музейної науки". - К., Академперіодика, 2007. - С.332-338.
229. Михайлеску К.Д. Происхождение лиманов дельты Дуная. [Текст] / К.Д. Михайлеску -Кишинев: Штиинца, 1990. - 162 с.
230. Мордовцев Д.Л. Гайдамачина (1730-1768) / Д.Л. Мордовцев // Гайдамачина: историческая монография в двух частях. - Ч.1. - СПб., 1870. - 484 с.
231. Надеждин Н. И. Об этнографическом изучении народности русской [Текст] / Н. И. Надеждин // ЗРГО. - СПб., 1847. - Кн. 2. - С. 61-115.
232. Народна пам'ять про козацтво [Текст] / Я.П. Новицький, А.Л. Сокульський, В.І. Шевченко. - Запоріжжя: Інтербук, 1991. - 160 с.
233. Наследие Ф.П. Де-Волана: из истории порта, города, края [Текст] / Гос. предприятие "Одес. морской торг. порт"; авт- Сост.: Н. П. Павлюк, Т. Н. Глеб-Кошанская. - Одесса: Астропринт, 2002. - 252 с. : ил.
234. Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине (историко-этнографический очерк) [Текст] / В.И. Наулко. - К., 1975. - 274 с.
235. Несторовский П.А. Бессарабские русины. Историко-этнографический очерк. [Текст] / П.А.Несторовский- Варшава, 1905.-183 с.
236. Ой Дунаю, Дунаю / [Зібр. і впоряд. В. Ріцко] - Бухарест: Критеріон, 1980. - 128 с.
237. Описание Украины от пределов Московии до границ Трансильвании, составленное Гильомом Левассером-де-Бопланом [Электронный ресурс] / Гийом Левассер-де-Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России / пер. В.Г.Ляскоронского со второго французского издания 1660 года. - К., 1901. - Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus12/Вoplan/text1>.
238. О садовых инструментах и орудиях: способ распознавать степень доброкачественности садовых орудий [Текст] // Зап. Императ. о-ва сельского хозяйства Южной России за 1858-й год. - Одесса, [1858]. - С. 145-176.
239. Орлов А.В. Деякі аспекти сучасних українсько-молдавських зв'язків [Текст] / А.В.Орлов // НТЕ.-1984.-№ 1.- С.61-66.
240. Осадчий Т.И. Щербановская волость Елисаветградского уезда Херсонской области. Историко-этнографическое и хозяйственно- Статистическое описание [Текст] / Т.И. Осадчий. - Херсон, 1891.- 112 с.
241. Охотников С. Б. Нижнее Поднестровье в V-VI веках до н.э. [Текст] / С. Б. Охотников ; АН УССР, Одес. Арх. музей; отв. ред. С. Д. Кржицкий. - Киев, 1990. - 85 с.
242. П. Несколько слов о посевах [Текст] // ЗИОСХЮР.- Одесса, 1858. - С.47-48.
243. Павлюк М. Українські говори в Румунії. Діалектичні тексти [Текст] / М. Павлюк, І. Робчук. - Едмонтон - Львів - Нью-Йорк - Торонто, 2003. - 784 с.
244. Палимпсестов. Сельская техника. Экстирпатор, семиножник [Текст] // ЗИОСХЮР за 1853-й год. - Одеса, 1854. - С.107-109.
245. Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. [Текст] / [Патоква Э.Ф., Петренко В.Г.,

- Бурдо Н.Б., Полищук Л.Ю.]- К., 1989.- С.29-41.
246. *Пассек Т.С.* Периодизация трипольских поселений (III-II тысячелетия до н. э.). [Текст] / Т.С. Пассек // МИА. М-Л: Издательство Академии Наук СССР, 1949. - № 10. - 248 с.
 247. *Патокова Э.Ф.* Усатовское поселение и могильники [Текст] / Э.Ф. Патокова. - К., 1979. - 188 с.
 248. *Петреску И.Г.* Дельта Дуная. Происхождение и развитие [Текст] / И.Г.Петреску.-М., 1963.- 280 с.
 249. *Петрова А.О.* Україно-російські паралелі у весільній обрядовості (за матеріалами досліджень Нижнього Подунав'я) [Текст] / А.О. Петрова, Н.О. Петрова // Лукомор'я: археологія, етнологія, історія Північно-Західного Причорномор'я. - Випуск 3. - Одеса: Видавничий дім "Паллада", 2009.- С.112-117.
 250. *Петрова Н.О.* Українська традиційна весільна обрядовість Одещини (20 - 80-ті рр. ХХ ст.) [Текст] / Петрова Наталія Олександрівна: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.05 / Н.О. Петрова. - НАН України. Ін-т мистецтвознав., фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського. - К., 2004. - 20 с.
 251. *Петрова Н.О.* Українці Добруджі: до питання структури та варіативності передвесільного циклу обрядів [Текст] / Н.О. Петрова // Видатні науковці Чернівецького університету. Р.Ф.Кайндль. Матеріали V Міжнародної наукової конференції "Кайндлівські читання", 16-17 травня 2008 р. Частина I. - Чернівці: Видавництво "Прут", 2008.- С.125-128.
 252. *Петрова Н.О.* Весілля українців Добруджі: до питання структури та варіативності [Текст] / Н.О. Петрова // Етнічна історія народів Європи. Збірник наукових праць.-вип.25 -Київ: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2008.- С.127-133.
 253. *Петрунь Ф. О.* Нове про татарську старовину Бозько-Дністрянського степу [Текст] / Ф. О. Петрунь. - Східний-Світ, 1928. - № 6. - Режим доступу: <http://ssvit.iatp.org.ua/28/6/petru.htm>.
 254. *Плещеев Иван.* Замечания на статью Г.Раковича, напечатанную в 1839 году под заглавием "Исследование причин бедности и неустроенного состояния жителей Малороссийского края" [Текст] / Иван Плещеев // ЗИОСХЮР за 1840-й год. - Одеса, 1841. - № 1. - С.24-28.
 255. *Пономаренко Н.* Задунайська Січ (1775-1828 рр.) [Текст] / Н. Пономаренко, Г. Сергієнко // Козацькі Січі (нариси з історії українського козацтва XVI-XIX ст.).-Київ - Запоріжжя, 1998. - 251 с.
 256. *Пономарьов А.П.* До проблеми регіональних історико-етнографічних досліджень [Текст] / А.П. Пономарьов // Поділля. Історико-етнографічне дослідження. - К., 1994. - С.5-13.
 257. Приходы и церкви Подольской губернии. Ольгопольский, Балтский уезды [Текст] // Труды Подольского епархиального историко-Статистического комитета / под ред. Е. Сецинского. - Каменец-Подольский, 1901. - Вып. 9. - XIV, 1175 с.
 258. *Приходько М.* Житло українців у межиріччі Дністра та Дунаю / М. Приходько // НТЕ.-1972.-№ 3. - С. 30-34.
 259. *Прігарін О. А.* Будівельні обряди та звичаї Степової України: матеріали до семіотичної характеристики української хати [Текст] / О.А. Прігарін // НЗ. - 2001. - № 3. - С. 486-493.
 260. *Прігарін О. А.* Сільські поселення і житло Степового Побужжя [Текст] / О.А. Прігарін, О.М. Марченко. - Одеса, 2003. - 56 с.
 261. *Прусевич А.* Ковровое производство [Текст] / А. Прусевич // Кустарные промыслы Подольской губернии. - К., 1916. - С. 293-303.
 262. Путешествие Гильбера де Ланнуа по Южной России в 1421 году [Текст] / пер. Ф. К. Бруна. - Одесса, 1852. - 33 с.
 263. Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году: с историческим и топографическим описанием всех тех мест [Текст] / П. И. Сумароков. - М.: Университетская типография у Ридигера и Клаудия, 1800. - 244 с.
 264. *Рафалович И.А.* Комратское поселение эпохи поздней бронзы [Текст] / И.А. Рафалович, И.Т. Черняков // Археологические памятники Северо-Западного Причерноморья. - К., 1982. - С. 53-66.
 265. *Рейдемейстер [Г. Б.]* Руководство к тонкорунному овцеводству, для средней и южной полос России. Ч. 1 [Текст] / Григорий Богданович Рейдемейстер. // ЗИОСХЮР за 1857-й год. - Одесса, [1857]. - С. 1-98. (III. Сельское хозяйство. [Приложение]).
 266. Результаты подворной переписи Ананьевского уезда 1886 - 1887 гг // Приложение к V тому "Материалов для оценки земель Херсонской губернии". - Херсон, № 270.
 267. *Розуменко Ю.Г.* Етнографічне вивчення Півдня України в ХІХ ст. (На матеріалах архіву Географічного товариства СРСР) [Текст] / Ю.Г. Розуменко // НТЕ.- 1985.-№ 4.- С.37-39.
 268. *Розуменко Ю.Г.* Етнографічні джерела другої половини ХІХ ст. у фондах Одеського обласного державного архіву [Текст] / Ю.Г. Розуменко // НТЕ.- 1984.- № 1.- С.29-33.
 269. *Розуменко Ю.Г.* Этнографическое изучение населения юга Украины в XIX - начале XX века. [Текст] / Ю.Г.Розуменко: Автореф.канд.дисертации.- Минск, 1986.- 18 с.
 270. *Рябінін-Скляревський О.* Запорозькі бунти данайців 1771 - 1774 рр. і початок Задунайського Коша [Текст] / О. Рябінін-Скляревський // Записки Укр.наук.тов-ва в Києві: Істор. секція ВУАН / Під ред. М.Грушевського; Т.26.-Наук. зб. за рік 1927.- С. 65-83.
 271. *Рябінін-Скляревський О.* З життя Задунайської Січі [Текст] / О. Рябінін-Скляревський // Україна.- 1929.- Кн. 34.-трав.-черв. - С.7-34.
 272. *Рябінін-Скляревський О.* Кінець Задунайської Січі [Текст] / О. Рябінін-Скляревський // Україна.- 1929.- Кн. 36.-верес.- С.40-71.
 273. *Самойлович В.П.* Народное творчество в архитектуре сельских жилища Украины [Текст] / В.П. Самойлович // Автореф. дис. докт. искусств.-К., 1968.-25 с.
 274. *Самойлович В.П.* Українське народне житло [Текст] / В.П. Самойлович. - К., 1972. - 219 с.
 275. *Сапожников І. В.* Кам'яні хрести Одещини (з матеріалів розвідок) [Текст] / І. В. Сапожников, В. Г. Кушнір, А. С. Островерхов // Старожитності Причорномор'я. - Вип. 2. - Одеса, 1995. - С. 48-55.
 276. Сведения о задунайских запорожцах в 1826 году // КС.- 1891.- № 11.- С.298.
 277. *Свидницький А.П.* Люборацькі. Сімейна хроніка [Текст] / А.П. Свидницький. - К.: Дніпро, 1971. - 239 с.

278. *Свиньин П. Б.* Описание Бессарабской области в 1816 году [Текст] / П. Б. Свиньин // ЗООИД. - Т. 6. - 1867. - С. 175-320.
279. *Седов В. В.* Происхождение и ранняя история славян. / В. В. Седов. - М., 1979. - 156 с.
280. *Селівачов М. Р.* Сучасна народна образотворчість українсько-молдавського села [Текст] / М. Р. Селівачов // НТЕ. - 1982. - № 5. - С. 69-76.
281. *Синявська О. О.* Историк Олексій Іванович Маркевич: життя та діяльність [Текст] / О. О. Синявська. - Одеса, 2003. - 116 с.
282. *Слабченко М. Є.* Матеріали до економічно- Соціальної історії України XIX ст. [Текст] / М. Є. Слабченко - Т. 1. - 1925. - 318 с.
283. *Скальковский А. А.* Историческое введение в статистическое описание Бессарабской области [Текст] / А. А. Скальковский // ЖМВД. - 1846. - Ч. 13. - С. 128.
284. *Скальковский А. А.* Взгляд на скотоводство Новороссийского края 1846 - 1848. [Текст] / А. А. Скальковский - Б. м. - г. - 65 с.
285. *Скальковский А. А.* Опыт статистического описания Новороссийского края и Бессарабии: В 2 ч. Ч. 1: География, этнография, народонаселение Новороссийского края [Текст] / А. А. Скальковский. - Одесса: Тип. Л. Нитче, 1850. - 386 с.
286. *Скальковский А.* Дунайцы [Текст] / А. А. Скальковский // КС. - 1885. - № 1. - С. 118-123.
287. *Скальковский А.* Филипп Орлик и запорожцы [Текст] / А. А. Скальковский // КС. - 1882. - № 2. - С. 106-132.
288. *Скальковский А. А.* История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского [Текст] / А. А. Скальковский. - Одесса, 1885. - Ч. 3. - С. 190.
289. *Скальковский А. А.* О ногайских колониях Таврической губернии [Текст] / А. А. Скальковский // Памятная книга Таврической губернии. - Вып. 1. - Симферополь, 1867. - С. 358-412.
290. *Скальковский А. А.* О ногайских татарах, живущих в Таврической губернии [Текст] // ЖМНП. - 1843. - Ч. X. - № 12. - Отд. 2. - С. 105 - 130.
291. *Скальковский А.* Опыт статистического описания Новороссийского края и Бессарабии : [в 2 ч.] [Текст] / А. А. Скальковский. - Одесса, 1853. - Ч. 2 : Хозяйственная статистика Новороссийского края. - [4], 552, III, [1] с.
292. *Сорокин Г. И.* Местечко Дмитровка: Опыт ист.- Стат. и этногр. описания свящ. Г. И. Сорокина [Текст] / Г. И. Сорокин. - Херсон, [Б. г.]. - II. - 65 с.
293. *Сорокин Г.* Местечко Дмитриевка (Александровского уезда Херсонской губернии) [Текст] / Г. Сорокин // ХЕВ. - 1891. - № 17. - С. 520-533; № 21 - С. 650-658; № 23. - С. 692-705.
294. Статистическое описание Бессарабии собственно так называемой, или Буджака с приложением генерального плана его края, / составленного при гражданской съёмке Бессарабии производившей по высочайшему повелению размежевание земельной на участки с 1822 по 1828-й год ; изд. Аккерманского земства [Текст]. - Аккерман, 1899. - [2], III, [1], 523, [1], IV с.
295. *Степова Україна.* Орнамент [Альбом] / Одеський політехнікум образотворчих мистецтв ; вступ. ст. В. Х. Заузе. - Одеса, 1929. - [3] л., 30 л. рис.
296. *Студенець Н. В.* Традиційний стінопис Поділля кінця XIX - першої половини XX ст. [Текст] / Н. В. Студенець. - К., 2010. - 224 с.
297. [*Стурдза А.*] О возделывании пшеницы в Новороссийском крае [Текст] / А. Стурдза // ЗИОСХИОР за 1854-й год. - Одеса, [1854]. - С. 4-8.
298. *Субботин Л. В.* Памятники культуры Гумельница на территории УССР [Текст] / Л. В. Субботин // Археология Украинской ССР. - Т. I.
299. *Субботин Л. В.* Углубленные жилища культуры Гумельница в Нижнем Подунавье [Текст] / Л. В. Субботин / Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тезисы докладов I полевого семинара Тялянки-Веселый Кут-Майданецкое. - 1990. - С. 177-182.
300. *Тихонов С. А.* Мукомольное производство Подольской губернии [Текст] / С. А. Тихонов // Статистические сведения о Подольской губернии за 1865 и 1866 годы. - Б. г. - С. 7-18.
301. Труды XII археологического съезда в Харькове: [В 3 т.] / Под ред. П. С. Уваровой. - М.: Тип. Г. Лиссенера, Д. Собко, 1905.
302. Украинское народное творчество. [Альбом] / Серия II. - Ковры. - Вып. 1. (упорядник невідомий). - Полтава: Видання Кустарного складу Полтавського губернського земства, 1912 - 32 с.
303. Украинско-молдавские этнокультурные взаимосвязи в период социализма [Текст] / [Лидия Федоровна Артюх, Наталья Константиновна Гаврилюк, Тамара Николаевна Голенко и др.]- Кишинев, 1987. - 381 с.
304. *Ульяницкий В. А.* Дарданеллы. Босфор и Черное море в XVIII веке [Текст] / В. А. Ульяницкий // Сборник Московского главного архива МИД. - М., 1893. - Вып. 3-4. - Приложения. - С. 57-60.
305. Устное повествование бывшего запорожца Никиты Коржа. [Текст] - Одесса, 1842. - 94 с.
306. *Файзуллин Ф. С.* Грани этнической идентификации [Текст] / Ф. С. Файзуллин, А. Я. Зарипов // Социологические исследования. 1997. - № 8. - С. 40-47.
307. *Франко І.* Юбилейний збірник в честь Всеволода Федоровича Миллера, изданный его учениками и почитателями под редакцией И. А. Янчука : рецензия. - Львів, 1901 [Текст] / Франко І. // ЗНТШ. - Рік 10. - 1901, кн. 5, т. 43. - С. 32-38. (5. Бібліографія).
308. Поселение медного века на Дунае [Текст] / [С. Ханзен, М. Тодераш, А. Райнгрубер, Ю. Пьетерле Вундерлих] // Stratum plus. - № 2. - 2011. - С. 17-86.
309. *Халебський, Павло.* Україна - земля козаків [Текст] / Павло Халебський - К., 2008. - С. 25-26.
310. *Хмарський В. М.* Олексій Маркевич як археограф (до постановки проблеми) [Текст] / В. М. Хмарський // ЗІФ. - Одеса, 1999. - Вып. 8. - С. 234-240.
311. *Чабан М. І.* Килимарство села Пужайкове на Балтщині [Текст] / М. І. Чабан // ЗІФ. - Вып. 19. - Одеса, 2008. - С. 103-120.

312. *Черняков И.Т.* Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н.э. [Текст] / И.Т. Черняков. - К., 1985. - 168 с.
313. *Черняков И.Т.* Хрест з кириличним написом 1369 р. з села Тузла [Текст] / И.Т. Черняков, Е.Ю. Градун, В.Г. Кушнір // Праці центру пам'ятокознавства. - Вип.9. - Київ, 2006. - С.151-178.
314. *Чижикова Л.Н.* Русско-украинские этнокультурные связи в южных районах Украины [Текст] / Чижикова Л.Н. / Культурно-бытовые процессы на юге Украины. - М., 1979. - С.12-73.
315. *Чубинский П.П.* Труды этнографо-Статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императ. Рус. Географ. О-вом. Юго-Западный отдел: [у 7 т.] - СПб., 1872.-Т.3.- С.481.
316. *Шероцкий К.* Очерки по истории декоративного искусства Украины. [Текст] / К. Шероцкий- 1: Художественное убранство украинского дома в прошлом и настоящем. - Киев, 1914. - 147 с.
317. *Шмидт А.* Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба: В 2 ч. [Текст] / А. Шмидт. - СПб., 1863. - Херсонская губерния. - Ч. II. - 680 с.
318. *Шувалов Р.* Украинские поселения в окрестностях Одессы [Текст] / Р. Шувалов // ІКО. Збірник матеріалів. - Одеса, 1993. - Вип. 4. - С.41-45.
319. *Эварницкий Д.И.* Вольности запорожских казаков [Текст] / Д.И. Эварницкий. - СПб., 1898. - 405 с.
320. *Юрківський Б.В.* Весільний обряд у селі Дуфінці на Одещині [Текст] / Б.В. Юрківський // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Українській академії наук. - Ч. 2-3. - Секція етнографічно-лінгвістична. - Одеса, 1925. - С. 36-40.
321. *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків [у трьох томах] [Текст] / Д.І. Яворницький. - Т. I. - К., 1990. - 316 с.
322. *Яворницький Д.І.* Історія запорізьких козаків [у трьох томах] [Текст] / Д.І. Яворницький. - Т.ІІ. - Львів, 1991. - 392 с.
323. *Яворницький Д.І.* Історія запорізьких козаків [у трьох томах] [Текст] / Д.І. Яворницький. - Т. III. - Львів, 1992. - 560 с.
324. *Яковлев В.* Жалоба, поданная в 1791 году хозяевами двух хуторов на татарской балке (что близь Одессы) на руссаго офицера из Хаджибея и сопровождавших его сержанта, лекаря, солдат и матросов, уведших съ собою всех женщин изъ пяти дворов / В. Яковлев // ЗООИД. - Т.ХV. - Одесса, 1889. - С.681-682.
325. *Яковлев В. А.* К истории заселения Хаджибея (1789-1795) : к столетию завоевания Хаджибея [Текст] / В. А. Яковлев. - Одесса, 1889. - 57, [1] с.
326. *Ямсков А.Н.* Социальная экология и этноэкология [Текст] // Программы по экологическим дисциплинам. Географический ф-т. - М.: МГПУ, 1999. - С. 105-126.
327. *Gouroff P.* De la civilisation de Tatars-Nogais dans la midi de la Russie Européenne [Текст] / par Gouroff. - Kharkof, 1816. - 122 p.
328. *Jabłonowski, A.* Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Tom XI. Ziemia Ruskie. Ukraina (Kijów-Braclaw). Dlas III [Текст] / A. Jabłonowski // Źródła dziejowe. - Т. XXII. - Warszawa: Skład główny w księgarni Gebethnera i Wolffa, 1897. - 668 s.
329. *Kraszewski J.I.* Wspomnienia Odessy, Jedysanu i Budżaku: dziennik przejażki w roku 1843 od 22 czerwca do 11 września [Текст] / J.I. Kraszewski. - Vilno, 1845.-Т.1.- 296 с.
330. *Kraszewski J.I.* Wspomnienia Odessy, Jedysanu i Budżaku: dziennik przejażki w roku 1843 od 22 czerwca do 11 września [Текст] / J.I. Kraszewski. - Vilno, 1845.- Т. 2. - 316 с.
331. *Kraszewski J.I.* Wspomnienia Odessy, Jedysanu i Budżaku: dziennik przejażki w roku 1843 od 22 czerwca do 11 września [Текст] / J.I. Kraszewski. - Vilno, 1846. - Т. 3. - 283 с.
332. *Kuşnir V.G.* The evolution trend of the Balta region moldavian population in 19th - 1920s// [Текст] / V.G. Kuşnir // The annals of the universiti "Dunare de jos" of Galati - histori.- seria 19.-tom V.-2006.-p.209-215.
333. *Kuşnir V.G.* Ucrainenii de dincolo de Dunare. [Текст] / V.G. Kuşnir - Bucuresti, 2008. - 253 p.
334. *Kuşnir V.G.* Ştergare din regaunea Dunării de Jos: tradiții și inovații/ [Текст] / V.G. Kuşnir // La frontiereele civilizatiilor. Basarabia in context geopolitik, economic, cultural si religios.- Galati, 2011.-p.455-463.
335. *Kuşnir V.G.* Ştergarul din regiunea Dunării de jos. Editura muzeului de istorie Galați. [Альбом] / V.G. Kuşnir - Galați, 2012.-141 p.
336. *Mircea I.* Un sat din Budgeac (monografia satului Plătărești județul Cetatea Albă) [Текст] / Ispir Mirchea, Antohi Paniat. - Cetatea Albă, 1932. - p. 259-281.
337. Monografia judetului Ismail. [Текст] - Editura Universitatii din Pitești, 2008. - 169 p.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АНФРФ ІМФЕ - Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім.М.Рильського;

АРЭМ - Архив Русского этнографического музея (г.Санкт-Петербург)

Держархів Одеської обл. - Державний архів Одеської області;

ЖМВД - Журнал министерства внутренних дел;

ЖМНП - Журнал Министерства Народного Просвещения;

ЗІФ - Записки історичного факультету / ОДУ ім. І.І.Мечникова /ОНУ імені І.І.Мечникова;

ЗИОСХЮР - Записки Императорского общества сельского хозяйства Южной России;

ЗНТШ - Записки наукового товариства ім. Т.Шевченка;

ЗООИД - Записки Одесского общества истории и древностей;

ЗРГО - Записки русского географического общества;

ІКО - Історичне краєзнавство Одещини;

ІР НБУ - Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського;

ІКО - Историческое краеведение Одещины;

КУ "Ізмаїльський архів" - Комунальна установа "Ізмаїльський архів";

КС - Киевская старина;

МИА - Материалы и исследования по археологии;

НЗ - Народознавчі зошити;

НТЕ - Народна творчість та етнографія /Народна творчість та етнологія;

РГИА - Российский государственный исторический архив (г.Санкт-Петербург);

СП - Старожитності Причорномор'я;

СЭ - Советская этнография;

УІЖ - Український історичний журнал;

ХЕВ - Херсонские епархиальные ведомости;

Чтения ОИДР - Чтения в Обществе истории и древностей российских

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕМА ГОСПОДАРСТВА І ПОБУТУ УКРАЇНЦІВ В ІСТОРІОГРАФІІ І ДЖЕРЕЛАХ. МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ	9
РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ МЕРЕЖІ УКРАЇНСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ	39
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СТЕПОВОГО ХЛІБОРОБСТВА, ВІВЧАРСТВА І ТКАЦТВА	55
3.1. Хліборобство.....	55
3.1.1. Системи хліборобства.....	57
3.1.2. Тяглові знаряддя обробки ґрунту.....	60
3.1.3. Традиційні технології вирощування зернових культур.....	61
3.1.4. Збирання збіжжя.....	64
3.2. Трансформація традиційної системи вівчарства.....	75
3.2.1. Породи овець. Форми утримання тварин у зимовий і літній періоди.....	79
3.2.2. Чабан.....	82
3.2.3. Система випасу овець у літній період.....	84
3.2.4. Організація доїння овець і розподілу молока.....	85
3.2.5. Переробка молока.....	86
3.3. Традиції та інновації у ткацтві.....	91
3.3.1. Ткацтво Побережжя.....	93
3.3.2. Ткацтво Середнього Потилігулля.....	99
3.3.3. Ткацтво у Буджаку.....	100
РОЗДІЛ 4. РЕГІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА ЖИТЛОВО-ПОБУТОВИХ КОМПЛЕКСІВ	111
4.1. Садиба.....	117
4.1.1. Садиба українців Побережжя.....	117
4.1.2. Садиба українців Середнього Потилігулля.....	119
4.1.3. Садиба українців Буджака.....	120
4.2. Традиційне житло.....	121
4.2.1. Особливості будівництва традиційного житла Побережжя.....	121
4.2.2. Особливості будівництва традиційного житла Середнього Потилігулля.....	126
4.2.3. Особливості будівництва традиційного житла у Буджаку.....	129
4.2.4. Планування та інтер'єр традиційного житла.....	131
4.2.4.1. Планування та інтер'єр традиційного житла Побережжя.....	131
4.2.4.2. Планування та інтер'єр традиційного житла Середнього Потилігулля.....	135
4.2.5. Декорування житла, настінний розпис.....	136
4.2.5.1. Народний стінопис Південно- Східного Поділля.....	137
4.2.5.2. Народний стінопис степової зони Буго- Дністровського межиріччя.....	139
4.2.5.3. Особливості декорування жител у Буджаку і Нижньому Подунав'ї.....	139
4.3. Господарські споруди.....	141
4.4. Регіональна специфіка традиційної архітектури.....	143
РОЗДІЛ 5. НИЖНЬОДУНАЙСЬКИЙ ВАРІАНТ ТРАДИЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНЦІВ: ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ	147
5.1. Міграційний чинник і формування етнічної групи.....	149
5.2. Природне середовище.....	153
5.3. Специфіка господарсько-побутового комплексу та господарства. Чинник міжетнічної взаємодії.....	156
5.3.1. Традиційна архітектура.....	156
5.3.2. Господарство.....	167
ВИСНОВКИ	176
СПИСОК ДЖЕРЕЛ	180
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	190

